

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

INDEX COPERNICUS
I N T E R N A T I O N A L
ICV 2016: 48.03
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-1

ВІСНИК ЧЕРКАСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Виходить 4 рази на рік
Заснований у березні 1997 року

№ 1. 2018

Черкаси – 2018

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Свідоцтво про державну перереєстрацію КВ № 21390-11190Р від 25.06.2015.

Науковий журнал містить статті, в яких розглядаються актуальні проблеми історіографії та методології історичних досліджень, всесвітньої історії. Складовою журналу також є огляди та рецензії українських і зарубіжних наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Постановою президії ВАК України від 10.02.2010 р. № 1-05/1 (Бюлетень ВАК України, 2010. – №3) журнал включено до переліку наукових фахових видань зі спеціальності «Історичні науки».

Випуск № 1 наукового журналу Вісник Черкаського університету, серія Історичні науки рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет Вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 3 від 17.12.2018 року).

Журнал реферується Українським реферативним журналом «Джерело» (засновники: Інститут проблем реєстрації інформації НАН України та Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського).

Головна редакційна колегія:

Черевко О. В., д.е.н. (головний редактор); *Боєчко Ф. Ф.*, член-кор. НАПН України, д.б.н., проф. (заступник головного редактора); *Корновенко С. В.*, д.і.н., проф. (заступник головного редактора); *Кирилюк С. М.*, д.е.н., проф. (відповідальний секретар); *Архипова С. П.*, д.пед.н., проф.; *Біда О. А.* д.пед.н., проф.; *Гнезділова К. М.*, д.пед.н., доц.; *Головня Б. П.*, д.т.н., доц.; *Гусак А. М.*, д.ф.-м.н., проф.; *Земзюліна Н. І.*, д.і.н., доц.; *Жаботинська С. А.*, д.філол.н., проф.; *Кузьмінський А. І.*, член-кор. НАПН України, д.пед.н., проф.; *Кукурудза І. І.*, д.е.н., проф.; *Лизогуб В. С.*, д.б.н., проф.; *Ляшенко Ю. О.*, д.ф.-м.н., доц.; *Марченко О. В.*, д.філос.н., проф.; *Масненко В. В.*, д.і.н., проф.; проф.; *Мінаєв Б. П.*, д.х.н., проф.; *Морозов А. Г.*, д.і.н., проф.; *Перехрест О. Г.*, д.і.н., проф.; *Поліщук В. Т.*, д.філол.н., проф.; *Селіванова О. О.*, д.філол.н., проф.; *Чабан А. Ю.*, д.і.н., проф.; *Шпак В. П.*, д.пед.н., проф.

Редакційна колегія серії:

Драч О. О., д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Історія та етнологія України»); *Івангородський К. В.*, к.і.н. доц. (відповідальний секретар напрямку «Історія та етнологія України»); *Перехрест О. Г.*, д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Всесвітня історія»); *Кіреєва В. О.*, к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку «Всесвітня історія»); *Чабан А. Ю.*, д.і.н., проф. (відповідальний редактор напрямку «Історіографія, джерелознавство»); *Лисиця Л. Г.*, к.і.н., доц. (відповідальний секретар напрямку «Історіографія, джерелознавство»); *Абразумова О. М.*, к.і.н.; *Анджей Стемпнік*, д-р габілітований, проф. (Польща); *Боєчко В. Ф.*, д.і.н., доц.; *Голиш Г. М.*, к.і.н., доц.; *Гоцуляк В. В.*, д.і.н., проф.; *Дмитро Карев*, д.і.н., проф. (Білорусь); *Добржанський О. В.*, д.і.н., проф.; *Земзюліна Н. І.*, д.і.н., доц.; *Іржавська А. П.*, к.і.н., доц.; *Корновенко С. В.*, д.і.н., проф.; *Лисенко О. Є.*, д.і.н., проф.; *Масненко В. В.*, д.і.н., проф.; *Мельниченко В. М.*, к.і.н., проф.; *Мордвінцев В. М.*, д.і.н., проф.; *Морозов А. Г.*, д.і.н., проф.; *Павел Сердженга*, д-р габілітований, проф. (Польща); *Присяжнюк Ю. П.*, д.і.н., проф.; *Ресніт О. П.*, член-кор. НАН України, д.і.н., проф.; *Синявська Л. І.*, к.і.н., доц.; *Фареній І. А.*, д.і.н., проф.

За дотримання права інтелектуальної власності, достовірність матеріалів та обґрунтування висновків відповідають автори.

Адреса редакційної колегії:

18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького,
кафедра археології та спеціальних галузей історичної науки. Тел. (0472) 35-28-50
web-сайт: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>
e-mail: visnukistoria@ukr.net

© Черкаський національний університет, 2018

ЗМІСТ

ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

- БУТКО А. О.,**
ТЕРИТОРІЯ ЗАДНІПРСЬКИХ МІСЦЬ ГЕТЬМАНЩИНИ В ПЕРІОД ІЗ ПОЧАТКУ XVII –
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТЬ.....7
- ГОЦУЛЯК В. В.**
ЛОКАЛІЗАЦІЯ ТРАХТЕМИРОВА В АРЕАЛІ ПАМ'ЯТОК ЧЕРКАЩИНИ:
ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ.....16
- МЕЛЬНИЧЕНКО В. М.**
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК «ТРАХТЕМИРІВ» : ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ
ТА ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ.....41
- МЕЛЬНИЧЕНКО В. М., КОВАЛЬ М. А.,**
РЕФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКОЇ ОСВІТИ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–
1921 рр. (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРКАЩИНИ).....46

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРІВ
ТА ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ

- АБРАЗУМОВА О. М.**
ОЦІНКА ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ НА МІЖНАРОДНОМУ РІВНІ.....53
- ГРОН В. В.**
ІСТОРИЧНЕ І ГЕОПОЛІТИЧНЕ ПІДРУНТЯ СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНИХ
РЕЖИМІВ У XX ст.....59
- КОРОЛЬ Р. В.**
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕПРЕСІЙ
ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ЩОДО ШКІЛЬНОЇ ТА СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....68
- ЧАБАН А. Ю.**
ДІЯЛЬНІСТЬ ДИПЛОМАТИЧНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ ІЗ ВИЗНАННЯ
ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР. В УКРАЇНІ ГЕНОЦИДОМ.....77

ІСТОРІОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

- БЕСПЕКА В. Ю.**
АМЕРИКАНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ» (1945–1991 РР.):
ОРТОДОКСАЛЬНА ТА РЕВІЗІОНІСТСЬКА ШКОЛИ.....86
- ІВАНЕНКО А. О.**
НОРМАТИВНА ПРАВОТВОРЧИСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО УПРАВЛІННЯ У
КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ НА ПОЧАТКОВОМУ ПЕРІОДІ
ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ДОКУМЕНТАЦІЇ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ
УПРАВИ).....94

МОРОЗОВ А. Г., ПАВЛОВА Н. В.

ЗАРУБІЖНА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРО УКРАЇНУ (ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО XVII СТ.).....101

ТУРАНСЬКИЙ М. О.

ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОПЕРАЦІЇ В ГІБРИДНІЙ ВІЙНІ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ.....111

CONTENT

KEEPING THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF THE UKRAINIAN PEOPLE

- BUTKO A. A.,**
TERRITORY OF ZADNIPRSKY PLACES HETMANATE IN A PERIOD FROM THE
BEGINNING OF THE XVII TO THE FIRST HALF OF THE XVIII CENTURY.....7
- GOTSULIAK V. V.**
LOCALISATION OF TRAKHTEMYRIV IN THE AREAL OF CHERKASY REGION
MONUMENTS: HISTORIOGRAPHY OF THE ISSUE.....16
- MELNICHENKO V. M.**
HISTORICAL AND CULTURAL PROTECTION OF TRAHTEMIRS: THE HISTORY OF
THE CREATION AND PROBLEMS OF THE ORGANIZATION OF WORK.....41
- MELNICHENKO V.N., KOVAL M. A.**
REFORMATION OF RURAL EDUCATION DURING THE UKRAINIAN REVOLUTION OF
1917–1921 (ON THE EXAMPLE OF CHERKASY REGION).....46

MEMORY OF THE VICTIMS OF THE HOLODOMORS AND TOTAL TIME MODES

- ABRAZUMOVA O. M.,**
ASSESSMENT OF THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN UKRAINE AT THE
INTERNATIONAL LEVEL.....53
- HRON V. V.**
HISTORICAL AND GEOPOLITICAL BASIS OF THE FORMATION OF TOTALITARIAN
REGIMES IN THE TWENTIETH CENTURY.....59
- KOROL R. V.,**
HISTORIOGRAPHY, SOURCE BASE, AND METHODOLOGY OF RESEARCH THEMES
OF THE REPREZION OF TOTALITARY MODE ON SCHOOL AND STUDENT YOUTH..68
- CHABAN A. Y.,**
ACTIVITY OF UKRAINIAN DIPLOMATIC INSTITUTIONS REGARDING RECOGNITION
OF THE 1932–1933 HOLODOMOR IN UKRAINE AS GENOCIDE.....77

HISTORIOGRAPHIC STUDIES

- BESPEKA V. YU.**
AMERICAN HISTORIOGRAPHY OF THE COLD WAR (1945–1991): ORTHODOX AND
REVISIONIST SCHOOLS.....86
- IVANENKO A. A.,**
CRIMINAL LEGISLATIVE DOCUMENTS ISSUE OF LOCAL GOVERNMENT BODIES AT
THE BEGINNING OF HITLER OCCUPATION (EXAMPLE OF KYIV CITY
ADMINISTRATION DOCUMENTATION).....94

MOROZOV A. G., PAVLOVA N. V.

FOREIGN HISTORIOGRAPHY ABOUT UKRAINE (FROM ANCIENT TIMES TO 17TH CENTURY).....101

TURANSKIY M. O.

INFORMATIONAL AND PSYCHOLOGICAL OPERATIONS IN HYBRID WAR: HISTORIOGRAPHICAL ASPECT.....111

ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

УДК 94(477)“16/175”:001.814(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-1-7-15

БУТКО Андрій Олександрович,
аспірант кафедри суспільних наук,
інформаційної та архівної справи
Центральноукраїнського національного
технічного університету,
директор Світловодського міського
краєзнавчого музею,
e-mail: butandrej17@gmail.com

ТЕРИТОРІЯ ЗАДНІПРСЬКИХ МІСЦЬ ГЕТЬМАНЩИНИ В ПЕРІОД ІЗ ПОЧАТКУ XVII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТЬ

У статті висвітлено питання зміни назви території Задніпрських місць Гетьманщини в період з початку XVII – в першій половині XVIII століть, проаналізувавши відомості наявних писемних джерел; подані відомості історіографічної літератури щодо кордонів Задніпрських місць та їх адміністративної приналежності; зроблений узагальнюючий аналіз описів та зображень території за наявними в розпорядженні писемними джерелами та картографічними матеріалами; електронними методами дослідження визначено вказану територію в межах сучасних адміністративних одиниць Центральноукраїнського регіону.

Ключові слова: *Потяминня, територія Задніпрських місць Гетьманщини, козацькі полки, писемні та картографічні джерела, колонізація.*

Постановка проблеми. Історія території, яка відома з документів початку 40-х – середини 50-х років XVIII століття під назвою Задніпрські місця – це історія прикордонної території тогочасного південного Правобережжя Гетьманщини. За право володіння та підпорядкування з метою освоєння цих земель протягом XVII – першої половини XVIII ст. боролися Річ Посполита, Московське царство – Російська імперія, Османська імперія, Запорізька Січ, і власне Гетьманщина, і щодо неї вели політику заселення, з метою контролю в адміністративному та господарському відношенні на свою користь. Та фактично, все ж визначним чинником заселення та господарського освоєння території Задніпрських місць, являлась так звана «народна колонізація», але під постійною спробою всебічного контролю з боку козацької полкової та сотенної старшини Гетьманщини.

Заселення та господарське освоєння території Задніпрських місць було результатом політики тогочасних вищезгаданих держав, в переважній більшості, на порубіжній території, що зараз входять до територій областей Центральноукраїнського регіону. Поглиблене вивчення окремих історичних територій сучасної України є зараз актуальним для історичної науки, оскільки історія сучасної території України складається з історій окремих її регіонів, які в минулому мали свої історичні назви та є зараз невід’ємною складовою держави Україна. Дослідження історичних регіонів України розкриває складні політичні, соціальні, культурні процеси на їх території в минулому, та показує і доводить складність формування сучасної території України, територіальна цілісність якої в сучасності є пріоритетним напрямком як внутрішньої так і зовнішньої політики України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Уперше назву «Задніпрські місця» вжив у своїй праці А. Скальковський [1, 9]. Дослідник розглядав землі та коротко історію

Задніпрських місць як складову територію Запорізької Січі та пізнішого виділення з неї частини для утворення на їх землях військово-господарського утворення Нової Сербії, як початкових етапів освоєння та утворення Новоросії [2, 1–59; 23].

Значною мірою заповнило існуючу прогалину дефіциту документального матеріалу з історії Задніпрських місць видання А. Пивовара [3] – перша, найбільш повна публікація документальних матеріалів з описами досліджуваної нами території та географічним словником, що включає змістовні примітки та коментарі, в назві якої відображено визначення «Задніпрські місця». Робота містить також опубліковані картографічні матеріали, що мають відношення до території Задніпрських місць Гетьманщини протягом вказаного періоду.

Останнім часом з'явилась низка статей з питання і проблеми урядової та народної колонізації, заселення та господарського освоєння території Задніпрських місць О. Січової [4, 5, 6], о. Юрія Мишика [7], Р. Шияна [8] на основі архівної джерельної бази, в яких в загальних рисах описана досліджувана територія.

Монографія Д. Вирського, містить деякі матеріали з історії території Задніпрських місць, в контексті дослідження ареалу Кременчуччини [9].

У підручнику для учнівської та студентської молоді «Кіровоградщина. Історія рідного краю», розділі «Ранньомодерна доба в історії нашого краю» в загальних рисах подаються відомості про територію Задніпрських місць в зв'язку з їх народною та урядовою колонізацією [10, 53–88].

Мета. Дослідження питання зміни назви території Задніпрських місць Гетьманщини в період з початку XVII – в першій половині XVIII ст., проаналізувавши відомості наявних писемних джерел та надати відомості історіографічної літератури щодо їх кордонів та адміністративної приналежності; зробити узагальнюючий аналіз описів та зображень території за наявними в розпорядженні писемними джерелами та картографічними матеріалами; електронними методами дослідження визначити вказану територію в межах сучасних адміністративних одиниць Центральноукраїнського регіону.

Виклад основного матеріалу. Від часу падіння Чигирин (1678 р.) та підписання «Трактату про вічний мир» між Річчю Посполитою і Московським царством (1686 р.) поступово територія Гетьманщини, в тому числі і на південь від річки Тясмину, закріплюється за Московським царством. Тогочасний кордон в тексті трактату визначався: «...от устья реки Тясмины рубеж имеет быть вверх, в поле, прямою чертою веден, Чигирин не займаю, к лесу, которой называется Черной, в сторону Их Царского Величества имеет належать» [11, 774]. Андрусівський договір 1667 р. був підтверджений умовами «Вічного миру» 1686 р., однак саме за Андрусівським перемир'ям було закладено підвалини поділу України між Річчю Посполитою і Московським царством.

У тексті «Трактату про Вічний мир» територія правобережжя середньої течії р. Дніпра позиціонується як задніпровська територія по відношенню до Московського царства, що закріплена за Річчю Посполитою з розташованими на ній містами: «Также, если Королевского Величества подданные от Полоцкого и от Витебского края или в Заднепровских городех...». Тож, по аналогії, починаючи з кінця XVII ст. територія вздовж правобережжя середньої течії р. Дніпра – «за Днепром рекою», що за договором повинна залишатись пустою, та територія на південь від річки Тясмину, що за договором відходить в володіння Московського царства, починає іменуватись, за своїм географічним місцем розташування по відношенню до Московії, як «территория по той стороне Днепра». Хоч на той час це була територія Чигиринського полку Гетьманщини, при розподілі території між Річчю Посполитою і Московським царством, як видно її юридичне існування та приналежність земель по купчим і по займам вихідцям Чигиринського полку, не береться до уваги. Таким чином, бачим наявний факт ігнорування прав Гетьманщини та розпорядження територією без її на те дозволу і згоди.

Універсал гетьмана І. Скоропадського 1711 р. про переведення жителів «гетьманського» Правобережжя в лівобережні сотні Миргородського полку після поразки російської армії в Прутському поході та підписанні Прутського миру, подає назву території на південь від річки Тясмину як «Задніпрський край» [12, 208].

1732 р. київський генерал-губернатор граф фон Вейсбах доручив генерал-квартирмейстру Карлу фон Штофелю зробити опис «Задніпрських місць». Копія опису 1732 р., складена фон Штофелем в своєму заголовку вже має задокументоване власне географічне визначення – назву досліджуваної нами території як Задніпрські місця – «Копия с описи Заднепрским местам 1732 году генерала квартирмейстера, что ныне генерал лейтенант, Фонштофеля» [12, 193–196^{3B}; 13, 941–945], та вона відноситься, найбільш ймовірно, до 1752 р. тому і назва території належить до цього року, а як опис іменувався в оригіналі нам достеменно не відомо.

У документах Гетьманщини початку 40-х рр. ця територія фігурує як територія *«то той стороне Днепра»*.

У чолобитні генерал-лейтенанта Бібикова 1744 р. від Генеральної військової канцелярії стосовно спадкоємних ґрунтів під Криловом лубенського полковника Петра Апостола вказується на місце розташування: *«недвижимостей той заднепрской слободки Криловской»* [14, 1]. Тут же ми і зустрічаємо власне назву Задніпрські місця: *«означенние Заднепрские места причислены к Миргородскому полку»*.

В іменному указі імператриці Єлизавети від 12 жовтня 1752 р. гетьману К. Розумовському з приводу прав на задніпрські ґрунти вказуються: *«те Заднепрские отдаленние места по последнюю Турецкую войну и в российском владении не были»* [15, 119].

У 1752 р., в зв'язку з передачею «Задніпрських місць» під поселення сербів, слідує низка іменних та сенатських розпорядчих документів гетьману К. Розумовському, в яких наказується описати територію, поселення та населення. Вказівки переадресовуються миргородському та полтавському полковникам, від яких з часом надходять до Генеральної військової канцелярії відповіді, з інформацією, що вказувалась у вимогах до опису території.

Так, в донесенні гетьману К. Розумовському миргородського полковника Ф. Остроградського від 21 квітня 1752 р. з додатком вимог до опису території полку секунд-майора О. Нікіфорова зазначено: *«я во описании заднепрского поселения находится буду»* [12, 206]. В відомості за донесенням архангелогородського сотника Попатенка миргородському полковому писарю Козачковському 1752 р. зазначається: *«...о размерении земли Заднепрской комиссия поручена, того ради ... прошу об определении ныне по означенние с издревле принадлежащие к означенним селам к сотне Архангелогородской места»* [12, 159].

Територія Задніпрських місць ще наприкінці XV – в XVI ст. входила частково до сфери впливу Черкаського староства Київського воєводства, згодом Корсунського і Чигиринського староств, що виділились з Черкаського, та частково Брацлавського воєводства. З середини XVII ст. ця територія входила до складу Чигиринського полку, та частково Корсунського і Білоцерківського полків [16, 8–9], та з кінця XVII – до середини XVIII ст. до лівобережних придніпровських сотень, а з 40-х рр. XVIII ст. і до правобережних сотень Миргородського та Полтавського полків [3, 116] (додаток А).

Згідно з умовами «Трактату про Вічний мир» 1686 р. між Московським царством і Річчю Посполитою, територія південніше річок Тясмина і Великої Висі переходила до Московського царства, хоча чіткого розмежування кордону зроблено не було до 1732 р. [17, 114], коли вперше був здійснений опис прикордонних з Польщею територій, відповідно до скарги гетьмана та генеральної старшини до російського уряду про захоплення і освоєння цієї території поляками [18]. Під час огляду комісією визначеної території, виявилось, що всі ці землі, аж до самого Дніпра, незважаючи на договір «Трактату» не освоювати та не заселяти територію вздовж р. Дніпра, захопили

поляки, і ведуть, під своїм контролем, її господарське освоєння та заселення українським правобережним населенням. Тож бачимо володіння польської шляхти, що загарбала собі задніпрські села Миргородського полку, навіть навпроти Кременчука. «У наслідок усіх цих описів границь землі колишніх колоністів Миргородського полку знов повернено до Гетьманщини» [19, 213].

Після російсько–турецької війни 1735–1739 рр. визначався російсько–турецький кордон, та заодно, знову прийшлося робити розмежування і опис кордону з Польщею в 1740 р., оскільки польська шляхта посилила свій вплив, скориставшись послабленням колонізаційних процесів на території Задніпрських місць Гетьманщини в цей період. Було чітко описано лінію кордону від р. Дніпра до р. Бугу з визначенням відстані його протяжності [12, 196^{зв}–197].

З цього часу генеральна старшина Гетьманщини та полкова старшина Миргородського та Полтавського полків за схваленням російського імперського уряду на «відібраній» у поляків своїй задніпрській території поширюють політику колонізації в її глиб, від річок Дніпра і Тясмина, в напрямку річок Синюхи і Бугу. Та урядові важко було боронити околиці достатньо обширної території, та й виникають постійні суперечки щодо поселенців на прикордонні з Польщею. Щоб вирішити ці питання, уряд береться і за остаточне розмежування земель з Польщею. Наприкінці 1744 р., вважаючи на претензії поляків на землі на південь від Тясмина, розпочато чергове дослідження й опис цієї території. Цим розмежуванням вищезгадані землі вже назавжди було закріплено за Російською імперією, на якій господарювали генеральна старшина Гетьманщини, полкова та сотенна старшина і козаки вищезгаданих полків, духовна верхівка, заможні міщани і їх ставленики з селян. Такий стан справ тривав до часу відведення цієї ж території під поселення сербів, і створення в зв'язку з цим на території Задніпрських місць придніпровських сотень Миргородського і Полтавського полків військово–господарського поселення – Нової Сербії в 1752 р.

З відомих нам картографічних матеріалів з зображенням території Задніпрських місць цікава Генеральна карта від Києва по Дніпру 1743 р. На вказаній карті позначені поселення новоутвореної Криловської сотні Миргородського полку, Архангельська фортеця і Мишуринорозький ретраншемент. Подано назви деяких, знову заселених на початку 40-х рр. XVIII ст. у цьому краї поселень. Карта укладена під керівництвом Данила де Боскета, і ймовірно, саме вона в подальшому використовувалась при визначенні в Сенаті місця для поселення сербів та інших балканських народів, судячи із поєднання назв вказаних на ній, та в указі від 29 грудня 1751 р. про утворення Нової Сербії, річок [20].

За результатами дослідження та опису території Задніпрських місць 1745 р. була складена карта, виконана де Боскетом в тому ж році, яка являється однією з перших і найбільш повних картографічних зображень території цього краю середини XVIII ст. Складені за результатами обстежень детальні великомасштабні карти цього регіону, де були позначені майже всі новозасновані чи поновлені після російсько–турецької війни 1735–1739 рр. поселення, земельні угіддя, річки, ліси та інші географічні об'єкти. Враховуючи, що згадки про окремі поселення та назви давніх урочищ не збереглися в інших документах, карта Задніпрських місць де Боскета 1745 р. продовжує залишатись, по-суті, єдиним джерелом для їх вивчення та уточнення місць розташування [21].

Територія Задніпрських місць, за сенатським указом від 29 грудня 1751 р., відводилась під поселення сербів. У зв'язку з цим за гетьманським розпорядженням були зроблені описи задніпровської території Миргородського та Полтавського полків. Як додаток до опису Полтавського полку маємо план задніпрських володінь Келебердянської і Переволочанської сотень 1752 р., приклад так званої “доморощеної картографії” [12, 1]. План за підписом сотників полкового полтавського Григорія Штепи і келебердянського Микити Козельського надіслано в Полтавську полкову канцелярію в березні 1752 р. разом з матеріалами опису задніпрських територій вищевказаних сотень. Пізніше були складені карти Нової Сербії [22, 7], що дають нам уявлення про територію з нанесеними кордонами

тепер вже колишніх Задніпрських місць, що розташовувалась на правому березі р.Дніпро вздовж польського кордону з відступом до 20 верст на південь, і визначалась починаючи від устя р. Кагарлик на р. Синюха, прямою лінією на верхів'я р.Тура або Грузької, на устя р.Кам'янка (на р. Інгулець), верхів'я р. Березівка (східні витоки тієї ж р. Кам'янка) та р. Омельник (Переволочанського) і далі вниз – до впадіння останнього у р. Дніпро.

Висновки. Поступово, територія Гетьманщини на південь від річки Тясмину, з кінця XVII ст. закріплюється за Московським царством під географічною термінологією – *«територія по той стороні Днепра»* за своїм географічним розташуванням по відношенню нього. Задокументованого терміну «Задніпрські місця» в період польського протекторату ще не існувало, оскільки для Речі Посполитої ця територія географічно являлась не Задніпров'ям, а Потясминням, а Задніпров'ям в офіційній тогочасній польській документалістиці називались землі Лівобережжя Дніпра, до р.Оріль. Територія Правобережжя Дніпра, в універсалі гетьмана І. Скоропадського 1711 р., іменується як «Задніпрський край». Після російсько–турецької війни 1735–1739 рр., територія остаточно закріплюється за Російською імперією. У документах Гетьманщини початку 40-х рр. ця територія ще фігурує як територія *«по той стороні Днепра»*, а поселення на території та їх жителі іменуються як *«заднепрские»*. Термін *«заднепрские места»* з'являється в офіційній російській документалістиці з 40-х рр. XVIII ст. Власне назву «Задніпрські місця» ми зустрічаємо в документах з 1744 р., коли *«означенные Заднепрские места»* були закріплені за Миргородським та Полтавським малоросійськими полками. Велика кількість документів і відомостей в них про Задніпрські місця відноситься до 1752 і послідуєчих років, в зв'язку з передачею їх території під поселення сербів та інших балканських народів під назвою «Нова Сербія».

Поступово колонізована населенням придніпровських лівобережних, а з 40-х рр. XVIII ст. і правобережних козацьких сотень Миргородського і Полтавського полків, територія – так звані «Задніпрські місця», мала протяжність від річок Дніпра і Тясмину до Синюхи і Бугу близько 200 верств, шириною близько 20-ти верств.

Колишні Задніпрські місця Гетьманщини – це територія, що зараз займає південну частину Чигиринського району Черкаської області та значну північну частину Кіровоградської області, північні частини П'ятихатського і Верхньодніпровського районів Дніпропетровської області, південну правобережну частину Кременчуцького району Полтавської області (додаток Б). За допомогою сучасних електронних засобів та методів визначення відстаней та площі, зокрема карти google, за нанесеними відстанями по наближеному периметру Задніпрських місць по описам та за картографічними матеріалами, периметр досліджуваної території наближено сягає 625–650 кілометрів, наближена площа складає 10,5–11 тисяч кілометрів квадратних (додаток В).

Література:

1. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края: в 2 ч. – Одесса : в тип. Л. Нитче, 1850–1853 / А. А. Скальковский. – Ч. 1: География, этнография и народосчисление Новороссийского края. – 1850. – 366 с.
2. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1731–1823). / А. А. Скальковский. – Ч. 1. с 1731 по 1796 год. – Одесса : Городская типография, 1836. – 294 с.
3. Пивовар А. В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття / А. В. Пивовар. – Київ : Академперіодика, 2003. – 336 с.
4. Січова О. В. Витоки і початковий етап колонізації південних земель Правобережжя і приєднання їх до Гетьманщини (перша третина XVIII століття). / О. В. Січова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія, 74–76, 2004. – С. 37–40.
5. Січова О. В. З історії колонізації південних земель Правобережжя і приєднання їх до Гетьманщини (перша третина XVIII століття). / О. В. Січова // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2004. – Вип. 9. – С. 112–120.
6. Січова О. В. Ставлення гетьманського уряду К. Розумовського до створення Нової Сербії / О. В. Січова // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2007. – Вип. 12. – С. 124–134.

7. Мицик Ю. Про участь чигиринців у заселенні нашого краю у часи Нової Січі / Ю. Мицик // Питання заселення Вольностей війська Запорозького. Січеславський альманах. – 2011. – №6. – С. 85–89.
8. Шиян Р. «Фронтір зовнішній» і «фронтір внутрішній»: концепція південноукраїнського прикордоння між 1680-ми–1750-ми роками / Р. Шиян // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – Вип. XXXII. – С. 96–105.
9. Вирський Д. С. Українне місто: Кременчук від заснування до 1764 р. / Д. С. Вирський. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. – 436 с.
10. Кіровоградщина. Історія рідного краю: навч. посібн.: [для загальноосвіт. навч. закл. Кіровогр. обл.] / наук. ред. І. А. Козир ; авт. кол.: І. Вівсяна, С. Шевченко, О. Чорний, О. Ковальков, Л. Гайда, Ю. Митрофаненко, І. Петренко, В. Даценко. – Кіровоград : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2012. – 304 с.; іл.
11. Полное собрание законов Российской империи, Собрание первое. –Т. II / [ред. М. М. Сперанского]. – СПб. : Издательство II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – № 1186. – 979 с.
12. Центральний Державний Історичний Архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11437.
13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. II. – Д. 1965.
14. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 18781.
15. ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 63₁. – Д. 59345.
16. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Головний упорядник: О. В. Тодійчук; Відп. ред.: Ф. П. Шевченко. – К. : Наукова думка, 1995. – 592 с.
17. Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. Границы воеводств в свете источников / Н. Крикун. – К., 1992. – 185 с.
18. ІР НБУВ. – Ф. II. – Д. 1740.
19. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII столітті (Крилівщина і Лизаветщина) / С. Шамрай // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1929 р. – Кн. XXIV. – С. 207–302.
20. Інститут Картографії НБУВ. – Д. 6746. Фотокопія.
21. Рукописний Відділ Бібліотеки Академії Наук Росії, м. Санкт-Петербург. – Д. 545.
22. Ласковский Ф. Карты, планы и чертежи к 3-й части «Материалов для истории инженерного искусства в России». / Ф. Ласковский. – СПб., 1866 г. Теж: Российский Государственный Военно-Исторический Архив. – Ф. 846. – Оп. 16. – Д. 26031.

References:

1. Skal'kovskij, A. A. (1850). The experience of the statistical description of the Novorossiyskogo edge. Part 1: *Geography, ethnography and population calculation Novorossiyskogo edge*. Odessa: v tip. L. Nitche. [in Russ.].
2. Skal'kovskij, A. A. (1836). *Chronologic review of history of the Novorossiyskogo edge*. Part 1: from 1731 to 1796. Odessa: Gorodskaja tipografija. (in Russ.)
3. Рувовар, А. В. (2003). *Settlement of Zdnipr's'kykh places before foundation of Nova Serbia in the documents of XVIII century*. Kyiv: Akadempriodyka. (in Ukr.)
4. Sichova, O. V. (2004). Origins and initial stage of colonization of the southern lands of the Right Bank and their accession to the Hetmanate (the first third of the XVIII century). *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia (Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. History)*, (74–76), 37–40. (in Russ.)
5. Sichova, O. V. (2004). From the history of the colonization of the southern lands of the Right Bank and their accession to the Hetmanate (the first third of the XVIII century). *Rukopysna ta knyzhkova spadschyna Ukrainy (Manuscript and book heritage of Ukraine)*. (9), 112–120. (in Ukr.)
6. Sichova, O. V. (2007). Attitude of the Hetman government of K. Rozumovsky to the creation of New Serbia. *Rukopysna ta knyzhkova spadschyna Ukrainy (Manuscript and book heritage of Ukraine)*. (12), 124–134. (in Ukr.)
7. Mytsyk, Yu. (2011). About the participation of the chigirintsev in the settlement of our land at the time of Novaya Sich. *Sicheslavs'kyi al'manakh (Sicheslavsky almanac)*. (6), 85–89. (in Ukr.)
8. Shyian, R. (2012). «Frontier external» and «frontier internal»: the concept of the southern Ukrainian borderline between 1680 and 1750. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu (Scientific works of the historical faculty of Zaporizhzhya National University)*, XXXII, 96–105. (in Ukr.)
9. Vyr's'kyi, D. S. (2004). Ukrainian city: Kremenchuk from the foundation to 1764. Kiev: Instytut istorii Ukrainy Natsional'noi akademii nauk Ukrainy (in Ukr.)
10. Kozyr, I. A. (2012). (Ed.). Kirovograd region. History of native land. Kirovograd: TOV «Імекс-ЛТД». (in Ukr.)
11. Speranskij, M. M. (Ed.). (1830). The full collection of the Laws of the Russian empire (Vol. 2). SPB: Izdatel'stvo II Otdelenija Sobstvennoj EgoImperatorskogo Velichestva Kanceljarii. (in Russ.)
12. Tsentral'nyi Derzhavnyi Istorychnyi Arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (dali – TsDIAK Ukrainy). – F. 51. – Op. 3. – Spr. 11437. (in Ukr.)

13. Instytut rukopysu Natsional'noi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernads'koho (dali – IR NBUV). – F. II. – D. 1965. (in Ukr.)
14. TsDIAK Ukrainy. – F. 51. – Op. 3. – Spr. 18781. (in Ukr.)
15. IR NBUV. – F. I. – Spr. 63₁ – D. 59345. (in Ukr.)
16. Shevchenko, F. P. (Ed.), Todiichuk, O. V. (Comp.). (1995). The Register of the Zaporozhian Army in 1649. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukr.)
17. Krikun N. (1992). Administrative-territorial structure of the Right Bank Ukraine in the XV–XVIII centuries. The borders of voivodeships in the light of sources. Kyiv. (in Russ.)
18. IR NBUV. – F. II. – D. 1740.
19. Shamray S. (1929). To the history settling by people of Steppe Ukraine in the XVIII century (Krylivshchyna i Lyzavetchyna)]. *Zapysy istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN (Notes of the historical and philological department of All-Ukrainian Academy of Sciences)*. XXIV, 207–302 (in Ukr.)
20. Instytut Kartohrafii NBUV. – D. 6746. Fotokopiia.
21. Rukopysnyi Viddil Biblioteky Akademii Nauk Rosii, m.Sankt-Peterburh. – D. 545.
22. Laskovskij, F. (1866). Maps, plans and drawings for the 3-rd part of the «Materials for the History of Engineering Art in Russia». SPB. (in Russ.). Tezh: Rossijskij Gosudarstvennyj Voenno-Istoricheskij Arhiv. – F. 846. – Op. 16. – D. 26031.

BUTKO A. A.,

TERRITORY OF ZADNIPRSKY PLACES HETMANATE IN A PERIOD FROM THE BEGINNING OF THE XVII TO THE FIRST HALF OF THE XVIII CENTURY

This article covers the issues of changing the name of the territory of the Zadniprsky places of the Hetmanate in the period from the beginning of the XVII – in the first half of the XVIII century, having analyzed the information of the available written sources; information provided historiographical literature with regard to the borders of Zadniprsky places and their administrative affiliation; a general analysis of descriptions and images of the territory is made on the base of the available written sources and cartographic materials; determination of the specified territory within the limits of modern administrative units of the Central Ukrainian region is carried out by means of electronic research methods.

The article is devoted to the history and geography of the territory of Zadniprsky places of the Hetmanate in the period from the beginning of the XVII – in the first half of the XVIII century.

To investigate the issue of changing the territory of the Zadniprsky places of the Hetmanate in the period from the beginning of the XVII to the first half of the XVIII century, to analyze the information of the available written sources and providing information about historiographical literature regarding their borders and administrative affiliation; to make a general analysis of the descriptions and images of the territory available at the disposal of written sources and cartographic materials; to identify the specified territory within the modern administrative units of the Central Ukrainian region by electronic methods of research.

During the period of the polish protectorate from the beginning of the XVII century and up to 1686, for the Rzecz Pospolita, the Right bank of the Dnieper River to the Southern Bug, south of the Tyasmyn and Big Vise rivers, about 200 in length and about 20 kilometres wide, were geographically determined Potyasmynnya. In the last quarter of the XVII century to the first half of the XVIII century, during the period of the Russian protectorate, mentioned territories were defined as the Zadniprsky places of the Hetmanate.

The Zadniprsky places of the left bank of the Mirgorod and Poltava regiments of the Hetmanate were geographically bounded: with the Ukrainian territory under the protectorate of the Rzecz Pospolita, in the north and west, Ukrainian territories controlled by the Turks and Crimean Tatars in the southwest, by the lands of the Zaporizhzhya Sich in the south.

From the second quarter of the XVII century to the beginning of the XVIII century, the territory was administratively related to the Chyhyryn Cossack regiment and partially to the Korsunsky and Bila Tserkva regiments, and from the 30's of the XVIII century to 1752, to the left bank of the Mirgorod and Poltava regiments.

The territory of Zadniprsky places of the Myrgorod and Poltava regiments of the Hetmanate in 1752 was transferred to the military-economic settlement named New Serbia.

According to the results of the study and description of the territories of Zadniprsky places were mapped in 1743, 1745 and 1751.

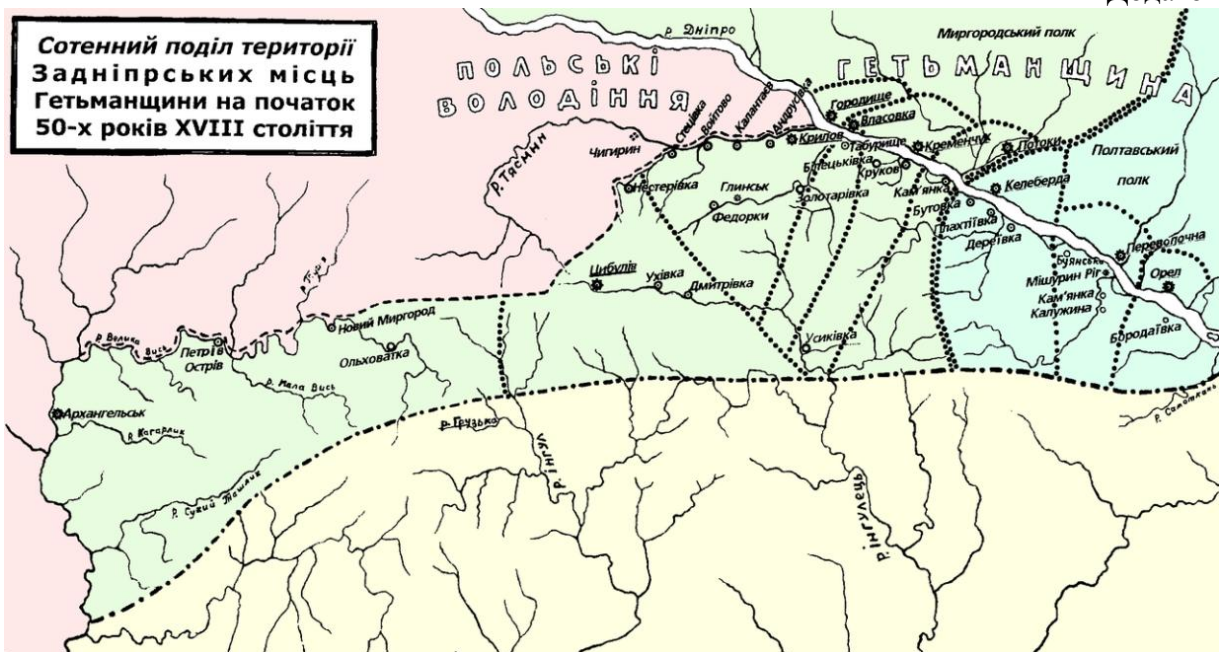
The former Zadnipsky places of the Hetmanate are the territory that now occupies the southern part of the Chyhyryn district of the Cherkasy region and the northern part of the Kirovograd region, the northern parts of the Pyatihatsky and Verkhnedneprovsky districts of the Dnipropetrovsk region, the southern right bank of the Kremenchug district of the Poltava region.

The former Zadnipsky places of the Hetmanate were not the subject of a separate special study in Ukrainian historical science, and this topic still remains little explored. When investigating this topic, the author uses available written sources and historiographical literature, cartographic materials, resorts to the use of modern electronic means and methods for determining distances and areas.

Gradually, the territory of the Hetmanate to the south of the river Tyasmyn, from the end of the XVII century, is consolidated in the Moscow kingdom under the geographical terminology – «the territory on that side of the Dnieper» according to its geographical location relatively to it. The documented term «Zadnipsky places» did not exist during the period of the polish protectorate, because for the Rzecz Pospolita this territory was geographically not Zadniprovyia, but Potyasmynnya. After the Russo Turkish war of 1735–1739, the territory is finally secured by the Russian Empire. The term «Zadnipsky places» appears in official Russian documentary studies from the 40's of the XVIII century. Actually, the name «Zadnipsky places» we encounter in documents from 1744 year, when «the Zadnipsky places marked» were assigned to the Myrgorod and Poltava little Russian regiments. Numerous documents and information about them about the Zadnipsky sites refers to 1752 and subsequent years in connection with the transfer of their territory to the settlement of Serbs and other Balkan peoples under the name «New Serbia».

Keywords: Potyasmynnya, the territory of the Zadnipsky places of the Hetmanate, the Cossack regiments, the written and cartographic sources, colonization.

Додаток А

Джерело: Карта сотенного поділу території Задніпрських місць Гетьманщини на початок 50-х років XVIII століття // Пивовар А. В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття – Київ : Академперіодика, 2003. – С. 116.

УДК 930:904:908(477.46)(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-1-16-40

ГОЦУЛЯК Віктор Володимирович,
доктор історичних наук, професор
кафедри археології та спеціальних
галузей історичної науки Черкаського
національного університету імені
Богдана Хмельницького
e-mail: anicid2012@ukr.net

ЛОКАЛІЗАЦІЯ ТРАХТЕМИРОВА В АРЕАЛІ ПАМ'ЯТОК ЧЕРКАЩИНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

У статті, на основі аналізу наявної літератури, звернуто увагу на історію вивчення вченими унікальної пам'ятки – Трахтемирова і трахтемирівської землі в контексті локалізації її у ареалі Черкащини. Окреслено набутий доробок з цього питання та намічені перспективи його подальшого дослідження.

Ключові слова: Трахтемирів, трахтемирівська земля, Зарубинецький монастир, трахтемирівське городище, літописні повідомлення, заповідна територія, публікації дослідників, історична думка, спрямованість історіографії, трахтемирівська легенда, достовірність звісток, давня, середньовічна, нова, дореволюційна, радянська і сучасна історіографії.

Постановка проблеми. Джерела вивчення цього питання сягають середньовічної, нової, дореволюційної, радянської й сучасної історіографії, що засвідчує хоч й нерівномірну, і все ж зацікавленість дослідників, у межах власної історичної свідомості, історією Трахтемирівської землі, як щось легендарне й реальне. Нажаль, в кінці 1920-х рр. і до кінця 1980-х рр. у специфічних умовах радянської монометодології, коли відбулася мутація історичної пам'яті, хоча, наприклад археологічні напрацювання могли б дати імпульс для подальших наукових досліджень істориків в Україні. Утім, цій проблемі не приділялося належної уваги. Із здобуттям незалежності України у 1991 році, ця ж тенденція частково продовжилася. Маємо лише окремі публікації. Хоча вже у нових умовах, з позиції використання сучасних методологічних надбань, існує можливість підготовки історично правдивих праць. Виходячи із зазначеного, варто лише початково, оглядово дізнатися, якій є стан вивчення цього питання, яку увагу приділяють сучасні українські дослідники його опрацюванню. Існує також спокуса окреслити перспективи поглибленого вивчення цієї теми вже у сучасному історичному, джерелознавчому та історіографічному контекстах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Означена тема не стала предметом окремого дослідження. Побіжно до неї зверталися В. Петрашенко і Є. Максимов – автори книги «Трахтемирів. Подорож у давнину» [1]. У контексті використання окремих праць, звернулися до коротенької їх характеристики. Значно більшу увагу цьому питанню присвятив М. Жарких у монографії «Терехтемирів», яку пронизує критична спрямованість до дійсної, легендарної історії, а також попередньої історіографії [2].

Виклад основного матеріалу. Не претендуючи на евристичну вартість запропонованої розвідки зазначимо, що історико-культурна спадщина Черкащини має особливе значення для Української держави. Це доленосні події вітчизняної історії, пов'язані із зародженням козацтва, козацькими і селянськими повстаннями, національно-визвольною війною проти польської шляхти, Коліївщиною, діяльністю геніального полководця Богдана Хмельницького, мислителя та поета Тараса Шевченка. Тобто, культурна спадщина Черкаської області є невід'ємною частиною національного культурного надбання, а її збереження і охорона мають важливе, всенациональне значення. Це оцінила українська влада, запровадивши першу Державну програму «Золота підкова

Черкащини» (на 2006–2009 рр.) з метою збереження та використання культурної спадщини краю. У ній увага приділялася чотирьох основним масивам культурної спадщини Черкаської області.

Перший масив – шевченківська спадщина; місця, ідентифіковані з народженням, життям та творчою діяльністю поета (м. Канів: Шевченківський національний заповідник (могила Т. Г. Шевченка та музей), Успенський собор, Канівський історичний музей) та Звенигородщина).

Другий масив сягає культурної спадщини Чигирин – Суботів – Холодний Яр, пов'язаній з життям та державотворчою діяльністю Богдана Хмельницького (Чигиринщина), визвольними змаганнями українського народу 1917–1921 рр. та Холодноярською республікою. Тут збережені та відтворені визначні об'єкти культурної спадщини: відбудовано бастион Дорошенка (частина Чигиринської фортеці); відтворена церква Святих Петра і Павла; упорядковані та реставровані пам'ятки історії у Суборові (Еллінська церква, Три криниці); об'явлено ділянку навколо пам'ятки природи та історії – дуба Максима Залізняка (вік якого нараховує тисячу років), поліпшено його стан (урочище Холодний Яр); створено етнографічно-туристичний комплекс «козацький хутір» (с. Спецівка); відкрито постійну експозицію музею Богдана Хмельницького.

Відбулася реконструкція гетьманської резиденції Богдана Хмельницького, створюються нові музеї у м. Чигирин (краєзнавчий, декоративно-прикладного мистецтва, історії Чигиринської фортеці), с. Суботів (Музей дитини) і с. Стецівка (млинарства), готельний комплекс «Посольська вулиця». Історичні пам'ятки: Мотронинське городище скіфського часу в Холодному Яру (кін. VII – перша пол. V тисячоліття до н.е.), поселення доби неоліту та енеоліту Молухів Бугор (друга пол. V – перша чверть III тисячоліття до н.е.) і поселення ямної культури Десятини (III тисячоліття до н.е.) в заплаві Тясмину поблизу села Новоселиця, Суботівське городище чорноліської культури (IX – VII ст. до н.е.), замчиці Богдана Хмельницького із залишками кам'яної вежі в Суботові (середина XVII ст.), а також Чигиринська фортеця, козацький цвинтар, кам'яні фундаменти церкви Петра і Павла та будинків у нижньому місті (XVII – XVIII ст.), музей археології історико-культурного заповідника «Чигирин» та ін. визначні місця.

Третій масив – археологічна спадщина області, пов'язана з трипільською та іншими давніми культурами (зарубинецька, ямна, черняхівська, білогородська). Як зазначає О. Зараховський археологічна спадщина Черкаської області багата та різноманітна. У краї нараховується 9266 об'єктів історико-культурної спадщини, 7169 з яких – пам'ятки археології, тобто 77% [3, 39]. За даними Археологічної інспекції управління культури і туризму Черкаської обласної державної адміністрації зареєстровано 3326 археологічних пам'яток, які із внутрішньо комплексним підрахунком складають 8833 археологічних об'єктів. Серед них відомі такі види пам'яток: 7203 – кургани, 1259 – поселення, 137 – городища, 50 – ґрунтові могильники, 180 – інші пам'ятки (печери, підземні ходи, льохи, вали, святилища, замчища, майдани, зольники, скарби та ін.). Зокрема кургани належать до епохи міді-бронзи (III – II тис. до н.е.) та скіфського часу (VII–IV ст. до н.е.). Поселення відносяться до багатьох історичних періодів: палеоліт – 4, мезоліт – 6, неоліт – 11, енеоліт – 251, епоха бронзи – 154, ранньозалізний вік – 188, зарубинецька культура – 54, черняхівська культура – 255, раннє середньовіччя – 58, період Київської Русі та Литовської доби – 42, доба пізнього середньовіччя – 43, багатощарові – 123, не визначені – 50. Городища відносяться до: епохи бронзи – 2, чорноліської культури – 14, скіфського часу – 18, зарубинецької культури – 5, ранньослов'янське – 1, періоду Київської Русі – 36, козацької доби – 43, багатощарові – 5, не визначені – 13.

Серед ґрунтових могильників відомі такі: пізній палеоліт – 1 поховання, епоха бронзи – 6, ранньозалізний вік – 3; зарубинецька культура – 5, черняхівська культура – 17, ранньослов'янський час – 1; давньоруський період – 7, литовська доба – 2, пізнє середньовіччя – 8. 28 пам'яток занесені до Державного реєстру пам'яток національного значення: стоянка первісних мисливців на мамонтів в с. Межиріч Канівського

району, трипільські поселення Веселий Кут та Майданецьке в Тальнівському районі, Суботівське городище білогрудівської та чорноліської культури, Жаботинське і Мотронинське городища скіфського часу в Кам'янському та Чигиринському районах, поселення ранніх слов'ян поблизу села Монастирок Канівського району, Княжа гора – давньоруське місто Родень поблизу Канева, багат шарове поселення «Пилипенкова Гора», залишки літописного міста Заруба поблизу с. Трахтемирів та інші. З 4392 відомих трипільських поселень 2042 знаходяться на території дев'ятнадцяти областей України.

У Черкаській області відомо 278 пам'яток трипільського періоду. З двадцяти чотирьох найбільших трипільських поселень періоду розквіту даної культури вісімнадцять знаходяться в межах Тальнівського, Уманського та Звенигородського районів Черкаської області [4, 170].

Артикулюємо увагу на тому, що Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура» (створений у липні 2003 р.) охоплює 11 трипільських поселень на території Тальнівського, Уманського, Звенигородського районів, серед яких найбільші за площами поселення у тогочасному світі: «Тальянки» – 450 га, «Чичиркозівка» – 300 га, «Майданецьке» – 270 га, «Доброводи» – 250 га. Поселення-гіганти трипільської культури: Тальянки, Майданецьке, Веселий Кут, Онопрієва, Глибочок, Піщана (Тальнівського району), Доброводи, Косенівка, Аполянка (Уманського), Чичиркозівка, Вільховець (Звенигородського районів). Лише поселення «Тальянки» одно з найбільшим у світі належить до періоду раннього землеробства. Воно нараховувало майже 3000 будівель й існувало в 30–29 ст. до нашої ери.

У четвертий блок входить культурна спадщина, пов'язана з іншими важливими подіями, пам'ятками, персоналіями: батьківщина І. М. Піддубного (с. Красенівка), М. П. Старицького (с. Кліщинці); місця, пов'язані з життям та діяльністю графа М. С. Воронцова (с. Мошни), родини Шувалових (м. Тальне), «Стара Умань» – костюль Успіня Богородиці, та унікальній картинній галереї, що розмістилася у ньому. Уманська галерея – єдиний художній музей в Східній Європі, що має в своїй колекції живопис представника флорентійської школи Джузеппе Беццуолі («Ісус Христос і самарянка», 1843 р.), духовного лідера Брацлавських хасидів цадика Нахмана (м. Умань), родини Лопухіних (м. Корсунь-Шевченківський), М. О. Максимовича (с. Прохорівка), родини Давидових та Південного товариства декабристів (м. Кам'янка), родини Симиренків (с. Мліїв), А. Ю. Кримського (м. Звенигородка).

Щодо нашого об'єкта вивчення то ще з ініціативи Є. В. Максимова у 1986 р. була створена заповідна територія «Трахтемирів», що охоплювала землі навколо колишніх сіл Трахтемирова, Зарубинців, Монастирка. З ініціативи В. О. Петрашенко до цієї території приєднали околиці села Бучак, де зосереджені багат шарові пам'ятки різних епох. У 1990-і роки розпочато роботу з перетворення цієї заповідної території у ландшафтно-історичний (археологічний) заповідник [5, 556]. Як історико-культурний заповідник «Трахтемирів» створено 1994 р. Площа заповідника становить 590 гектарів. Археологічний культурний шар Трахтемирівського заповідника, що сформувався завдяки заселеності цієї території впродовж 3–4 тисяч років, є особливо цінним об'єктом національної спадщини народу України і невід'ємною часткою загальноєвропейського спадку. Науковому дослідженню культурного шару заповідника належить важлива роль в пізнанні історичного минулого, що сприятиме духовному збагаченню народу і його патріотичному вихованню. Археологічний культурний шар містить не лише знахідки від доби міді-бронзи (трипільська та інші культури) до пізнього середньовіччя, але і залишки будівель, садиб, могильників, що характеризують матеріальну і духовну культуру народів, що тут проживали.

У відповідності зі світовою практикою до категорії археологічних об'єктів слід також віднести і виселені населені пункти: Бучак, Зарубинці, Трахтемирів, Монастирсьок, що мають статус історичних селищ, згаданих в історичних джерелах XIII–XVIII ст. Підлягають також обліку, консервації і збереженню всі кладовища незалежно від часу їх

виникнення. На його території розташовано 81 археологічну, 9 історичних та 9 природничих пам'яток. Серед них – стоянка часів мустьєрської культури (120–130 тисяч років тому), Трахтемирівське скіфське городище, залишки храмів літописного Трахтемирівського монастиря, багатозарове поселення на горі Городки, козацький цвинтар в селі Трахтемирів, пам'ятки природи: Канівські дислокації, заповідні урочища, Рожина Криниця.

Переходячи до розгляду питання, зазначимо, що нас цікавить, перш за все, у який спосіб відбувалося формування джерельної основи та якою була і є історична думка щодо Трахтемирівської землі. Отже, враховуючи вироблені наукові історіографічні традиції та вплив, державницьких, суспільно-політичних факторів на історичну думку окреслимо періодизацію накопичених знань із обраної теми з позиції тягlosti українського історіографічного процесу. Можна з великою достовірністю твердити, що починаючи з XI ст. від Нестора-літописця, через літописців литовсько-польської доби, козацьких літописців (Габ'янка, С. Величка, Самовидця та ін.) до автора «Історії Русів», Д. Бантиш-Каменського, через збереження національно-державної традиції у творах, М. Максимовича, М. Костомарова, Т. Шевченка, М. Грушевського, А. Стороженка, В. Хвойка, Д. Яворницького, Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, Б. Рибаківа, П. Толочка, чисельного загону археологів та сучасних дослідників відбувався розвиток історично думки з її осягненням історії Трахтемирівської землі.

Мова має йти, на нашу думку, про такі періоди: *перший* давній період (репрезентований археологічними пам'ятками); *другий* період «Княжа доба, історія Київської Русі, Галицько-Волинського і Литовсько-Руської держав (XI–XVI ст.); *третій* період; «Козацько-Гетьманська доба (XVII – середина XVIII ст.); *четвертий* період (друга половина XVIII – початок XIX ст.); *п'ятий* період (середина XIX ст.); *шостий* період (кінець XIX – початок XX ст.); *сьомий* період (20-і початок 30-х рр. XX ст.); *восьмий* період – середина 1930 – друга половина 1980-х рр.; *дев'ятий* період (рубіж 1980–1990-х рр. – і по наш час).

Останній – сучасний період пов'язаний з відновленням державної незалежності України в 1991 р., зі зміною соціокультурних умов, підходів й образів української історіографії в свідомості вітчизняних істориків, які не лише повернули академічну спадщину але й стали та позиції національно-державницької ідеології. Його специфіка тісно пов'язана із зміною поколінь істориків, появою нової генерації незаангажованих науковців, потребою підготовки синтетичних праць, присвячених українській історії, потужним краєзнавчим рухом, що стимулювало зацікавленість також й регіональною історією. Утім все ж звернення до історії Трахтемирівських земель відбувалося, перш за все, в контексті загального перебігу української історії. Через все ще недостатню документальну базу, має місце, і в наш час, як й в попередні століття, причинковий характер публікації.

І все ж розвідки, окремі статті поява двох монографій, початок проведення, як сподіваємося міжнародних науково-практичних конференцій «Трахтемирів: історія та сучасність» стимулюватимуть дослідницький процес. Названі вище періоди варто все ж розглядати у їх єдності і не пориваючи з загальним перебігом української історії. Окреме місце в історіографічному огляді цієї теми посідає зарубіжна, в основному польська історіографія (починаючи з друга половина XVI ст. – до сьогодні). Вона потребує спеціального розгляду [6].

Утім, урахувавши незначний обсяг цієї публікації, на проблему можна подивитися і дещо узагальнено, особливо в сучасних умовах, коли історична думка, як найбільш розвинена ділянка соціогуманітаристика має рухатися більш динамічніше, ніж у попередні періоди, щоб ствердити свою провідну роль у суспільстві та відповідати загальносвітовим тенденціям. Адекватному розумінню проблеми буде сприяти й виховний чинник, який має «запалювати серця» підростаючого покоління: школярів, студентів, істориків, краєзнавців, будити інтерес у суспільності, майбутньої сучасної української інтелігенції, яка не

порушуючи своє соціальне покликання не буде жити з політики, а зберігати нерв порядності та здорового глузду у відношенні до історичного минулого.

Перш за все відзначимо, що джерельна база представлена опублікованими матеріалами, які, в хронологічному вимірі свідчать, що завдяки Володимирі Мономаху, Святославу Ізяславичу маємо першу письмову згадку про Заруб та дніпровську переправу біля нього. «Іпатіївський літопис» 1096 і 1168 рр. повістує, про місто Заруб з монастирем, а біля міста на Дніпрі існував «Зарубінецький брід»); у «Повісті минулих літ» (1113) Нестор-летописець; згадує Заруб, коли оповідає про переправу дружинників князів Святополка Ізяславича та Володимира Мономаха на переяславський бік під час воєнних дій проти половців; в 1163 р. згадується в літописах, як кандидат на повторне очолювання Церкви України-Руси Клим Смолятич, колишній чернець Зарубського (Трахтемирівського) монастиря, котрий був митрополитом Київським і Всієї України-Руси в 1147–1149 рр. до моменту захоплення влади в Києві Юрієм Довгоруковим. Як зазначає В. О. Петренченко «село Монастирок походить від православного Успенського Зарубського монастиря, що виник ще в XI ст. Після XIII ст. монастир був деякий час занедбаний, але десь з кінця XV ст. почав відроджуватись вже під новою назвою Трахтемирівського. Поселення біля монастиря виникло близько XVII ст. Зарубський монастир був досить значним культурно-релігійним центром, з боку Дніпра він мав штучні укріплення у вигляді рову та валу. В XI–XII ст. тут функціонувало два кам'яні храми, прикрашені фресковим розписом та полив'яними плитками. У храмах та навколо них здійснювали поховання визначних церковних та цивільних осіб, археологами знайдені шиферні саркофаги давньоруського часу. На захід від монастиря розміщувались печери, з яких, напевне, і почалось монастирське життя. Про існування печер в XI – XIII ст. свідчить назва одного з давньоруських повчань, відомого по списку XIII ст., в якому згадуються зарубські печери. Про сам монастир повідомляється у літописах під 1147 р., коли київський князь Ізяслав Мстиславич запросив на посаду митрополита Зарубського монаха Кліма Смолятича, що мав славу книжника і філософа, рівного якому не було в Руській землі [5, 557].

Продовжуючи далі зазначимо: вимисел чи правдива легенда стверджує, що 1578 р. король Стефан Баторій дарує козакам містечко Трахтемирів з околицею і монастирем. Останні отримує особливий статус шпиталю для поранених і старих козаків. Містечко стає резиденцією реєстрових козаків і у той час гетьман отримує клейноди, серед яких, за твердженням літописця Граб'янки – військова печатка, яку й донині знаємо як головний геральдичний символ українського козацтва».

У Трахтемирові, як знаємо, існувала найважливіша козацька святиня – Зарубінецький монастир. 1573 р. під час морської битви козацької морської ескадри проти флотилії турецького султана до полону потрапив гетьман Самійло Кішка, уродженець Канева. Через 25 років перебування у полоні, він підняв повстання невільників на турецькій галері – перебивши команду, вони повернулися в Україну. Зовсім скоро (1601 р.), взамін за допомогу Польщі у війні проти Швеції доб'ється від Варшави відновлення козацьких привілеїв та повернення козакам Трахтемирова, де сам він, як канівчанин, надзвичайно часто бував...; (1618 р.) перемогою завершився спільний українсько-польський військовий похід проти Московії, у якому козаками командував гетьман Петро Конашевич–Сагайдачний, чия резиденція певний час знаходилася у Трахтемирові.

...Через Сербину долину під Трахтемировим вирушили у похід козаки Сагайдачного, щоб з боєм здобути величезну територію Московії, увірватися через Арбатські ворота до Москви і взяттям Калуги, поставити крапку в ганебній для Москви війні, після якої вона втратила 29 міст; 1638 р. у Трахтемирові перебували визначні козацькі ватажки – гетьман нереєстрового козацтва Яків Остриця та переяславський полковник Ілляш Караїмович; 1643 р. у замку в Трахтемирові зупинявся польський Великий коронний гетьман Станіслав Конєцпольський; 1648 р. помер від ран і похований

у чорногорському Которі на Балканах Александер Яхія, авантюрист і самозванець, що видавав себе за нащадка роду Османів і претендував на султанство під час Боспорської війни, а перед початком спільного з козаками походу на турецький Трапезунд певний час жив у Трахтемирівському монастирі; 1678 р. орди турецьких завойовників цілком знищили укріплення Трахтемирівського замку й спалили Трахтемирівський монастир.

1683 р. страчений за поразку у битві за Відень великий візир Османської імперії Кара-Мустафа, чії війська спалили Трахтемирів у 1678 році; 1733 р. завершено написання «Даріуша подорожнього» – щоденника гетьмана Пилипа Орлика, творця першої Української конституції, який всіляко відстоював повернення Трахтемирівському монастирю статусу козацького шпиталу; 1748 р. гайдамацький загін отамана Майбороди взяв приступом і знищив Трахтемирівський монастир, який на той час належав ченцям–уніатам Ордену Василіанів; 2008 р. Помісний Собор Української православної церкви Київського патріархату у зв'язку з 1020-літтям Хрещення Руси-України, благословив приєднати до лику Святих (канонізувати) святителя Йова (Борецького), Митрополита Київського і всієї Руси (у 1620–1633 рр.), що особливо опікувався Трахтемирівським монастирем, часто використовуючи його як резиденцію для дипломатичних переговорів найвищого рівня... Наведений лише побіжний перелік історичних дат та подій пов'язаних з Трахтемирівською землею демонструє їх тісний зв'язок з загально-історичними етапами розвитку української держави.

В археологічному вимірі вченими досліджено, що територія села Трахтемирова заселена вже близько 120–130 тисяч років тому. Зазначене підтверджують стоянки епохи мустьє. Трахтемирівські землі були свідками існування багатой культури починаючи від скіфської, зарубинецької, черняхівської, давнюкраїно-руської та сучасної української. За свідченнями античних істориків, скіфи вважали себе автохтонними мешканцями на території України і стверджували, що вони прожили над Дніпром понад 1000 років. Навіть давньогрецький історик Геродот (5 ст. до н.е.) перебуваючи на цих землях вважав, що скіфи мали стародавню міфологію пов'язану з Дніпром і був вражений їх природою, тваринним світом та людьми (сколотськими племенами). Відомий український археолог В. В. Хвойко цікавився трахтемирівськими місцевостями. 1889 року недалеко від села Зарубинці на одному з пагорбів було знайдене ним перше поховання з перепаленими кістками, незвичайним ліпним посудом, та бронзовими прикрасами. Ім'ям цього села, що виникло на місці древнього Заруба, названа відома слов'янська археологічна культура – зарубинецька. В. В. Хвойка, як перший дослідник зарубинецьких пам'яток, вважав їх слов'янськими, місцевими за своїм походженням. На його думку, вони являли собою проміжну ланку між пам'ятками ранішої скіфської доби і пізнішої черняхівської культури (Хвойка, 1913). Відомо більш як 500 поселень та могильників Зарубинецької культури.

На думку П. Третякова, Зарубинецька культура відіграла важливу роль в древній історії слов'ян, особливо це помітно на прикладі пам'ятників I – II ст. н. е. на території Верхнього Подесення, котрі стали основою праслов'янських древностей III – V ст. В кінці 80-х рр. XX ст. Б. О. Рибаків стверджував, що племена траспії, катіари, ахати і парадати жили на Тірасі (Дністрі), Верхньому Бізі, Гіпанісі (Бузі) та Борисфені (Дніпрі). За наслідками багаторічних досліджень В. О. Петрашенко стверджує, що територія Канівщини в ранньослов'янський час була місцем активного розселення слов'ян. Про це свідчать знахідки скарбів так званого антського періоду V–VI ст. н. е. Саме спираючись на ці знахідки, Б. О. Рибаків вважав Канівщину центром антів-русів [5, 556]. Цей учений у нарисі «Народження богинь і богів» [7] зазначав, що вже в ті часи Зарубинецький брід, відомий ще зі сколотських часів, він, можливо, був дорогою полонників.

До цієї проблематики звернувся П. П. Толочко у монографіях присвячених Києву і Київській землі в XII–XIII ст. (1980) та Давнеруське феодальне місто (1989) [8]. Отже, саме Трахтемирівське городище учені–археологи відносять до доби сколотів, зарубинецької та черняхівської культур й Київського Русі за часів якої городище ідентифікують з містом Заруб, сторожове, яке з'явилося у давньоруську добу на території

півострова, котре контролювало брід через Дніпро й захищало розкидані неподалік мирні поселення.

Вивчення історії України, і в її контексті історії Трахтемирівської землі, неможливе без осягнення періоду становлення та розквіту козацької держави. Джерельна база цього періоду представлена різноманітними видами джерел, помітне місце серед яких займають і козацько-старшинські літописи: генерального канцеляриста Самійла Величка, гадяцького полковника Григорія Граб'янки та Самовидця [9]. У них історіографічні композиції, складені з характеристик видатних діячів, описів важливих подій та епізодів, тлумачень певних періодів політичного життя. Усе це викладалося в формі порічних статей, хронікальних оглядів, більш чи менш докладних розповідей. За джерела для них правила особисті спогади, щоденникові записи, свідчення очевидців, літературні твори написані іншими авторами. Козацькі літописи і за хронологією освітлюваних явищ, і за змістом, і за формою мають дуже мало спільного з традиційним літописанням і навіть із хроніками XVI – XVII ст. Це новий своєрідний жанр історіографічної літератури і подібність тематики очевидна. У літописах йдеться про період визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, у більшій чи меншій мірі автори торкаються раніших часів та розповідається про події періоду Руїни. Суспільні та політичні погляди авторів на власну історію впливають з конвою наративних джерел.

Вперше опублікований Київською Археографічною комісією у 1848–1864 роках під назвою «Летопись событий в юго-западной России в 17 в.», тт. I–IV. Самійло Величко дотримується загальнокозацької точки зору на історичні події. Він виступає за становий поділ на посполитих і козацтво, відстоює інтереси козацького стану, ратує за справедливість серед козаків. ідеал суспільного устрою для нього – Запорізька Січ – вільна республіка, де кожний її член має змогу бути вільним у своїх діях, хоча й підлягав би безсумнівній дисципліні; кожен чоловік має право голосу. Дещо негативний підтекст зустрічається у його творі щодо старшини. С. Величко звинувачує полковників у тому, що вони вболівають тільки за власний добробут.

Самовидець навпаки співчуває шляхетському стану, «значним козакам», виявляє неприхильність до низів, що грабують «значних». Центральна постать літопису Г. Граб'янки – образ Богдана Хмельницького, який поєднує риси реальної історичної особи та ідеального вождя.

Граб'янка приписує Хмельницькому промови у найзначніших справах та історичних моментах. Посмертну характеристику Б. Хмельницького автор витримує в дусі традиційних доброчесностей воїна-богатиря. Хмельницький має дві основні заслуги – визволення України від «тяжкого ярма лядського» та приведення її до російського монарха у підданство. У нашому контексті Граб'янка зауважує, що на козаків звернув увагу сам король Стефан Баторій, який «... опріч давнього старовинного міста складового Чигирин, віддав низовим козакам для пристанища ще й місто Терехтемирів з монастирем» [10, 884]. Усі ці козацькі літописи пронизані думкою про автономію України в складі Російської імперії, яка намагалася всіляко заручити Україну у сферу свого впливу й претендувала на її історичну спадщину з часів Київської Русі. У розпорядженні учених є достатньо таких свідчень. Загальне і навіть побіжне уявлення про зацікавленість правлячих кіл, у ому числі історію Трехтимирівської землі засвідчує наукова спадщина XIX – початку XX ст, яка також чекає на глибоке дослідження.

Не зупиняючись так докладно на характеристиці історичних джерел, лише зазначимо, що в наступній історіографічній періоді джерельна база історії України, як і нашого питання поповнювалася за рахунок розвідок Є. Болховітінова, творів Г. Миллера, повного зібрання законів Російської імперії, пам'яток виданих Тимчасовою комісією з розбору давніх актів, актів, які відносяться до історії Південної і Західної Росії, її літописів, південноруських літописів, опублікованих М. Білозерським, повного зібрання руських літописів, документів Архіву Південно-Заходу Росії, джерел малоросійської історії, описів документів, справ і актів, описи київського намісництва 70–80 років XVIII ст., джерел

малоросійської історії зібраних Д. Бантиш-Каменським, історії про козаків запорожських, щоденників Еріха Лясоти із Стебліва, С. Освенцима, «Історії Малої Росії...» Д. Бантиш-Каменського, «Історії Русів», дослідження П. Симоновського, вже згаданих вище Літописів С. Величка, Г. Грабянки, Самовидця, творів І. Фундукля, праці Л. Похилевича, історії руської церкви (Макарія), щоденника С. Осенцима, видання історичних пісень (українського) малоросійського народу В. Антоновича і М. Драгоманова, досліджень П. Куліша, В. Науменка, С. Голубева, М. Костомарова, М. Біляшевського, П. Лебедінцева, М. Грушевського («Історія України-Руси» (1898–1936) та окремі її джерела), Д. Яворницького, В. Хвойко, А. Стороженка, В. Пархоменка, П. Клепацького та ін. [11]. Отже частина четвертого, п'ятого й шостого періодів в історіографії питання, яке розглядається характеризується найінтенсивнішим поповнення історичних відомостей та звісток про трахтемирівські землі. Вони засвідчили той історіографічний факт, що учені скористалися увагою російських урядових кил до «своєї» історії і в цьому контексті накопичили значний фактологічний матеріал, не лише до української історії у цілому, але до історії трахтемирівських земель.

У наступні сьомий і восьмий історіографічні періоди, у контексті вітчизняної історії вивчення теми, минулим трахтемирівських земель не дуже цікавилися репрезентанти радянської правлячої верхівки та українські дослідники. У ці десятиліття здійснювалися окремі спроби досягнути історію трахтемирівських земель. Зокрема, В. О. Романовський 1919 р. у своїй книзі «Від Києва до Каніва» репрезентував історичний огляд місцевостей Наддніпрянського побережжя [12]. У 1926 р. В. В. Ризниченко надрукував свій геологічний путівник «В горах і кручах району Канівської дислокації» [13].

У післявоєнний – 1945 рік була здійснена пороська археологічна експедиція. Тоді разом, з іншими знахідками, археологи дізналися про артефакти з трахтемирівських земель [14]. Розгорнуті відомості про розкопки трахтемирівського городища наводять такі учені, як М. Я. Рудинський [15] та у середині 1960-х рр. у трьох публікаціях Г. Т. Ковпаненко [16]. Хочеться окремо наголосити на внеску Г. Т. Ковпаненко у дослідження Трахтемирівського городища (поселення ранньоскіфського часу) – одного з найбільших в у Східній Європі та завдяки її зусиллям – одного з найбільш досліджених. Нажаль завантаженість поточною роботою, а згодом важка хвороба стали причиною того, що вже майже підготовлена монографія про цю видатну пам'ятку, яка готувала дослідниця, на жаль, залишилась незавершеною.

Вчених не переставала цікавити історія Зарубського монастиря (1147 р.). Як з'ясував ще 1950 р. М. К. Каргер, храми цього монастиря за археологічними міркуваннями датовані кінцем XI ст. [17]. 1965 р. у видавництві Київського державного університету побачила світ монографія Г. Г. Мезенцевої «Канівське поселення полян» підготовлена за матеріалами розкопок, у тому числі городища Монастирок [18].

Змістовністю та вичерпністю викладу матеріалів відрізняються напрацювання М. Ю. Брайчевського і Н. М. Кравченко та М. П. Кучера [19], які підготували звіти про розвідку на території Канівського водосховища 1960 р. Цінні матеріали для вивчення історії і культури трахтемирівських земель оприлюднені в публікації В. Г. Петренка «Правобереж'є Середнього Придніпров'я в V–III вв. до н. е.» (1967) [20]. М. М. Шмаглій 1970 року поділився з науковою громадськістю інформацією про археологічні знахідки трипільського поселення біля с. Григорівка на Дніпрі [21].

Учені-археологи, як В. І. Довженок і О. М. Приходнюк склали звіти про роботу в 1971 р. Канівської слов'яно-руської експедиції в с. Халеп'я та с. Григорівка [22]. Значно пізніше, вже у 1980 р. О. М. Приходнюк оприлюднив цікаве дослідження, присвячене результатам роботи на цих поселеннях [23]. Д. Гопак, починаючи з 1980-х років і вже у сучасний період, особливо систематично досліджував знахідки, пов'язані із залізними виробами VIII–X ст. з городища Монастирьок на Середньому Дніпрі. Результати його роботи, як цінні історичні матеріали стали широко відомі, завдяки їх друку у трьох томах «Давньої історії України» [24]. Варто також зазначити, що в 1993–93, 1997 рр. низку

напрацювань пов'язаних із розкопками трипільських, давньоруських поселень та наслідками охоронних робіт пізньосередньовісного загону Каневської експедиції на території Трахтемирівського заповідника оприлюднили Л. І. Віноградська і В. О. Петрашенко, Н. Б. Бурдо та М. Ю. Віденко [25].

Згаданий вище, знаний археолог Є. В. Максимов (1921–2008), починаючи з 1972 р. книгами «Среднее Поднепров'є на рубежі нашей ери» [26] «Зарубинецкая культура на территории УССР» (1982) зарекомендував себе як відомий вчений та дослідник історії трахтемирівських земель [27]. 1988 року побачила світ ще одна книга Є. В. Максимова підготовлена у співавторстві з В. А. Петрашенко «Славянские памятники у с. Монастирьок на Среднем Днепре» [28]. У монографії йшлося про наявність в с. Монастирьок упорядкованого планування поселення та оборонних споруд, розвинутих ремесел й широкого торгівельного обміну з центрально-європейськими країнами, що засвідчило існування тут давньослов'янського поселення міського типу. Маємо в розпорядженні також низку інших його статей написаних у співавторстві з В. А. Петрашенко, С. Є. Максимовим, Л. О. Циндровською, О. С. Ригін та одноосібно підготовлену ним, присвячених розкопкам поселення Монастирьок, літописному місту Заруб за даними археології, історії і лінгвістики, Зарубінецькому могильнику у с. Григорівка на Дніпрі та Трахтемирівському Зарубінецькому монастирю [29].

Окрім співавторства названої вище монографії, В. О. Петрашенко підготувала низку змістовних публікацій, які заслуговують на більш глибоке дослідження [30]. Ми лише зазначимо, що В. О. Петрашенко, разом із колегами, такими ученими, як А. Я. Радзивіл і Ю. А. Куделя підготували і оприлюднили 1997 р. змістовну «Програма наукового дослідження пам'яток археології та геології Трахтемирівського заповідника» [31]. У ній, поруч із іншими важливими завданням, учені окресли багатющу археологічну спадщину, які потрібно уважно дослідити.

Зокрема, вони зазначили, що «... збереглися фундаменти і підвальні приміщення цих споруд, а також в археологізованому вигляді житлові, господарські і виробничі приміщення, що можуть бути використані для музеєфікації розкритих архітектурно-археологічних залишків. Такі об'єкти виявлені як на городищах, так і поселеннях різного періоду. Далі вчені навели беззаперечні докази існування масиву культурного фонду Трахтемирівських земель а саме: «важливим об'єктом дослідження є скіфський вал Великого Трахтемирівського городища доби раннього заліза, що зберігся на висоту 3 – 6 м. Площа городища біля 500 га. Розкопки своєрідного акрополю цього городища, що має назву «Малі валки», проведені Г. Т. Ковпаненко, довели перспективність і необхідність збереження і дослідження Трахтемирівського городища. На переконання вчених, об'єктом окремої уваги виступають поселення трипільської культури (ур. Хатище, Ігнатенкова гора та ін.), що вимагають постійної уваги і невідкладних охоронних заходів. Оскільки трипільські об'єкти знаходяться відразу ж під орним шаром, а інколи і в самому орному шарі, вони постійно розорюються і руйнуються під дією природно-атмосферних явищ. Некрополі і окремі поховання вимагають ретельного і суцільного картографування, архівно-бібліографічного аналізу. У ряді випадків на основі археологічних даних доцільно здійснити меморіальні заходи (спорудження каплиці, пам'ятного хреста тощо). Можливо, також доцільно виділити окремий напрямок дослідження і охорони «Некрополі Трахтемирівського заповідника». Давньоруські городища (літописний Заруб – городище Монастирьок), Городок (Григорівка), ур. Туз (Бучак), ур. Городок (Бучак), де добре збереглися земляні вали з залишками дерев'яних елементів фортифікації, виступають першокласним матеріалом для натурної реконструкції» [31, 101]. Також у Програмі вчені зазначили, що «культурний шар на цих городищах, а також залишки житлових споруд та окремих садиб, що є цінним науковим джерелом, також можуть бути використані для музеєфікації, створення експозицій, діорам та окремих виставок. Багатошарові поселення, розташовані вздовж узбережжя водосховища, що складають з городищами один археологічний комплекс (передграддя, окольні селища, посади, могильники) потребують

негайних охоронних заходів. Учені висловили також занепокоєння тим, що постійно відбувається розмив культурного шару з цих поселень. Це вимагає проведення щорічних рятувально-охоронних археологічних розкопок та постійного збору археологічних знахідок з водоймища». Колишні річкові тераси Дніпра та його долина, що на значній площі затоплені, становлять значний науковий інтерес в зв'язку з системою городищ зарубинецької доби, з функціонуванням «Путі з варяг у греки», а також з Дніпровською оборонною лінією, що остаточно оформилась у XII ст. Реконструкція ландшафтно-топографічної ситуації цієї ділянки Дніпра в різні історичні періоди повинна стати окремим напрямком дослідження [31, 101]. Окрім того, дуже важливо, на думку розробників програми, звернути увагу на побережжя і острови Дніпра. Вони також могли заселятися людиною кам'яного віку. Авторами програми відмічені «тимчасові артефакти» доби мезоліту і неоліту (вони виявлені під час охоронних розкопок нижніх терас, що розмиваються водосховищем). На їх переконання, окремий напрямок дослідження складають пізньосередньовічні пам'ятки XIV – XVIII ст. Зважаючи на особливий статус Трахтемирова – козацької столиці впродовж XVI – XVII ст., пошуки та дослідження пам'яток цього періоду стають актуальним науковим завданням. Об'єктом дослідження повинні стати не лише берегові тераси і пагорби, де виявлено культурний шар козацької доби, а й затоплені села Трахтемирів, Монастирьок, Зарубинці, які в силу обставин стали першокласним археологічним джерелом [31, 102].

У цьому сенсі наголошують автори археологія території Трахтемирівського заповідника невід'ємно пов'язана з археологією акваторії Дніпра. В майбутньому необхідно організувати підводні археологічні роботи, які вже зараз дають першокласний археологічний матеріал. Ці роботи повинні стати окремим напрямком діяльності заповідника [31, 105].

Отже, наведені фрагменти Програми свідчать, що з історіографічної точки зору вона є важливим джерелом, яке засвідчило вимогу до урядових кіл і громадянства прикласти чимало зусиль у напрямку дійсної «реставрації» й оживлення історичної української традиції та формування сучасної складової історичної пам'яті трахтемирівщини. Варто також наголосити, що В. О. Петрашенко і далі невтомно працює, щоб дослідити пам'ятки трахтемирівської землі. Про це свідчить низка наступних публікацій [32], і серед них змістовна книга «Древнеруське село за матеріалами поселень у с. Григоровка» (2005), підготовлених протягом 2000-х рр. [33].

Щодо сучасного періоду вивчення теми, то ще на рубежі 80-90-х рр. XX ст. він відкрився виданням літописів. Так, писана триста років «Літопис руський» за Іпатським списком (Іпатський літопис), як зазначалося вище, охоплює епопеї та події світової історії та історії України-Русі від незапам'ятних часів до кінця XIII ст. Сучасний переклад українською мовою здійснене вперше. Складається з «Повісті минулих літ», Київського літопису та Галицько-Волинського літопису до яких додано твори Володимира Мономаха [34]. Відбулося поверненням спадщини. перш за все, М. Грушевського, Д. Яворницького інших дореволюційних вчених і тих, хто презентував з 1920-і рр. і пізніше десятиліття зарубіжну гілку української історичної науки. Ученими приділяється увага публікації джерел з історії України: літописів доби України-Русі, козацьких літописів, Архіва Коша Запорозької Січі, «Історії Русів», описів намісництва і губерній, у тому числі, «Історичний та географічний опис Київського намісництва 1787 р.» та ін.

Істотно поглиблюють сучасні знання в галузі вітчизняної історії й нашої теми 3-х томна «Давня історія України». Значні напрацювання має Інститут історії України ініціювавши проекти підготовки підручників з історії України, численних монографій, присвячених різним періодам української історії і, зокрема 2006 р. «Історії українського козацтва» (нариси у двох томах), видання «Українське козацтво. Мала енциклопедія». До речі авторами статей енциклопедії були 118 вчених з різних регіонів України. Енциклопедія містить 1376 статей, 283 ілюстрації і 79 карт. Широко відома стала вже класичною «Енциклопедія історії України». У ній, зокрема в 3–4, 10-му томах «вміщено

статті О. П. Толочко «Заруб», В. О. Щербака «Козацтво українське», М. І. Жарких «Трахтемирів» та ін. Ці видання кардинально розширили уяву сучасників про просторово регіональну конфігурацію історичного процесу в Русі-Україні й поступово, разом із напрацюваннями сучасних українських науковців, стають своєрідними цеглинами, підготовчим матеріалом, не лише для творення українського гранд-нарративу, але й історії трахтемирівських земель [35]. З пізнавальної точки зору розширюють попередні відомості про трахтемирівську сотню сучасні публікації В. В. Кривошеї, П. І. Аброскіна, О. М. Стасенко та В. М. Заруби, які побачили світ в 1998, 2004–2005 і 2007 рр. Воно, як інші все більше привертають увагу дослідників [36].

Утім названі автори, окрім М. І. Жарких, лише опосередковано досліджували окремі аспекти нашої теми. Саме через це увагу привернула названа вище книга «Терехтемирів» за авторством М. Жарких [37]. Вона доступна в Інтернеті. Книга складається зі вступу далі йдеться про назву, географію, давню історію: літопис, середина 16 ст., 4-а чверть 16 ст., початок 17 ст., візит патріарха Феофана, 1620–1621 рр., 1621–1624 рр., ув'язнення уніатів, 1622 р., перебування Яхії, 1625 р, 1627–1637 рр., війну 1637–1638 рр., 1639–1647 рр., Добу Хмельницького, 1648–1657 рр., 1658–1660 рр., 1661–1686 рр., 1700–1709 рр., 1710–1750 рр., 1751–1765 рр., 1766–1800 рр., джерела 19 ст., відлуння в Європі, картографію: карти 17 ст. – 18 ст., Терехтемирив (така вповні оправдана назва у автора – В. Г.) на картах 17–18 ст. Дослідник детально зупиняється також на історії: 16 ст., кінець 16 ст., перша половина й 7 ст. , дуга половина 17 ст., 18 ст. Окремий розділ має назву «Баснословіє» де йдеться про розвиток терехтемирівської легенди, її зміст, мету та практичне використання, історіографію як частину баснословія, сфальшований універсал Баторія – Хмельницького, копії універсалу їх видання, текст універсала, думки урядовців, істориків про універсал, критичний розгляд форми та змісту універсала, кордони надання, генезис універсала та висновки. М. Жарких також звертає увагу на наукову історіографію та робить висновки. У них науковець звертає увагу на гіпотетичну передісторію, реальну, фантастичну історії Трахтемирова, а також акцентує увагу на реальній, фантастичній історіографії, сфальсифікованому універсали Баторія – Хмельницького, картографії Трахтемирова. М. Жарких на останок робить висновки з висновків [37, 248–249]. Далі автор пропонує методичні поради та наводить «Додатки: Терехтемирівський монастир; До історії Терехтемирова; Хронологія перебування Яхії в Україні; Справа козацької армати; Урочище Білобережжя [37, 250–277]. Отже, головним лейтмотивом праці М. Жарких є очищення історії Трахтемирова від вимислів, фальсифікацій та пошук й окреслення достовірних звісток про Трахтемирів. За висновками автора таких є 76 відсотків, які розсіпані по численних (понад 100) виданнях, які М. Жарких зібрав та узагальнив. Найінтенсивнішим життя було у півстолітті 1627–1657 рр. – на нього припадає 70 звісток, або 42 відсоток із загального числа.

Далі в книзі наводиться розподіл звісток за датами їх введення до наукового обігу. За підрахунками автора до 1859 р. було опубліковано лише 33 звістки або 19 відсотків. Упродовж наступних 75 років – золотого віку української історичної науки і станом на 1925 р. було введено в науковий обіг 144 звістки, або 85 відсотків загального числа. За переконанням вченого на кінець цього періоду об'єктивна передумова для написання наукової історії Трахтемирова – репрезентативна джерельна база – була створена.

Вважаючи, що дослідники скористалися з цього М. Жарких стверджує, що в 1892 р. у «Географічному словнику Польського королівства» була надрукована стаття Едварда Руліковського, яка надовго залишалась найкращою прагматично історією Трахтемирова. Утім, за твердженням автора, єдиним недоліком її була надмірна довіра до баторіанської легенди, яка була повторена цій статті (ще й з неможливою датою 1575 р.). Цей недолік було виправлено у книзі, згаданого вище. українського історика Андрія Строженка «Стефан Баторій та дніпровські козаки» (1904), в якій баторіанська легенда була ґрунтовно спростована. Далі, враховуючи прийнятого М. Жарким групування з періодом 25 років, наступні 75 років (1926–2000 роки) за його словами «був пропачий час і для історії і для

історії Терехтемирова: джерельна база збагатилася аж на 9 звісток». Жодної значимої статті в цей час не з'явилося... Історіографія Терехтемирова останніх 25 років набула приміткового характеру [37, 238]. Утім автор був би не об'єктивним, якби не відзначив, що в часи незалежності, а конкретно в 1997–2012 рр., джерельна база збагатилася на 17 звісток і досягла позначки 100 відсотків. У цей час вийшла друком, вже названі нами статті В. Ластовського з історії Терахтемирова у XVIII ст. і публікація Р. Зимовця про кам'яні хрести регіону (зокрема, про хрест 1652 р. у Трахтемирові), ретельні археологічні розвідки В. Петрашенко та В. Козюби дозволили скласти детальну, згадану М. Жарких археологічну карту регіону. Автор також звертає увагу на праці вільні від баторієвської легенди і посилається на статті В. Щербака «Реєстрові козаки на державній службі» (2006) та «Генеза і становлення українського козацтва» (2007), хоча у 2000-му році В. Щербак визнавав баторіанську легенду. Тепер доцільно зупинитися на питанні: якими є результати роботи автора. Ми їх знаходимо у вже згадуваному вище підрозділі «Реальна історія Терехтемирова».

Автор переконаний у доведенні таких тверджень: «1. Історія Терехтемирова 2 пол. 16–18 ст. виразно ділиться на реальну, основану на джерельних даних, і фантастичну, вигадану в основних рисах в 2 чверті 17 ст. і пізніше широко спопуляризовану в історіографії. 2. Реальна історія Терехтемирова була відома в історичній літературі тільки в окремих епізодах і вперше реконструйована (в межах збереженої джерельної бази) в моїй роботі. 3. Найбільші заслуги у з'ясуванні реальної історії Терехтемирова належать Е. Руліковському (1892 р.) та А. Стороженку (1904 р.). 4. У час, коли Остафій Дашкович був канівським старостою (1508–1535 рр.), він одержав Терехтемирів у приватну власність від великого князя Сигізмунда 1-го. 5. Своїм заповітом О. Дашкович передав село Києво-Печерському монастирю, який володів ним дуже недовгий час і обміняв на інше володіння. Терехтемирів повернувся у фонд державних земель і належав до Канівського староства. 6. Десь у не визначений точно час між 1590 і 1594 роками Терехтемирів став власністю козаків. Нам не відомо, коли саме і в якій формі це сталося. Ми припускаємо, що це була займанщина (самовільне захоплення), на яке польська влада просто закривала очі. 7. Ніяких політичних подій, пов'язаних з козацькими повстаннями кінця 16 – 1 пол. 17 ст., в історії Терехтемирова джерелами не зафіксовано. 8. В 1596 р. як кару за повстання Наливайка сейм Речі посполитої ухвалив відібрати Терехтемирів у козаків (не згадавши при цьому, як вони його набули). Це була перша сеймова постанова щодо Терехтемирова. Всього в період 1590–1717 років сейм сім разів приймав різні постанови щодо Терехтемирова. 9. Терехтемирів було передано (здогадно, в тому ж 1596 р.) у доживоття Григорію Гуляницькому, котрий володів ним до смерті (орієнтовно – 1614 р.). 10. Не пізніше 1615 р. (можливо, що в кінці 1614 р.) козаки повернули собі Терехтемирів, що було санкціоновано постановами Житомирської (1614 р.) та Ольшанської (1617 р.) комісій. 11. У період 1615–1622 рр. козаки енергійно розширяли свій терехтемирівський маєток, захоплюючи сусідні села, що викликало скарги шляхти. Ці скарги лишались у той час без наслідків. 12. На звільненій у такий спосіб від польської влади території перебував і давній монастир, який від 1590 р. звався не Зарубським, а Терехтемирівським. В цей час його очолив перший відомий на ім'я ігумен – Єзекиїл Курцевич (керував монастирем у 1615–1624 роках), з персональним титулом архімандрита. (...Єзекиїл Курцевич народився не в 1589 р., як подають довідники, а значно раніше, здогадно в 1570–1575 роках). 13. Я припускаю, що план створення постійної воєнної бази козацтва у Терехтемирові був розроблений Петром Конашевичем–Сагайдачним. Документально зафіксовано, що козаки обгрунтовували перед польською владою ці заходи потребою мати шпиталь для поранених та немічних товаришів. Фактичні відомості про функціонування цього шпиталю вкрай скупі. 14. У 1620-х роках Терехтемирівський монастир відіграв певну політичну роль (його двічі – в травні 1620 та в січні 1621 років – відвідав єрусалимський патріарх Феофан; його ігумен Курцевич був висвячений на володимирського єпископа; тут було ув'язнено в 1622 р. уніатських ченців,

котрих козаки заповзялися вигнати з Києва; в січні 1625 р. в монастирі відбулась зустріч претендента на турецький престол Яхії з митрополитом Йовом Борецьким, внаслідок якої посланці Яхії були відряжені до Москви). 15. У лютому 1638 р. у Терехтемирові була проведена повторна реєстрація козаків (після поразки виступу Павлюка в 1637 р.). У кінці року було запроваджено ухвалену сеймом ординацію козацького війська, згідно якої Терехтемирів було відібрано у козаків і перетворено на резиденцію польського комісара над козаками. Села, які козаки приєднали були до Терехтемирова, були передані канівському старості С. Лащу. 16. Ординація 1638 р. передбачала дислокацію козацької артилерії у Терехтемирові, але виконати це рішення виявилось неможливим. Козацька артилерія ніколи в Терехтемирові не перебувала. 17. У період 1590–1648 років козаки володіли Терехтемировом загалом 30 років (1590?–1596, 1615–1638), що становить 50% часу. Решту часу він належав полякам.; 18. З початком революції Б. Хмельницького Терехтемирів став сотенним центром Канівського полка. Відомості про цю сотню вкрай рідкісні. 19. У Терехтемирові зберігся надгробний хрест козака Івана Мухи (+ 1652 р.), згаданого у реєстрі 1649 р. Це тим більше важливо, що переважна частина сотенних містечок не можуть похвалитись ніякими пам'ятками доби козацтва, а тим менше – пам'ятками доби Хмельницького. 20. В 1650 р. король Ян-Казимир в рамках підтвердження Зборівського миру надав Війську Запорозькому привілей на володіння Терехтемировом. Подібні привілеї він надавав у 1652 р. (після Білоцерківського миру) та в 1659 р. (після Гадяцької угоди). Ані попередні, ані наступні польські королі таких привілеїв не видавали. 21. В 1654 р. під час переговорів у Москві (при обговоренні Березневих статей) українські послы підняли питання про царську грамоту для Терехтемирова. Царський уряд відхилив цю вимогу, і жоден російський цар привілеїв для Терехтемирова не надавав і не затверджував. 22. У 1660 році терехтемирівський ігумен Іоасаф Крехівський очолював посольство до Москви з певними політичними дорученнями. При цій нагоді він намагався (безуспішно) отримати царську грамоту на певні мастки. Іншими важливими пунктами були прохання надати біле залізо (жест) на дах для церкви та фарби на ікони – непряме свідчення наявності іконописної майстерні в монастирі. 23. Починаючи з 1661 року, Терехтемирів неодноразово ставав місцем боїв і переходив з рук в руки в ході боротьби лівобережних і правобережних гетьманів. 24. У вересні 1678 р. турецькі й татарські загоны зруйнували Терехтемирів і монастир. Канівський полк було евакуйовано на лівий берег Дніпра і розформовано; від нього збереглася тільки Терехтемирівська сотня, котра від 1678 р. займала кілька сіл на лівому березі Дніпра і належала до Переяславського полка. 25. Вічний мир 1686 р. між Росією та Річчю посполитою зобов'язав сторони не заселяти правий берег Дніпра, в тому числі й Терехтемирів. 26. У зв'язку з організацією в 1700 році Переяславської єпархії гетьман І. Мазепа та цар Петро 1-й видали ряд документів, якими передавали Терехтемирів у власність єпископської кафедри. Але реальних наслідків ці документи не мали – містечко лишалось незаселеним. 27. Після остаточної передачі правобережної України під контроль польського війська (травень 1714 р.) Терехтемирів у 1715 році було передано у приватну власність польському пану А. Трипольському, і надалі упродовж всього 18 ст. він переходив від одного польського пана до іншого. 28. Терехтемирівський монастир було відновлено в 1717 р. як уніатський, але він був незначним і занепадав бл. 1789 р. Документи про його функціонування наразі невідомі. 29. Після 2-го розбору Польщі (1793 р.) Терехтемирів став приватною власністю російських поміщиків Гудим-Левковичів. Спроб відновити монастир російська влада не робила» [37, 240–242]. Отже, М. Жарких чітко поставив питання про існування в історичній думці трьох версій: гіпотетичної, реальної і «фантастичної» історії Трахтемирова. У цілому матеріали книги мають значну цінність, оскільки автором опрацьований значний масив джерел та історичної літератури.

20 вересня 2018 р. у стінах Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького відбулася Міжнародна науково-практична конференція: «Трахтемирів: історія та сучасність». Її учасники представники Черкаської обласної адміністрації, знані

науковці ще раз привернули увагу до необхідності, в усій повноті, вивчати історію Трахтемирова, у тому числі до тернистого шляху становлення Трахтемирівського державного історико-культурного заповідника (О. В. Черевко, Ю. О. Ткаченко, Т. В. Чухліб, В. А. Масненко, Т. М. Теліженко, Ю. В. Болтрик, К. В. Івангородський, А. Ю. Чабан, Ю. П. Присяжнюк, А. Г. Морозов, В. В. Гоцуляк, В. М. Мельниченко, Л. І. Виноградська, В. К. Коцюба, М. О. Суховий, Д. А. Іванов А. М. Кравець, М. Жарких та ін. [38, 6–16]. До речі, М. І. Жарких також сголосився виступити на спільному засіданні секцій конференції з доповіддю «Міфічне «надання» Трахтемирова козакам за Стефана Баторія» [38,12].

Висновки. Рубіж ХХ–ХХІ ст. відкриває перед Україною широкі можливості для реалізації своїх історико-культурних надбань, що дозволить через світову співдружність претендувати на роль однієї з культурних країн Європи. Цілісність всесвітньої культурної спадщини забезпечується узгодженістю законодавчих норм і нормативних актів, що регулюють охорону і використання об'єктів спадщини на всіх рівнях.

Складна історична ситуація, в якій перебувала Середня Наддніпрянина в різні періоди проживання тут населення (татаро-монгольське іго, пограниччя в литовський період, польське панування та руйнації порубіжних фортець і селищ російським урядом) призвели до повного знищення архітектурних споруд: замків, храмів, палаців, монастирів, фортець. Така ж доля спіткали Трахтемирівський півострів. Розквіт Трахтемиріва, припадає на кінець XVI ст. Наприкінці XVII ст. Трахтемирів починає занепадати, хоча і в XIX про його значення добре пам'ятали, як це бачимо з текстів Тараса Шевченка. Чергового удару Трахтемирів зазнав уже в радянські часи. Він лишався глухим селом на межі двох областей, ані електрики, ані дороги з твердим покриттям туди довгий час так і не підтягнули. На початку 1970-х рр. Трахтемирів потерпів від створення останнього з рукотворних морів Канівського. Але й після того дещо на дніпрових горах оспіваних Шевченком збереглося. Культурний фонд поряд з архітектурою, історичною ономастиком і семантикою включає і археологічний культурний шар – нашарування ґрунту, що утворилися в результаті діяльності людини на території заповідника, а також артефакти: пам'ятки, об'єкти, залишки, речі, що вийшли з функціонального культурного вжитку і перетворилися в археологічні артефакти культури, що загинула. Утім регіональна політика щодо Трахтемирівського заповідника повинна дотримуватись єдиної концепції охорони, використання і розвитку не лише археологічних об'єктів, де виявлено культурний шар, а і історичного ландшафту навколо цих об'єктів, як невід'ємної частини територіального комплексу.

Щодо історіографії питання, то зазначимо, що історія людностей, які з найдавніших часів мешкали тут та теперішнього населення трахтемирівських земель у різні століття й по наш час підлягає поглибленого вивчення, як це роблять археологи Їх праці – це підсумок багаторічних досліджень (і вони продовжуються) пам'яток природи, археології та історії краю. Доцільно подальше поглиблено досліджувати історію трахтемирівських земель, її мешканців і все, що пов'язане з героїчними минулом та діяннями окремих історичних осіб. Лише тоді змістовні дослідження увійдуть в єдино русло тотального історіописання, всього того що несли несуть і будуть нести на собі трахтемирівські землі, як один з ареалів Черкащини та всієї України.

Література:

1. Петрашенко В. Трахтемирів Подорож у давнину / В. Петрашенко, Є. Максимов. – К., 2000. – 102 с. – 84 іл.
2. Жарких М. І. Терехтемирів / М. І. Жарких. – К., 2013. – 277 с.; – Режим доступу: <http://www.M-Zharkikh.name/uk/History/Terextemyriv.html>. – Назва з екрану.; Його ж Трахтемирів // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. : Ін-т історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2013. – Т. 10 : Т–Я. – С. 138–139.
3. Зараховський О. Є. Культурна спадщина Черкащини, як туристичний ресурс: наукометричний аналіз публікацій / О. Є. Зараховський // Культура і мистецтво у сучасному світі: Наукові записки КНУКіМ / Київський національний університет культури і мистецтв. – К., 2014. – Вип. 15. – С. 35–42.

4. Нераденко Т. М. Археологічна спадщина Черкащини в контексті розвитку туризму / Т. М. Нераденко // Черкащина в контексті історії України. – Черкаси, 2008. – С. 167–172.
5. Петрашенко В. О. Заповідники Канівщини очима археолога / В. О. Петрашенко // Археологія і давня історія України. Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К., 2010. – Вип. 1. – С. 555–558.
6. Пясецький П. «Chronica gestorum in Europa singularium» (Історична хроніка Європи) / П. Пясецький. – Краків, 1645.: П'єр Шевальє «Histoire de la Guerre des Cosaques contre la Pologne» (Історія війни козаків проти Польщі; Самуїл Твардовський Війна домова (Wojna domowa z Kozaki i Tatory, z Moskwą, potym Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście za panowania... Jana Kazimierza... Na cztery podzielona księgi... Opus posthumum. – Kalisz: 1681.); Zródła do dziejów polskich, wydawane przez Mikołaja Malinowskiego i Alexandra Przeddzieckiego. – Wilno: 1844, t. 2, s. 159.; Літопис Я. Юзефовича: у скороченому польському перекладі вперше надрукований в 1854 р. (охоплює події 1614–1700 рр.) Юзефович багато запозичив з друкованих книг В. Коховського та П. Пясецького // Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной Руси. – К.: 1888 г., предисловие, С. 31–34. Про Терехтемирів він згадує у зв'язку із запровадженням ординації 1638 року; Самуїл фон Пуфендорф у 1683 році він надрукував книгу «Вступ до історії імперії та держав» (Einleitung zur Historie der vornehmsten Reiche und Staaten Введение в историю европейскую), 1723. – С. 695, 707.; Cyaneae oder die im Bosphoro Thracico ligende hohe Stein-Klippen, надрукована 1678 р. в Аугсбурзі: див. про неї: Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. «Cyaneae» – немецкое сочинение кон. 17 в. и его сведения по истории славян // Вопросы германской истории и историографии. – Днепропетровск, 1975. – Т. 3. – С. 137–146.; Rajnolda Heidensteina, sekretarza krolewskiego, Dzieje Polski od smierci Zygmunta Augusta. Ksiąg XII, z łacinskiego przetłomaczył Michał Gliszczynski, zyciorysem uzupełnił Włodzimierz Spasowicz. Petersburg, 1857. – t. 2. – s. 370.; Іоахим Бельський (1540–1599), так само як і Р. Гейденштейн, був секретарем королів Стефана Баторія та Сигізмунда 3-го. Отже, був добре обізнаний з державними справами Речі Посполитої, як і його батько – Мартин Бельський – він мав нахил до історії. Іоахим доопрацював і надрукував (1597 р.) «Польську хронічку», написану його батьком та прожив її (Маємо російський переклад: Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки. – К.: 1904. – С. 267–272.; Biblioteka Ordynacji Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. – Warszawa: 1881. – t. 5–6. – № 160. – s. 336–338.; Niemcewicz J. U. Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce / Niemcewicz J. U. – Lwów: 1833, t. 6, s. 107–122.; Niemcewicz J. U. Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce / J. U. Niemcewicz. – Lipsk: 1839, t. 4, s. 276; Zródła do dziejów polskich, wydawane przez Mikołaja Malinowskiego i Alexandra Przeddzieckiego. – Wilno : 1844. – t. 2.– s. 159.; Volumina legum. – Spb., 1859, t. 4, s. 297 – 307.; Volumina legum. – Petersburg: 1860, t. 6, s. 14–26, 76–77, 146; Volumina legum. – SPb.: 1860, t. 7, s. 250–315, про Трахтемирів на с. 269; Okolski S. Dyariusz transakcji wojennej między wojskiem koronnym i zaporoskim w r. 1637, tudzież Kontynuacja diariusza wojennego w roku 1638 / S. Okolski. – Kraków : 1858. автор статті про С. Лаца – Polski słownik biograficzny, t. 18, s. 268.; Лист Самійла Кішки Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620. – Kraków. – 1868. – s. 108–109, № 75; Woyciech Ossowski, manu propria // Архив юго-западной России. – К., 1876. – Ч. 3. – Т. 3. – № 306. – С. 634–636. ; Jabłonowski A. Źródła dziejowe / A. Jabłonowski. – 1877. – Т. 5. – S. 131–132 // Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – М.: 1953. – Т. 1. – С. 29. – № 17.; Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym, opisana przez M. Balińskiego i T. Lipińskiego. – Warszawa : 1885. – Т. 2. – S. 580–581.; Rocznik Towarzystwa historyczno-literackiego w Paryżu. Rok 1868. Paryż 1869; передруковано в книзі: Голубев С. Т. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. – К. : 1883 г., Т. 1. – С. 495.; Słownik geograficzny krolewstwa Polskiego i innych krajow slowianskich. – Warszawa, 1885. – Т. 12. – S. 453.; Rulikowsky E. Trechtemirów / E. Rulikowsky. – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów slowiańskich. – Warszawa : 1892. – Т. 12. – S. 453, 455–456, 458.; Jarosz W. Legenda Batoryńska. – Kwartalnik historyczny. –1903. –№ 4. – S. 616. ; BUW, oprac. Elżbieta Budzińska. – Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Jana Henryka Müntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie (1781–1783) : album ze zbiorów Gabinetu Rycin 1982. – 354 s.; Bobiński W. Województwo Kijowske w czasach Zygmunta III Wasy / W. Bobiński. – Warszawa: 2000. – s. 222, 478, 582.; Bobiński W. Województwo Kijowske w czasach Zygmunta III Wasy / W. Bobiński. – Warszawa: 2000. – S. 222, 478, 582.; Його ж Powstanie kozackie 1638. – Zabrze, 2010. – S. 21–23–25, 43–44; Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646 / oprac. A. Biedrzycka. – Krakow, 2005. – S. 411–414, 474–477, 500–507, 524–527, 619, 638, 697–698. та ін.
7. Рыбаков Б. А. Рождение богинь и богов / Б. А. Рыбаков // Мифы древних славян. – Саратов, 1993. – С. 146–247.
8. Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв. / П. П. Толочко. – К., 1980. – С. 144.; Його ж Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – С. 61.
9. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К. : Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.; Літопис Самовидця (Дзира Я. І. Вступна. стаття). – К. : Наукова думка, 1971. – 206 с.; Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / Упоряд., пер. В. Крекотень, В. Шевчук, Р. Іванченко. – Київ : Дніпро, 2006. – 974 с

10. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / Упоряд., пер. В. Кречотень, В. Шевчук, Р. Іванченко. – К. : Дніпро, 2006. – 974 с.
11. Описание Киево–Печерской лавры // Евгений (Болховитинов). – К., 1826. – Приложение, № 7. – С. 28.; Миллер Г. Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах / Г. Ф. Миллер. – М., 1846. – С. 4, 47–49.; Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1 (1649–1825 гг.). – Спб., 1830. – Т. 2. – С. 776.; Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Спб.: 1908 г., 2-е изд., Предисловие. – С. 13.; Іпатіївський список під 1147 р. // Полное собрание русских летописей. – Спб., 1908 2-е изд. – Т. 2. – стб. 340.; Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1846. – Т. 2, отд. 1. – № 5.; Вказ. вид. – К., 1848. – Т. 1, отд. 3. – С. 359–360.; Вказ. вид. – К., 1898. – Т. 1. – № 67. – С. 330.; Вказ. вид. – К., 1898. – Т. 3, отд. 3, № 129. – С. 428–432.; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Спб., 1861. – Т. 3. – С. 415–416; Вказ. вид. – 1863. – Т. 4. – С. 218. 219–176.; Вказ. вид. 1867. – Т. 5. – С. 26–27, 50; № 67. – С. 111, № 79. – С. 123–124.; С. 131. – № 91.; Вказ. вид. – 1869. – Т. 6. – № 20. – С. 64–65.; Вказ. вид. – 1872. – Т. 7. – С. 331, 332.; Вказ. вид. – 1875. – Т. 8. – С. 67.; Вказ. вид. – 1877. – Т. 9. – стб. 350–355.; Вказ. вид. – 1878. – Т. 10. – стб. 306; стб. 422; стб. 457–460.; Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной Руси. – К., 1888. – Предисловие. – С. 1–12, 27, 117 та ін.; Южнорусские летописи, изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – Т. 1. – С. 51; Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной Руси. – К., 1888. – С. 3 та ін.; Архив юго-западной России. – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 236–237, 279–344.; Архив юго-западной России. – К., 1886 г. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 98–99, 102, 105, 121, 356–411, 588–589.; Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего правительствующего Синода. – Спб., 1907. – Т. 15. – стб. 185–87.; Курдюмов М. Г. Описание актов, хранящихся в императорской Археографической комиссии / М. Г. Курдюмов // Летопись занятий Археографической комиссии (Спб.). – 1907. – Т. 17. – С. 22, 59–60, 135–136.; Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего правительствующего Синода. – Спб., 1909. – Т. 31, стб. 591–595.; Описи київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – К., 1989.; Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. : опис.–стат. джерела / АН Української РСР, Археогр. коміс., Ін-т історії [та ін.]; [упоряд.: Г. В. Болотова та ін.; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.]. – Київ : Наукова думка, 1989. – 389 с.; Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским // Чтения в обществе истории и древностей российских, 1858. – № 1. – С. 19–20.; История о козаках запорожских // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1847. – № 6. – С. 5 та ін.; История о козаках запорожских. – Одесса : в городской типографии, 1852. – С. 4–5. та ін.; Дневник Эрика Лясоты из Стеблева // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Перевод К. Мельник (под редакцией В. Антоновича. – К., 1890. – Вып. 1 (XVI ст.). – С. 161 та ін.; Щоденник Еріха Ляоти із Стеблева // Запорозька старовина. – Київ-Запоріжжя : НДІ козацтва Запорізьке відділення, 2003. – С. 222–277.; Дневник С. Освенцима // Киевская старина, 1882. – № 1. – С. 130, 136.; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – М., 1822. – Т. 1. – С. 17–19.; Т. 4. – С. 206–222, про Терехтемирів. – С. 213–214.; Його ж История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – М., 1830. – Т. 1. – С. 139–140; Його ж История Малой России. – М., 1842. – Т. 1. – С. 123–124.; История русов. – М., 1846. – С. 28–29.; 5-томна «История Малороссии» (Москва, 1842–43) М. Маркевича також черпала чимало фактографічного матеріалу з «Історії Русов», а й певною мірою її виклад української історії; Т. Шевченко певні сюжети та образи з «І. Р.» використовував у своїх творах «Великий льох», «Гамалія», «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Никита Гайдай» та ін., а також М. Гоголь у повісті «Тарас Бульба». «І. Р.» неодноразово перевидавалася: укр. пер. В. Давиденка; вступна ст. О. Оглоблина. Нью-Йорк, 1956; репринтне перевид. 1846. укр. пер. І. Драча, передмова В. Шевчука. – К., 1991; – К., 2001.; примітки та покажчики Я. Дзири та І. Дзири. К., 2003 та ін.; Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах / П. И. Симоновский. – М., 1847.: також репринтне вид.: Симоновский П. И. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах. – М., Изд-во В. Секачев 2016. – 192 с.; Летопись С. Величко. – К., 1851. – Т. 1, Ч. 1, розділ 1.; Т. 2. – С. 573–574.; Летопись Самуила Величко. – К., 1864. – Т. 4. – С. 4, 194–195, 224, 235, 269, 271, 279–280, 284–285.; також український переклад В. Шевчука: Величко С. Літопис. – Т. 2, розділ 27. та ін.; Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С. 214.; Фундуклей И. И. Статистическое описание Киевской губернии / И. И. Фундуклей. – Спб. : Тип. МВД, 1852. – Т. 1. – С. 477 та ін.; Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии / Л. Похилевич. – К. : Тип. КПЛ, 1864. – С. 593–593 та ін.; Макарий. История русской церкви / Макарий, 1881. – Т. 11.; Антонович В. Б. Исторические песни малороссийского народа / В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов. – К., 1874. – Т. 1. – С. 219.; Куліш П. Материалы для истории воссоединения Руси / П. Куліш. – М. : Изд. «Общественная польза». – 1877. – Т. 1. – С. 142–286.; Науменко В. П. Происхождение малороссийской думы о Самуиле Кошке / В. П. Науменко // Киевская старина, 1883. – Т. IV. – С. 212–232.; Голубев С. Т. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники / С. Т. Голубев.. – К. : Тип. КУ, 1883 Т. 1. – С. 493–495.; Костомаров М. Мазепа (1882 р.) 2 вид. / М. Костомаров // Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. – Спб., 1885. – Т. 16. – С. 245–246.; Беляшевский Н. Церквише возле дер. Монастырек

- Каневского уезда Киевской губернии / Н. Беляшевский // Киевская старовина. – 1889. – Т. XXIV. – С. 210–213.; Лебединцев П. К статье Н. Беляшевского «Церковище возле дер. Монастырек Каневского уезда Киевской губернии» / П. Лебединцев // Киевская старовина. – 1889. – Т. XXIV. – С. 214 та ін.; Томи «Історія України-Руси» наводяться за сучасним вид.: Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 7. – 146, 176–177, С. 251–252, 255, 257, 281, 294, 390, 403–404, 432, 436–437, 443–444.; Вказ. вид. – Т. 8, кн. 2. – С. 137–138.; Вказ. вид. – Т. 8, кн. 3. – С. 124, 261–262.; Вказ. вид. – Т. 9. – С. 394, 409, 807, 1026.; Жерела до історії України-Руси. – Львів. – 1908. – Т. 8. – С. 53. № 153, с. 252 – 253 та ін.; Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков / Д. И. Эварницкий. – Владимир, 1903. – Т. 2. – С. 1722–1724. та ін.; Хвойко В. В. Каменный век Среднего Приднепровья / В. В. Хвойко // Труды XI АС. – Т. 1. – М., 1901. – С. 736–812.; Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки: исследования, памятники, документы и заметки. – К. : Тип. Г. Л. Франкевича, 1904. – 327 с. (Цілий розділ про універсал Баторія Хмельницького та ін.) Див. також – С. 16–18, 100–131, 141–142 та ін.); Пархоменко В. Очерк истории Переяславско–Бориспольской епархии (1733–1785 гг.) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. Опыт церковно-исторического времени / В. Пархоменко. – Полтава, 1908. – III, 98, XXXII. – 486 с.; Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли / В. Пархоменко. – Одесса : Тип. «Техник», 1912. – 26. Литовский период. – 1912. – XLIV. – Т. 1. – 599 с. та ін.
11. Романовський В. Од Київ до Канева. Історичні місцевості / В. Романовський. – К., 1919. – 32 с.
 12. Ризниченко В.В. В горах и кручах района Каневских дислокаций / В. В. Ризниченко. – К. : Изд. II Всес. съезда геологов. – 1926. – 102 с.
 13. Рудинський М. Знахідки в околицях Трахтемирова / М. Рудинський // Коротке звітання ВУАК за 1925 р. – К., 1926. – С. 100–102.
 14. Пассек Т. С. Пороська археологічна експедиція 1945 р. / Т. С. Пассек // АП УРСР. – 1949. – Т. 1. – С. 209–222.
 15. Ковпаненко Г. Т. Раскопки Трахтемировского городища / Г. Т. Ковпаненко // Археологические исследования на Украине (АИУ) 1965–1966 гг. – Вып. 1. – С. 103–106.; Раскопки Трахтемировского городища // АИУ 1968 г. – К., 1969. – Вып. 2. – С. 108–111; Ї ж. Новые раскопки Трахтемировского городища // АИУ. – 1968–1971. – К., 1971. – Вып. 3. – С. 138–140.; Трахтемирівське городище на Канівщині // Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР. – К., 1972. – С. 187–189. та ін.
 16. Каргер М. К. Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб / М. К. Каргер // Советская археология (СА). – 950. – Т. 13. – С. 33–62.
 17. Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян / Г. Г. Мезенцева. – К. : Вид-во КДУ, 1965. – 123 с.
 18. Брайчевский М. Ю. Отчет о разведке на территории Каневского водохранилища за 1960 г. / М. Ю. Брайчевский, Н. М. Кравченко // НА ІА НАНУ, ф. 1960/2в.; Кучера М. П. Отчет об археологической разведке в зоне водохранилища Каневской ГЭС в 1960 г. / М. П. Кучера // НА ІА НАНУ, ф. 1962/13.
 19. Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V–III вв. до н. э. / В. Г. Петренко // Свод археологических источников (САИ). – Вып. ДІ–4. – М., 1967. – С. 15–38.
 20. Шмаглій М. М. Трипільське поселення біля с. Григорівка на Дніпрі / М. М. Шмаглій // Археологія. – [Б. м.], 1970. – Т. 24. – С. 119–122.
 21. Довженко В. И. Звіт про роботу Канівської слов'яно–руської експедиції в сс. Халеп'я та Григорівка в 1971 р. / В. И. Довженко, О. М. Приходнюк // НА ІА НАНУ, ф. 1971/14.
 22. Приходнюк О. М. Городище Халеп'є і Григорівка на Середньому Дніпрі / О. М. Приходнюк // Археологія. – 1980. – Вып. 33. – С. 87–96.
 23. Гопак В. Д. Залізні вироби VIII–X ст. з городища Монастирьок на Середньому Дніпрі / В. Д. Гопак // Археологія. – 1982. – Вып. 39. – С. 100–106.; Залізні вироби VIII–X ст. з городища Монастирьок на Середньому Дніпрі // Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К., 1988.: Його ж. Давня історія України (у трьох томах). – К., 1997. – Т. 1.; – К., 1998. – Т. 2.; – К., 2000. – Т. 3.
 24. Віноградська Л. І. Нові дослідження давньоруського поселення неподалік с. Григорівка на Дніпрі / Л. І. Віноградська, В. О. Петрашенко // Старожитності Південної Русі. Матеріали історико-археологічного семінару «Чернігів і його округу в IX–XIII ст.» – Чернігів, 1993. – С. 49–59. Віноградская Л. И. Отчет об охранных работах позднесредневекового отряда Каневской экспедиции на территории Трахтемировского заповедника в 1993–1994 гг. / Л. И. Віноградская // НА ІА НАНУ.; Бурдо Н. Б., Віденко М. Ю. Розкопки трипільського поселення Ігнатенкова гора біля с. Григорівка на Дніпрі / Н. Б. Бурдо, М. Ю. Віденко // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – К., 1997. – С. 23–26.; Віденко М. Ю. Розкопки трипільського поселення в урочищі Хатище біля с. Григорівка на Канівщині / М. Ю. Віденко // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – К., 1997. – С. 26–29.
 25. Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры / Е. В. Максимов. – К., 1972. – 184 с.
 26. Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР / Е. В. Максимов. – К., 1982. – 184 с.
 27. Максимов Е. В. Славянские памятники у с. Монастырёк на Среднем Днепре / Е. В. Максимов, В. А. Петрашенко. – К., 1988. – 147 с.

28. Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Раскопки поселения Монастырёк / Е. В. Максимов, В. А. Петрашенко // Археологические открытия 1980 года. – М., 1981. – С. 276–277.; Максимов Е. В. Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики / Е. В. Максимов, С. Є. Максимов // Археологія. – 1989. – № 1. – С. 114–119.; Максимов Е. В. Зарубинецький могильник у с. Григорівка на Дніпрі / Е. В. Максимов, Л. О. Циндровська // Археологія. – 1995. – № 3. – С. 108–115.; Максимов Е. В. Трахтемирівський Зарубський монастир / Е. В. Максимов // Праці центру пам'ятокознавства. – К. : Центр пам'ятокознавства НАН України, 2003. – Вип. 5. – С. 212–222.; Максимов Е. В. Трахтемирівський Зарубський монастир / Е. В. Максимов, О. С. Ригін // ПЦП. – 2003. – Т. 5. – С. 212–224.
29. Петрашенко В. А. Городище Монастырек VIII–X вв. в свете новых исследований / В. А. Петрашенко // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К., 1985. – С. 71–84.; Про локалізацію літописного Пересічина // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей XX респ. конференції. – К., 1989. – С. 175–176.; Поселення Канівського Придніпров'я // Південноруське село IX–XIII ст. – К., 1997. – С. 114–144.; Ї ж. Охоронювані природні території Канівщини очима археолога // Заповідна справа в Україні. – 1998. – Т. 4. – Вип. 2. – С. 69–72.; Канівський мікрорегіон і проблема заселення Подніпров'я у дівньоруський час / Історія Русі-України. Історико-археологічний збірник. – К., 1998. – С. 208–216.
30. Петрашенко В. О. Програма наукового дослідження пам'яток археології та геології Трахтемирівського заповідника / В. О. Петрашенко, А. Я. Радзивіл, Ю. А. Куделя // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 99–105.
31. Петрашенко В. О. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток) / В. О. Петрашенко, В. К. Козюба ; відп. ред. О. П. Моця. – К., 1999. – 329 с.; Петрашенко В. О. Роботи Трахтемирівської експедиції в 2000 р. / В. О. Петрашенко Л. І. Виноградська, В. К. Козюба // АБУ 1999–2000 рр. – К., 2001. – С. 189–193; Ї ж. Соціально-історична характеристика укріплених поселень VIII–X ст. (за матеріалами городища Монастирок) // Давня і середньовічна історія України. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 228–237.; Середнє Подніпров'я на порозі утворення Київоруської держави // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001. – С. 181–187.; Нові дані з розкопок храмів Зарубського монастиря на Середньому Дніпрі / В. О. Петрашенко, Ю. О. Коренюк // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України. – К., 2003. – С. 122–126.; Дослідження Канівської експедиції у 2004 р. / В. О. Петрашенко, В. К. Козюба // АДУ 2003–2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 249–251. ; Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка // НАНУ, Ін-т археол.; /отв. ред. Моця А. П. – К., 2005. – 264 с.; Історичний ландшафт Бучацько-Трахтемирівської ділянки Канівського Подніпров'я // Екологічний вісник. – 2005. – № 3. – С. 2–6. – С. 99–111.; Охоронні археологічні дослідження Канівської експедиції в заповіднику «Трахтемирів» // Відлуння віків. – К., 2005. – Вип. 1. – С. 31–32.; Роботи Канівської експедиції у 2005 р. / В. О. Петрашенко, Л. О. Циндровська // АДУ 2004–2005 рр. – К.; Запоріжжя, 2005. – С. 302–307 (співавтор). Зарубский монастырь и его окрестности в свете новых исследований / В. О. Петрашенко, Л. И. Виноградская // Труды Государственного Эрмитажа. – СПб., 2009. – 46. – С. 101–109 та ін.
32. Петрашенко В. А. Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка / В. А. Петрашенко; отв. ред. А. П. Моця. НАНУ, Ін-т археол. – К., 2005. – 264 с.
33. Повесть временных лет по Ипатскому списку. – Спб. : Археографическая комиссия, 1871. – 699 с.; Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – XVI. – 591 с.
34. Опис Київського намісництва 1781 р. // Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела І АН УРСР. Археогр. комісія та ін. Упоряд. Г. В. Болотовата ін.; Редкол.: Н. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 101–102.; Історичний та географічний опис Київського намісництва 1787 р // Вказ. вид. – С. 207, 305.; Скорочений особливий опис Київського намісництва 1787 р. – Описи Київського намісництва 70–80-х рр. 18 ст. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 305.; Г. Л. де Боплан. Опис України. Пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. – К., 1990. – С. 36, 144–145; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – С. 304.; Сергієнко Г. Я. Коментарі // Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – К. : Наукова думка. – 1990. – Т. 2. – С. 497; Савицький С. Повість про козацьку війну з поляками / С. Савицький // Величко С. Літопис / С. Величко ; пер. з книжної української мови В. О. Шевчука. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1, додатки.; Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Репринт видання 1891 р. / М. Грушевський – К. : Наукова думка, 1991. – 541 с.; Мицик Ю. А. Повстання слов'янських невідільників-вєслярів на турецьких галерах у 17 ст. / Ю. А. Мицик // Україна і Польща в період феодалізму. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 105–111.; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К. : Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.; Дорошенко Д. І. Нарис історії України : в 2 т. / Д. І. Дорошенко. – Київ : Глобус, 1992. –Т. 1 : До половини XVII століття. – 1992. – 228 с.; Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – Т. 1: До середини XVII століття. – 3-тє вид. – К. : Либідь, 1995. – 672 с.; Січинський В. Ю. Чужинці про Україну / В. Ю. Січинський. – Львів : Світ, 1991. – 92 с.; Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / П. Шевальє. – К. : Томіріс, 1993. – С. 24; Яковенко Н. М. Українська шляхта / Н. М. Яковенко. – К., 1993.

- С. 281.; Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків / О. І. Рігельман. – К. : Либідь, 1994. – С. 62–63; Голобуцький В. О. Запорізьке козацтво / В. О. Голобуцький. – К. : Вища школа. – 1994. – С. 149; Леп'явко С. А. Трахтемирів і козацька реформа Стефана Баторія / С. А. Леп'явко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку Матеріали П'ятих Всеукраїнських читань. – К.-Черкаси, 1995. – С. 200–203.; Його ж. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – С. 47.; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К. : Наукова думка, 1995. – С. 122–122.; Величко С. Літопис / С. Величко ; пер. з книжної української мови В. О. Шевчука. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1, ч. 1, р. 17; Ластовський В. Трахтемирівський та Канівський монастирі у 18 ст. / В. Ластовський // Пам'ять століть. – 1997. – № 6. – С. 145–148.; Універсали Богдана Хмельницького. – К. : 1998. – С. 253, – № 10.; Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657. – К. : Альтернативи, 1998. – С. 251.; Крикун М. Г. Адміністративно-територіальне устроєство правобережної України в 15–18 вв. / М. Г. Крикун. – К., 1992. – С. 173–174.; Його ж. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї. – Україна модерна, 1999. – № 2–3. – С. 242–243.; Смолій В. А. Українська національна революція 17 ст. / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Альтернативи, 1999. – Серія «Україна крізь віки». – Т. 7. – С. 40.; Альбом Т. Г. Шевченка 1845 року. – К. : Наукова думка, 2000. – 40 с.; Щербак В. О. Українське козацтво : формування соціального стану (2 пол.15 – сер. 17 ст.) В. О. Щербак. – К. : КМАкадемія, 2000.– С. 70.; Його ж Козацтво українське // Енциклопедія історії України: – Т. 4: Ка-Ком. – К. : В-во Наукова думка, 2007. – С. 408.; Петрашенко В. О. Узбережжя Канівського водосховища: каталог археологічних пам'яток / В. О. Петрашенко, В. К. Козюба. – К. : 1999. – 329 с.; Петрашенко В. О. Трахтемирів: подорож у давнину / В. О. Петрашенко, Є. В. Максимов. – К., 2001. – 102 с.; Петрашенко В. О. Роботи Трахтемирівської експедиції у 2000 р. / В. О. Петрашенко, Л. І. Виноградська, В. К. Козюба // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. – К., 2001. – С. 189–193.; Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К. : Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – С. 485.; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – Київ-Львів: 2004. – С. 436, № 405.; Толочко О. П. Заруб // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Толочко О. П. Заруб редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2005. – Т. 3 : Е – Й. – С. 279.; Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – Ч. 2. – К., 2006. – 800 с. (№ 247. – С. 284–287, С. 591. – № 497. – С. 710.; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007. – № 294 – С. 247. – № 286, 263.; Шевчук В. Козацька держава в системі суспільно-політичного мислення 16–18 ст. / В. Шевчук. – К. : Грамота, 2007. – Кн. 1. – С. 586 – 597, 663–666.; Франко І. Я. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах / І. Я. Франко. – К. : Наукова думка, 2008. – Т. 53. – С. 122.; Мицик Ю. А. Канівське та Черкаське староства в описі малознаної люстрації 1631–1633 років / Ю. А. Мицик. – Краєзнавство, 2009. – № 3–4. – С. 46.; Сас П. М. Відновлення православної церковної ієрархії Київської митрополії (1620 р.) / П. М. Сас // Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 15–39.; Атлас історії України. – К. : ДНВП Картографія, 2012. – С. 50.; Карті і плани в джерелознавчих студіях Лідії Пономаренко (з описом картографічних джерел Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського та додатком відомостей про карти і плани з історії України в російських архівних та рукописних зібраннях) / Упорядн. А. В. Пивовар. – К. : Академперіодика, 2012. – С. 242, 419.; Жарких М. І. Трахтемирів / М. І. Жарких // Енциклопедія історії України : у 10 т. – К. : Наукова думка, 2013. – Т. 10 : Т – Я. – С. 138–139.
35. Кривошея В. Родовідні козаків Трахтемирівської сотні / В. Кривошея // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 64–66.; Аброскін П. Київщина козацька: люди і долі / П. Аброскін, В. Кривошея, О. Стасенко. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2004. – С. 57–60.; Кривошея В. Українська козацька старшина. – Ч. 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації. – Вид. 2-ге, доповн., уточн. і виправл. – К. : Стилос, 2005. – С. 149–150.; Заруба В. М. Трахтемирівська [Терехтемирівська] сотня (1648–1782) / В. М. Заруба // Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. – Дніпропетровськ : 2007. – С. 210–211.
36. Жарких М. І. Терехтемирів / М. І. Жарких. – К., 2013. – 277 с. – [Електронний ресурс]; – Режим доступу:<http://www.M-Zharkikh.name/uk/History/Terextemyriv.html>. – Назва з екрану.
37. Програма Міжнародної науково-практичної конференції Трахтемирів: історія та сучасність. 20 вересня 2018 р. м. Черкаси. – Черкаси, 2018. – 17 с.

References:

1. Petrashenko V., Maksymov, Ye. (2000). *Trakhtemyriv. Travelling in the past*. K., 102 p. – 84 il. (in Ukr.).
2. Zharkikh M. I. (2013). *Trakhtemyriv*. K., 277; – Retrieved from: <http://www.M-Zharkikh.name/uk/History/Terextemyriv.html>. The title from the screen; The same author. *Trakhtemyriv. Encyclopaedia of the History of Ukraine: in 10 vol.* / eds.: V. A. Smolii (head) and others. : *In-t istorii Ukrainy NAN Ukainy. 10*, 138–139. (in Ukr.)
3. Zarakhovskiy, O. Ye. (2014). Cultural heritage of Cherkasy region as a tourist resource: scientometrical analysis of the publications. *Kultura i mystetstvo u suchasnomu sviti: Naukovi zapysky KNUKiM/ Kyivskiy natsionalnyi universytet kultury i mystetstv. 15*, 35–42. (in Ukr.)

4. Neradenko, T. M. (2008). Archeological heritage of Cherkasy region in the context of the tourism development. *Cherkashchyna v konteksti istorii Ukrainy*, 167–172. (in Ukr.)
5. Petrashenko, V. O. (2010). Reserves of Kaniv with an archeologist's eyes. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy. Problemy davnorusskoi ta serednovichnoi arkheolohii*, 1, 555–558. (in Ukr.)
6. Piasetskyi, P. (1645). «Chronica gestorum in Europa singularium». *Historical chronicle of Europe*. Krakiv: Pier Shevalie (1681). Histoire de la Guerre des Cosaques contre la Pologne» (Istoriia viiny kozakiv proty Polshchi; Samuil Tvardovskyi Viina domova (Wojna domowa z Kozaki i Tatary, z Moskwą, potym Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście za panowania... Jana Kazimierza... Na cztery podzielona księgi... Opus posthumum. – Kalisz). *History of the war between Cossacks and Poland*; Zródła do dziejów polskich, wydawane przez Mikołaja Malinowskiego i Alexandra Przewdzieckiego. Wilno: 1844, 2, 159; Annals by Ya. Yuzefovych: it was firstly published in short translation in 1854 (it embraces the events of 1614–1700s) Yuzefovych borrowed much from the books published by V. Kokhovskiy and P. Piasetskyi. *Sbornyk letopisei, otnosiashchyksia k ystorry yuzhnoi y zapadnoi Rusy*. K.: 1888, forward, pp. 31–34. He mentions Trakhtemyriv in connection of establishing ordination in 1638; Samuil von Pufendorf published the book «Introduction to the history of empire and states» in 1683. *Introduction to the Euripean History*, 1723, 695, 707; Cyanaeae oder die im Bosphoro Thracico ligende hohe Stein-Klippen was published in 1678 in Augsburg; see about it: Kovalskiy N. P., Mytsyk Yu. A. «Cyanaeae» is a German composition of the late 17th century and its data on the history of Slavs. *Voprosy hermanskoi ystorry y ystoryohrafyy*. Dnepropetrovsk, 1975. 3, 137–146; Rajnolda Heidensteina, sekretarza krolewskiego, Dzieje Polski od smierci Zygmunta Augusta. Ksiąg XII, z łacinskiego przetłomaczył Michał Gliszczynski, zyciorsem uzupełnił Włodzimierz Spasowicz. Petersburg, 1857, vol. 2, p. 370; Ioakhym Belskyi (1540–1599) as well as R. Heidenstein was a secretary of the kings Stefan Batorii and Syhizmund the third. Thus he knew the state affairs of the Rech Pospolyta, like his father – Martyn Belskyi – he had an inclination to History. Ioakhym finished and published (1597). «Polish Chronicle», written by his father, having continued it (There is Russian translation: Storozhenko A. V. (1904) Stefan Batoryi and Dnieper Cossacks. K., 267–272; Biblioteka Ordynacji Krasieńskich. Muzeum Konstantego Świdzińskiego. Warszawa: 1881, 5–6, № 160, 336–338; Niemcewicz J. U. *Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce*. Lwów: 1833, 6, 107–122; Niemcewicz J. U. *Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce*. Lipsk: 1839, 4, 276; *Zródła do dziejów polskich, wydawane przez Mikołaja Malinowskiego i Alexandra Przewdzieckiego*. Wilno: 1844, 2, 159; Volumina legum. Spb., 1859, 4, 297–307; Volumina legum. Petersburg: 1860, 6, 14–26, 76–77, 146; Volumina legum. – SPb.: 1860, 7, 250–315, about Trakhtemyriv on p. 269; Okolski S. (1858). *Dyariusz transakcji wojennej miedzy wojskom koronnym i zaporoskim w r. 1637, tudziez Kontynuacya diariusza wojennego w roku 1638*. Kraków : avtor statii pro S. Lashcha. Polski słownik biograficzny, 18, 268; Samiilo Kishka's letter Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620 (1868). Kraków. 108–109, № 75; Woyciech Ossowski (1876), manu propria. *Arkhyv yuho–zapadnoi Rossyyi*. K., part 3, vol. 3, № 306, 634–636.; Jablonowski, A. (1877). *Źródła dziejowe*, 5, 131–132. *Vossoedynenye Ukrainy s Rossyyei*. Dokumenty y materyaly v trekh tomakh (1953). M., vol. 1, p. 29, № 17; Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym, opisana przez M. Balińskiego i T. Lipińskiego (1885). Warszawa. 2, 580–581; Rocznik Towarzystwa historyczno-literackiego w Paryżu. Rok 1868. Paryż 1869; republished in the book: Holubev, S. T. (1883). *Kievan metropolitan Piotr Mohyla and his followers*. K., 1, 495; *A geographical dictionary of the Polish kingdom and other Slavonic areas*. Warszawa, 1885, vol. 12, p. 453; Rulikowsky E. Trechtemirów (1892). *A geographical dictionary of the Polish kingdom and other Slavonic areas*. Warszawa, 12, 453, 455–456, 458; Jarosz W. (1903). *Legenda Batoryńska. Kwartalnik historyczny*. 4, 616; BUW, oprac. Elżbieta Budzińska (1982). Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Jana Henryka Müntza podróże malownicze po Polsce i Ukrainie (1781–1783) : album ze zbiorów Gabinetu Rycin, 354 p; Bobiński, W. (2000). *Województwo Kijowske w czasach Zygmunta III Wasy*. Warszawa, pp. 222, 478, 582; Bobiński, W. (2000). *Województwo Kijowske w czasach Zygmunta III Wasy*. Warszawa, 222, 478, 582; *Cossack uprising in 1638*. (2010). Zabrze, pp. 21–23–25, 43–44; Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646 (2005). oprac. A. Biedrzycka. Krakow, 411 – 414, 474–477, 500–507, 524–527, 619, 638, 697–698 and others. (in Poln.)
7. Rybakov, B. A. (1993). Birth of gods and goddesses. *Myfy drevnykh slavian*. Saratov, 146–247. (in Ukr.)
8. Tolochko, P. P. (1980). *Kyev and Kievan land in the epoch of the feudal fragmentation in XII–XIII centuries*. K., 144; The same author (1989). *Ancient Russian feudal city*. K., 61. (in Russ.)
9. *Gadiach colonel Grabianka's annals* (1992). Per. iz staroukr. K.: T-vo «Znannia» Ukrainy, 192 p.; Samovydet's annals (1971). (Dzyra Ya.I. Introduction article). K.: Naukova. dumka, 206 p.; Zbirnyk kozatskykh litopysiv:(2006). *Collection of the Cossacks' annals*: Hustynskiy, Samiilo Velychko, Hrabianka. Collected and translated by V. Krekoten, V. Shevchuk, R. Ivanchenko. – Kyiv: Dnipro, 974 p.
10. *Collection of Cossack annals*: Gustynskiy, Samiilo Velychko, Grabianka (2006). Collected and translated by collected and translated by V. Krekoten, V. Shevchuk, R. Ivanchenko. – Kyiv: Dnipro, 974. (in Ukr.)
11. Description of the Kyiv-Pechersk Lavra (1826). Evhenyi (Bolkhovytynov). K., appendix, № 7, p. 28; Myller, H. F. (1846) *Historical compositions about Little Russia and Littlerussians*. M., 4, 47–49; Complete collection of the laws in the Russian empire (1830). *Collection 1* (1649–1825), 2, p. 776; Complete collection of the Russian annals (1908) Vol. 2. *Hypatian Codex*. – Spb.: 2nd ed., forward, p. 13; Hypatian list to 1147. (1908).

Polnoe sobranie russkykh letopysei. Spb, 2-nd ed., vol. 2, p. 340; *Monuments published by the Temporary commission for analysing ancient acts*. K., 1846, 2, 46. *Monuments published by the Temporary commission for analysing ancient acts*. K., 1846, vol. 2, part 1, № 5; *The above-noted work* (1848). K., , vol. 1, part 3, pp. 359 – 360; *The above-noted work*. K., 1898, vol. 1, № 67, p. 330; *The above-noted work* (1898). K., , vol. 3, part 3, № 129, pp. 428–432; *Acts relating to the history of the southern and western Russia* (1861). SPb, vol. 3, pp. 415–416; *The above-noted work* (1863). vol. 4, pp. 218, 219–176; *The above-noted work* 1867, vol. 5, pp. 26–27, 50; № 67, p. 111, № 79, pp. 123–124; p. 131, № 91; *The above-noted work*. (1869), vol. 6, № 20, pp. 64–65; *The above-noted work*. (1872), vol. 7, pp. 331, 332; *The above-noted work*. (1875), vol. 8, p. 67; *The above-noted work* (1877) 9, 350–355; *The above-noted work* (1878), vol. 10, p. 306; p. 422; pp. 457–460; *Collection of annals relating to the history of the southern and western Russia* (1888). K. , forword, pp. 1–12, 27, 117 and others; *South Russian annals published by N. Belozerskiy* (1856). K., vol. 1, p. 51; *Collection of annals relating to the history of the southern and western Russia* (1888). K., p. 3 and others; *Sbornyk letopysei, otносиashchysia k ystorry yuzhnoi y zapadnoi Rusy*. [Collection of annals relating to the history of the southern and western Russia (1888). K., forword, 1–12; *Archive of the South-western Russia* (1863). K. part 3, vol. 1, pp. 236–237, 279–344; *Archive of the South-western Russia* (1886). K., part 7, vol. 1, pp. 98–99, 102, 105, 121, 356–411, 588–589; *Description of the documents and cases preserved in the archive of the holy ruling synode* (1907) Spb., vol. 15, pp. 185–187; *Kurdiumov M. H. (1907) Description of the acts preserved in the imperial archeographical commission*. *Lessons Annals of the archeological commission*. vol. 17, pp. 22, 59–60, 135–136; *Description of the documents and cases preserved in the archive of the holy ruling synode* (1909). Spb., vol. 31, pp. 591–595; *Description of the Kyivan vicegerency in 70–80s XVIII century* (1989). K., *Description of the Kyivan vicegerency in 70–80s of the XVIII century: descriptive and statistic sources* (1989). *AN Ukrainskoi RSR, Arkheohr. komis., In-t istorii* [ta in.]; [collected by H. V. Bolotov and others; eds.: P. S. Sokhan (chief editor) and others]. Kyiv: Naukova dumka, 389.; *Sources of the Little Russia, collected by D. N. Bantysh-Kamenskiy – Readings in the society of history and Russian antiquities* (1858). 1, 19–20; *Story about Zaporozhian Cossacks* (1847). *Chtenyia v ymperatorskom obshchestve ystorry y drevnostei rossiyskikh pry Moskovskom unyversytete*, 6, 5 and others; *Story about Zaporozhian Cossacks* (1852). Odessa: v horodskoi typohrafyy, 4–5 and others; *Eric Lyassota from Steblev’s diary* (1890). *Memuary, otносиashchysia k ystorry Yuzhnoi Rusy*. *Perevod K. Melnyk* (eds. V. Antonovych. K., issue 1 (XVI c.), p. 161 and others; *Eric Lyassota from Steblev’s diary* (2003). *Zaporozka starovyna*. Kyiv–Zaporizhzhia: NDI kozatstva Zaporizke viddillennia, 222–277; *Dnevnyk, S. (1882). S. Osventsym’s diary*. *Kyevskaia staryna*, 1, 130, 136; *Bantysh-Kamenskiy D. N. (1822). History of the Little Russia from the slavs’ settlement in this country to the destruction of hetmanship*. M., vol. 1, pp. 17–19; vol. 4, pp. 206–222, about Trakhtemyriv pp. 213–214; *History of the Little Russia from the slavs’ settlement in this country to the destruction of hetmanhood*. (1830). M., vol. 1, pp. 139–140; the same author (1842) *History of Little Russia*. M., vol. 1, pp. 123–124; *History of Rus* (1846). M., 28–29; *History of Little Russia (Moskva, 1842–43)* by M. Markevych also found many factual materials from «History of Rusovs» (Later «H. R». – V. G.) and gave her way of Ukrainian history; *T. Shevchenko used some plots and images from «H. R.» in his works «Big cellar», «Hamaliia», «Ivan Pidkova», «Taras’s night», «Nykyta Haidai» and others, M. Gogol used it in his novel «Taras Bulba»*. «H. R.» was republished many times: Ukrainian translation by V. Davydenko(1956).; introductory article by O. Ohloblyn (1991). New-York, reprinted reedition. 1846. K., Ukrainian translation by I. Drach, forword by V. Shevchuk (1991). K., 2001; notes and indices by Ya. Dzyra and I. Dzyra. K., 2003 and others; *Symonovskiy P. I. (1847) Short description about Little Russia’s Cossack people and its war affairs*. M.: also reprinted edition: *Symonovskiy P. Y. (2016) Short description about Little Russia’s Cossack people and its war affairs*. M., Yzd-vo V. Sekachev, 192 p.; *S. Velychko’s annals* (1851). K., vol. 1, part 1, chapter 1; vol. 2, pp. 573–574; *S. Velychko’s annals* (1864). K., vol. 4, pp. 4, 194–195, 224, 235, 269, 271, 279–280, 284–285; *Ukrainian translation by V. Shevchuk*: *Velychko, S. Annals*. Vol. 2, chapter 27 and others; *Samovydet’s annals on the newly-opened lists* (1878). K., 214; *Funduklei, I. I. (1852) Statistical description of the Kiev province*. Spb: Typ. MVD, vol. 1, p. 477 and others; *Pokhylevych, L. (1864). Story about inhabited areas of the Kiev province*. K. : Typ. KPL, pp. 593–593 and others; *Makaryi (1881). History of Russian church*. Spb., vol. 11; *Antonovych, V. B., Drahomanov, M. P. (1874). Historical songs of the Little Russian people*. K., 1, 219; *Kulish P. (1877). Materials for the history of reunification of Rus*. M.: *Obshchestvennaia polza*, 1, 142–286; *Naumenko, V. P. (1883). Origin of the Little Russian ballad about Samuil Koshka*. *Kyevskaia staryna*, 6, 212–232; *Holubev, S.T. (1883) Kievan metropolitan Piotr Mohyla and his followers*. K.: Typ. KU, 1, 493–495; *Kostomarov, N. I. (1882). I. Mazepa 2nd ed. Kostomarov, N. Y. (1885) Istorycheskye monohrafyy y yssledovaniia*. Spb., 16, 245–246; *Beliashevskiy, N. (1889). Church near the village Monasterok in Kanev district*. *Kyevskaia starovyna*, XXIV, 210–213; *Lebedyntsev, P. (1889) On the article by N. Beliashevskii «Church near the village Monasterok in Kanev district»*. *Kyevskaia starovyna*, XXIV, 214 and others; volumes are given according to the modern edition: *Hrushevskiy, M. (1995). History of Ukraine-Rus*. K. 7, 146, 176–177, 251–252, 255,257, 281, 294, 390, 403–404, 432, 436–437, 443–444; the above-noted work, vol. 8, book 2, pp. 137–138; the above-noted work, vol. 8, book 3, pp. 124, 261–262; the above-noted work, vol. 9, pp. 394, 409, 807, 1026; *Sources to the History of Ukraine-Rus*. Lviv (1908). vol. 8, pp. 53, № 153, pp. 252–253 and others; *Evarnytskyi, D. (1903). Sources for the history of the Zaporozhean Cossacks*. *Vladymyr*, vol. 2, pp. 1722–1724 and others; *Khvoiko, V. V. (1901). Stone Age of the middle trans-Dnieper region*. *Trudy XI AS*,

- vol. 1. M., 736–812; Storozhenko, A. V. (1904). *Stefan Batoryi and Dnieper Cossacks: researches, monuments, documents and notes*. K. : Typ. H. L. Frantskevycha, 327 p. (pp. 16018, 100–131 and others); Parkhomenko, V. (1908). Outline of the history of *Preyaslav-Borispol eparchy (1693–1785) related to the whole way of life in Little Russian at that time*. – Pl., p. 16 and others; Klepatskyi, P. H. (1912). Outline on the history of Kievan land: vol. 1, Odessa: Typ. «Tekhnyk», 26. *Lithuanian period* (1912), XLIV, 599 p. and others. (in Ukr.)
11. Romanovskiy, V. (1919) *From Kyiv to Kaniv. Historical places*. K., 32 (in Ukr.).
 12. Ryznychenko, V. V. (1926). In the mountains and steepe slopes of Kanev's dislocations district. Kyev: Izd. II Vses. siezda heolohov, 102. (in Russ.)
 13. Rudynskiy, M. (1926). Findings in the neighbourhood of Trakhtemyriv. *Korotke zvidomlennia VUAK za 1925 r.* – K., 100–102. (in Russ.)
 14. Passek, T. S. (1949). Ros archeological expedition. *AP URSR, I*, 209–222. (in Ukr.)
 15. Kovpanenko, H. T. (1965–1966). Excavations of Trakhtemyriv's site of ancient settlement. *AYU 1965–1966, I*, 103–106; the same author (1969). Excavations of Trakhtemyriv's site of ancient settlement. *AYU, K.*, 2, 108–111; the same author (1971). New Excavations of Trakhtemyriv's site of ancient settlement. *Arkheolohycheskye yssledovanyia na Ukrainy 1968–1971*. K., 3, 138–140; the same author (1972). Trakhtemyriv's site of ancient settlement in Kaniv region. *Materialy XIII konferentsii Instytutu arkheolohii AN URSR*. K., 187–189. (in Ukr.)
 16. Karher, M. K. (1950). Ruins of Zarubean monastery and the annalistic town Zarub. *SA, 13*, 33–62. (in Ukr.)
 17. Mezentseva, H. H. (1965). *Settlement of Polians in Kaniv*. K.: Vyd-vo KDU, 123 p. (in Ukr.)
 18. Braichevskiy, M. Yu., Kravchenko, N. M. (1960). Report on exploration on the territory of Kanev water storage reservoir in 1960. *NA IA NANU*, f. 1960/2v.; Kuchera, M. P. (1962). Report on archeological exploration in the zone of water storage reservoir in Kanev hydroelectric power station in 1960. *NA IA NANU*, f. 1962/13. (in Ukr.)
 19. Petrenko, V. H. (1967). Right bank area of the Middle Trans-Dnieper region in V–III centuries B. C. *SAY. M.*, 1–4, 15–38. (in Ukr.)
 20. Shmahlii, M. M. (1970). Three-field system settlement near the village Hryhorivka on the Dnieper. *Arkheolohiia*. [W. c.], 24, 119–122. (in Ukr.)
 21. Dovzhenok, V. Y., Prykhodniuk, O. M. (1971). Report on the work of Kaniv Slavonic-Rus expedition. *NA IA NANU*, f. 1971/14. (in Ukr.)
 22. Prykhodniuk, O. M. (1980). Sites of ancient settlements Khalepie and Hryhorivka on the Middle Dnieper. *Arkheolohiia*, 33, 87–96. (in Ukr.)
 23. Hopak, V. D. (1982). Ironware of the VIII–X centuries from the site of ancient settlement Monastyriok on the Middle Dnieper. *Arkheolohiia*, 39, 100–106; the same author (1988). Ironware of the VIII–X centuries from the site of ancient settlement Monastyriok on the Middle Dnieper. *Slavianskye pamiatnyky u s. Monastyrek na Srednem Dnepre*. K.; the same author (1997, 1998, 2000). *Ancient history of Ukraine (in three volumes)*. K., vol. 1; K., vol. 2; K., vol. 3. (in Ukr.)
 24. Vinohrodska, L. I., Petrashenko, V. O. (1993) New researches of the ancient Rus settlement near the village Hryhorivka on the Dnieper. *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi*. Materialy istoryko-arkheolohichnoho seminaru «Chernihiv i yoho okruha v IX–XIII st. Chernihiv, pp. 49–59; Vynohrodskaia L. Y. (1993–1994). Report on the guarding works of the late medieval detachment of Kane expedition on the territory of Trakhtemyriv reserve in 1993–1994. *NA IA NANU*; Burdo, N. B., Videnko, M. Yu. (1997). Excavations of the three field system settlement Ihnatenkov's mountain near the village Hryhorivka on the Dnieper. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1993 roku*. K., 23–26; Videnko, M. Yu. (1997) Excavations of the three field system settlement in the area Khatyshche near the village Hryhorivka in Kaniv district. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1993 roku*. K., 26–29. (in Ukr.)
 25. Maksymov, E. V. (1972). *Middle past-Dnieper region on the boundary of our era*. K., 184 (in Russ.)
 26. Maksymov, E. V. (1982). *Zarubean culture on the territory of the Ukrainian Soviet Socialistic Republic*. K., 184 (in Russ.)
 27. Maksymov, E. V., Petrashenko, V. A. (1988). Slavonic monuments in the village Monastyriok on the middle Dnieper. K., 147 p. (in Russ.)
 28. Maksymov, E. V., Petrashenko, V. A. (1981). Ezcavations of the settlement Monastyriok. *Arkheolohycheskye otkrytia 1980 hoda*. M., 276–277; Maksymov, Ye. V., Maksymov, S. Ye. (1989) The annalistic town Zarub according to the data of archeology, history and linguistics. *Arkheolohiia*, 1, 114–119; Maksymov, Ye. V., Tsyndrovska, L. O. (1995). Zarubean ancient burial ground in the village Hryhorivka on the Dnieper. *Arkheolohiia*, 3, 108–115; Maksymov, Ye. V. (2003). *Trakhtemyriv's Zarubean monastery. Pratsi tsentru pamiatkoznavstva*. K.: Tsentri pamiatkoznavstva NAN Ukrainy, 5, 212–222; Maksymov, Ye. V., Ryhin, O. S. (2003). Trakhtemyriv's Zarubean monastery. *PTsP*, 5, 212–224. (in Ukr.)
 29. Petrashenko, V. A. (1985). The site of ancient settlement Monastyriok of the VIII–X centuries in the light of new researches. *Proceedings of the Zemly Yuzhnoi Rusy v IX–XI V vv.* (Ukraine, Kyiv, April 14–15, 1985), K., 71–84; The same author (1989). On the localisation of the annalistic Peresichyn. *Proceedings of the Problemy istorii ta arkheolohii davnoho naseleattia Ukrainskoi PCP*. Tezy dopovidei XX resp. Konferentsii (Ukraine, Kyiv, Sptember 15–16, 1989), K., 175–176; The same author (1997). Settlements of the Kaniv Trans-Dnieper region. *Pivdennoruske selo IX–XIII st.* K., 114–144; The same author (1998). Guarded natural territories of the Kaniv region with an archeologist's eyes. *Zapovidna sprava v Ukraini*, vol. 4, issue 2, pp. 69–72; The same author

- (1998). Kaniv microregion and the problem of inhabitation the Trans-Dnieper area in ancient Rus times. *Istoriia Rusi-Ukrainy. Istoryko-arkheolohichniy zbirnyk*. – K., 208–216. (in Ukr.)
30. Petrashenko, V. O., Radzyvil, A. Ya., Kudelia, Yu. A. (1997). The programme of the scientific exploration of Trakhtemyriv reserve monuments of archeology and geology. *Arkheometriia ta okhorona istoryko-kulturnoi spadshchyny*. K., 1, 99–105. (in Ukr.).
31. Petrashenko, V. O., Koziuba, V. K. (1999). *Banks of the Kaniv water storage reservoir (a catalogue of the archeological monuments)*. K., 329; Petrashenko, V., Vynohrodska, L. I., Koziuba, V. K. (2001). Works of the Trakhtemyriv expedition in 2000. *AVU 1999–2000*, K., 189–193; The same author (2000). Social and historic characteristics of the fortified settlements of the VIII–Xth centuries (on the basis of the materials from the site of ancient settlement Monastyrok). *Davnia i serednovichna istoriia Ukrainy*. Kamianets–Podilskyi, pp. 228–237; The same author (2001). Middle Past–Dnieper area at the verge of foundation the Kyiv–Rus state. *Etnohenez ta rannia istoriia slovia: novi naukovy kontseptsii na zlami tysiacholit*. Lviv, pp. 181–187; The same author Koreniuk, Yu. O. (2003). New data from the temple excavations of Zarubean monastery on the middle Dnieper. *Starozhytnosti I tysiacholittia nashoi ery na terytorii Ukrainy*. K., 122–126 (coauthor); The same author Koziuba, V. K. (2005). Exploration of the Kaniv expedition in 2004. *ADU 2003–2004 rr.* – Zaporizhzhia, 249–251; The same author (2005). An ancient Rus village according to the materials of the settlements in the village Hryhorovka. *NANU*. K., 264; The same author (2005). Historical landscape of Buchak–Trakhtemyriv territory of the Kaniv Past–Dnieper region. *Ekolohichniy visnyk*, 3, 2–6, 99–111; Guarding archeological explorations of the Kaniv expedition in the reserve «Trakhtemyriv». (2005). *Vidlunnia vikiv*. K., 1, 31–32; The same author, Tsyndrovska L. O. (2005). The works of the Kaniv expedition in 2005. *ADU 2004–2005*. K.; Zaporizhzhia, 302–307. The same author Vynohrodskaia, L. Y. (2009). Zarubean monastery and its neighbourhood in the light of new exploration. *Trudy Hosudarstvennogo Ermytazha*. SPb., 46, 101–109.
32. Petrashenko, V. A. (2005). An ancient Rus village according to the materials of the settlements in the village Hryhorovka. *NANU, Yn-t arkheol.* K., 264 (in Russ.)
33. *Tale of Bygone Years according to the Hypatian list*. (1871). Sankt-Peterburh: Arkheohrafycheskaia komysyssia, 699; *Annals of Rus* (1989). K.: Dnipro, XVI, 591. (in Russ.)
34. Description of the Kievan vicegerency in 1781. *Opysy Kyivskoho namisnytstva 70–80-kh rokiv XVIII st.*; Descriptive and statistic sources of the Historical Academy of Sciences in Ukrainian Soviet Socialistic Republic (1989). collected by H. V. Bolotov and others; eds.: N. S. Sokhan (chief editor) and others. K.: Naukova dumka, 101–102; Historical and geographical description of the Kievan vicegerency in 1878. *The above-noted work*, 207, 305; A shortened special description of the Kievan vicegerency in 1787. *Opysy Kyivskoho namisnytstva 70–80-kh rr. 18 st.* K. : Naukova dumka, 1989, p. 305; H. L. de Boplan (1990). Description of Ukraine. Translation from French by Ya. I. Kravets, Z. P. Borysiuk. K., 36, 144–145; Krypiakievych I. P. (1990) Bohdan Khmelnytskyi. Lviv: Svit, 304; Serhiienko, H. Ia. (1990). Comments. Yavornytskyi D. I. *Istoriia zaporozkykh kozakiv*. K.: Naukova dumka, 2, 497; Savytskyi, S. (1991). A ballad on the war between Cossacks and Poles. *Velychko S. Litopys*. K.: Dnipro, vol. 1, appendices; Hrushevskiy, M. (1991). Outline of the history of the Kyiv's land from the Yaroslav's death to the end of the XIV century. *Reprint vydannia 1891 r.* K.: Naukova dumka, 541; Mytsyk, Yu. A. (1991). Uprising of the Ukrainian slaves–rowers on the Turkish galleys in the 17th century. *Ukraina i Polshcha v period feodalizmu*. K.: Naukova dumka, 105–111; *Annals of the haidamak colonel Hryhorii Hrabianka* (1992). K.: T-vo «Znannia» Ukrainy, 192; Doroshenko, D. (1992). *Outline of the history of Ukraine in 2 volumes*. Kyiv: Hlobus, vol. 1: To the middle of the XVII c., 228 p.; Polonska-Vasylenko N. (1995) History of Ukraine: in 2 volumes, vol. 1. *To the middle of the XVII c.* 3rd ed. K.: Lybid, 672 p.; Sichynskiy, V. Iu. (1991). Foreigners about Ukraine. Lviv: Svit, 92 p.; Shevalie, P. (1993). *History of the war between Cossacks and Poland*. K. : Tomiris, 24; Yakovenko, N. M. (1993). Ukrainian nobility. K., 281; Rihelman, O. I. (1994). Annalistic story about Little Russia and its people and Cossacks. K.: Lybid, 62–63; Holobutskiy, V. O. (1994). Zaporozhean Cossacks. K. : Vyshcha shkola, 149.; Lepiavko, S. A. (1995). Trakhtemyriv and Stefan Batoriia's Cossack reform. *Ukrainska kozatska derzhava: vytyky ta shliakhy istorychnoho rozvytku Materialy Piatykh Vseukrainskykh chytan*. K.-Cherkasy, 200–203; The same author (1995). *Cossacks' wars at the end of the XVI c. in Ukraine*. Chernihiv: Siverianska dumka, 47; Register of the Zaporozhean army in 1649 (1995). K.: Naukova dumka, 122–122 and others; Velychko, S. (1991). *Annals*. K.: Dnipro, vol. 1, part 1, chapter 17; Lastovskiy V. (1997). Trakhtemyriv and Kaniv monasteries in the 18th c. *Pamiat stolit*, № 6, 145–148; Bohdan Khmelnytskyi's decrees. K.: 1998, 253, № 10; *Bohdan Khmelnytskyi's decrees. 1648–1657*. K.: Alternatyvy, 1998, 251.; Krykun M. H. (1992). *Administrative and territory arrangement of the right-bank Ukraine in the 15–18th centuries*. K., 173–174; The same author (1999). Zaporozhean army's instruction for the ambassadors to Warsaw Sejm in 1666 and king Yan Kazymyr's answer to it. *Ukraina moderna*, № 2–3, 42–243; Smolii, V. A., Stepankov V. S. (1999). Ukrainian national revolution of the 17th c. K.: Alternatyvy, Series «Ukraine through the ages», vol. 7, 352 p. (p. 40); Albom, T. H. (2000). T. H. Shevchenko's album of 1845. K.: Naukova dumka, 40; Shcherbak, V. O. (2000). *Ukrainian Cossacks: formation of the social state (2nd half of the 15th – the middle of the 17th centuries)*. K.: KMAkademiia, 70; The same author (2007). Ukrainian Cossacks. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: vol. 4: Ka–Kom. K.: V-vo Naukova dumka, 408; Petrashenko, V. O., Koziuba, V. K. (1999). Banks of the Kaniv water storage reservoir (a catalogue of the archeological monuments). K., 329; Petrashenko, V. O., Maksymov Ye. V. (2001). Trakhtemyriv. Travelling in

- the past K., 102; Petrashenko, V. O., Vynohrodska, L. I., Koziuba, V. K. (2001). Works of the Trakhtemyriv expedition in 2000. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1999 – 2000 rr.* K., 89–193; Ukrainiske kozatstvo: Ukrainian Cossacks: a small encyclopaedia (2002). K.: Heneza; Zaporizhzhia: Premier, 485; Decrees of the Ukrainian hetmans from Ivan Vyhovskyi to Ivan Samoilovych (1657–1687) (2004).. Kyiv–Lviv, 436, № 405; Tolochko, O. P. (2005). Zarub // *Entsyklopediia istorii Ukrainy* : in 10 vol. / eds V. A. Smolii (head) and others; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. K.: Naukova dumka, 2005, vol. 3 : E – Y, p. 279; *Ivan Mazepa's decrees (1687–1709)*. (2006). Part 2. K., 800 (№ 247, pp. 284–287, p. 591. – № 497, p. 710); Hetman Ivan Mazepa's age in documents (2007). K., № 294, 247, № 286, 263; Shevchuk, V. (2007). *The Cossack state in the system of the social and political thought*. K. : Hramota, book 1, 586–597, 663–666; Franko, I. Ia. (2008). Additional volumes to the collection of works in 50 volumes. K.: Naukova dumka, vol. 53, pp. 122; Mytsyk, Yu. (2009) Kaniv and Cherkasy headmanship in the description of the poorly known lustration of the 1631–1633s. *Kraieznavstvo*, № 3–4, 43–53 (p. 46); Sas, P.M. (2010). Renewal of the orthodox church eparchy of Kyiv metropolity (1620). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 4, 15–39; *Atlas of Ukraine's History* (2012). K.: DNVP Kartohrafiia, 50; *Charts and plans in Lidiya Ponomarenko's sourcelearning lessons (with a description of cartography sources from the manuscript institute in the V. I. Vernadskyi National library of Ukraine and data appendix of charts and plans from the history of Ukraine in Russian archive and manuscript collections)* (2012). K.: Akadempriodyka, , 242, 419; Zharkikh, M. I. (2013). Trakhtemyriv. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* : in 10 vol. K. : Naukova dumka, vol. 10 : T–Ya, 138–139. (in Ukr.)
35. Kryvosheia, V. (1998). Family trees of the Cossacks from the Trakhtemyriv sotnia. *Siverianskyi litopys*, № 5, 64–66; Abroskin, P., Kryvosheia, V., Stasenko, O. (2004). *Cossack Kyiv region: people and their fates*. K.: Stylos, 57–60; Kryvosheia, V. (2005). Ukrainian Cossack chairmen. Part 1. Registry of the hetman administration governor. 2-nd ed., added and corrected. K.: Stylos, 149–150; Zaruba, V. M. (2007). Trakhtemyriv [Terekhtemyriv] sotnia (1648–1782). *Administratyvno–terytorialnyi ustroi ta administratsiia Viiska Zaporozkoho u 1648 – 1782 rr.* Dnipropetrovsk, 210–211. (in Ukr.)
36. Zharkikh, M. I. (2013). Terekhtemyriv. K., 277 p.; retrieved from: <http://www.M-Zharkikh.name/uk/History/Terextemyriv.html>. – Nazva z ekranu (accessed 18 October 2018) (in Ukr.)
37. The Programme of the International scientific and research conference «Trakhtemyriv: history and present days». 20 september 2018] – Cherkasy, 2018, 17 p. (accessed 21 September 2018). (in Ukr.)

GOTSULIAK V. V.,

LOCALISATION OF TRAKHTEMYRIV IN THE AREAL OF CHERKASY REGION MONUMENTS: HISTORIOGRAPHY OF THE ISSUE

Historiography of the mentioned issue has not been studied yet in such dimension. However its sources come back to the medieval, new, pre-revolutionary, soviet and contemporary historiography that proves researchers' interest, though uneven, within their historical consciousness in the history of Trakhtemyriv land as something legendary and real. Unfortunately at the end of the 1920–s and up to the end of the 1980-s under the specific conditions of the soviet monomethodology when a mutation of the history memory happened this problem was not paid the necessary attention, though archeological works could have given an impulse for the historians' further scientific researches. After obtaining the independence of Ukraine in 1991 this tendency continued but under the new conditions connected with the methodological reorientation and showing history from the position of national and state direction. Due to the following it is necessary just to primarily, axiomatically find out about the study state of this issue and what attention is paid to it by the modern Ukrainian researchers. We also try to describe the prospects for the deep investigation of this theme already in the modern historical, source–studying and historiographical contexts.

The purpose of the article is to explore the studying process of the offered theme in the Ukrainian and foreign history sciences on the basis of the documentary sources and rich literature according to the defined historiographic periodization.

Historiographic researches of the problem showed that the complete destruction of the architectural buildings, namely castles, temples, palaces, monasteries and fortresses, was caused by the difficult situation in which the Middle Over-Dnieper region was in different periods of population's living (Tatar-Mongol yoke, boarder territories in the Lithuanian period, Polish ruling and destroying the boarder fortresses and villages by the Russian government, a part of the territory submersion in 1970-s). The same happened to Trakhtemyriv peninsula. The prosperity of Trakhtemyriv (more precise Terechtymyrov) took place at the end of the XVI century. Its decline started at the end of the XVII century, though it was well remembered in the XIX century, which is evident from the texts by Taras Shevchenko. The next blow was made to Trakhtemyriv already in the soviet time and during the interval when its

master was the notorious I. Bokai. He built a whole castle for the nobility to have a rest after hunting, now it is ruined. Later Trakhtemyriv remained a poorly populated small village. However even after that something was preserved on the mountains praised by Shevchenko. We made the following periodization for the historical development of Trakhtemyriv: the first ancient period (represented by the archeological monuments); the second period «The prince age, history of the Kievan Rus, Galicia-Volyn and Lithuanian-Rus states (XI-xVI centuries)»; the third period «Cossack-Hetman age (XVII – the middle of the XVIII century)»; the fourth period (the second half of the XVIII century – the beginning of the XIX century); the fifth period (the middle of the XIX century); the sixth period (the end of the XIX century – the beginning of the XX century); the seventh period (20s – the beginning of the 30s in the XX century); the eighth period (the middle of the 1930s – the second half of the 1980s); the ninth period (in the late 1980s and early 1990s – up to nowadays). Studying the historiography of the issue according to the defined period showed that the history of Trakhtemyriv lands is closely connected with the available historical monuments and literature which is fixed on the history of Ukraine almost in all its periods. Analysis of the vast sources and literature proved a considerable though uneven interest to the the history of Trakhtemyriv among archeologists, historians, regional ethnographers and foreign, first of all Polish researchers. Modern Ukrainian scientists prepared separate articles as well as some monographies, namely M. I. Zharkyykh, which deserve much attention. Historiography of the issue showed that it is necessary to continue the research of the Trakhtemyriv lands during all historical periods already under the new conditions and pay attention to their soviet and modern periods.

Analyzing the historical and cultural heritage of Cherkasy region we showed the peculiar meaning of Trakhtemyriv and its land for the Ukrainian state due to important events of the Ukrainian history which have happened here. The historical and cultural reserve «Trakhtemyriv» was created here in 1994. The area of the reserve is 590 hectares. The archeological cultural layer of the Trakhtemyriv reserve which was formed due to the settling at this territory during 3–4 thousand years is an especially valuable object of the national heritage of the Ukraine's people and it is an inseparable part of the all-European inheritance. The scientific research of the history especially the cultural layer of the reserve plays an important role in exploring the historical past which will contribute to the people's spiritual enrichment and its patriotic upbringing. The archeological cultural layer contains not only findings from the mid-bronze age (three-field system and other cultures) up the late Middle Ages but also ruins of the buildings, houses and ancient burial grounds which characterize the material and spiritual culture of the peoples who have lived her. According to the world practice we refer some evicted settlements to the category of the archeological objects which have the status of the historical settlements mentioned in the historical sources of the XI–XVIII centuries. They are: Buchak, Zarubyntsi, Trakhtemyriv and Monastyriok. All cemeteries are to be registered, conserved and preserved irrespective of their foundation time. There are 81 archeological, 9 historical and 9 natural monuments on its territory. Among them are the following: a site of the Mousterian culture (120–130 thousand years ago), Trakhtemyriv Scythian site of ancient settlement, temple ruins of annalistic Trakhtemyriv monastery, multi-layer settlement on the mountain Horodky, Cossack cemetery in the village Trakhtemyriv, nature monuments: Kaniv's dislocations, reserved area, Rozhyna Krynytsia. The development of the historical thought with its understanding the history of the Trakhtemyriv land happened at the beginning of the XI century starting from Nestor-the annalist, due to the annalists of the Lithuanian-Polish age, the Cossack annalists (Grabianka, S. Velychko, Samovydet and others) up to the author of «The History of Rus», D. Bantysh-Kamenskyi, by means of preserving the national state tradition in the works by M. Maksymovych, M. Kostomarov, T. Shevchenko, M. Hrushevskyi, A. Strozhenko, D. Yavornytskyi, D. Doroshenko, N. Polonska-Vasylenko, B. Rybakov, P. Tolochko, a number of archeologists, especially V. Khvoiko, E. Maksymov, V. Petrashenko and others and modern researchers. However, the biggest contribution into the studying the history of Trakhtemyriv has been made by the modern scientist M. Zharkyykh who has cleared its history from the inventions and noncreditable information.

Key words: Trakhtemyriv, the land of Trakhtemyriv, Zarubean monastery, Trakhtemyriv site of ancient settlement, annalistic messages, reserve territory, publications of the researchers, historical thought, direction of the historiography, the legend of Trakhtemyriv, credibility of information, ancient, medieval, new, pre-revolutionary, soviet and modern historiography.

Надійшла до редакції 21.11.2018
Затверджена до друку 27.11.2018

УДК94:904:379.85(477.46)(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-1-41-46

МЕЛЬНИЧЕНКО Василь Миколайович,
кандидат історичних наук, професор кафедри
археології та спеціальних галузей історичної
наук Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького, голова
Черкаської обласної організації Національної
спілки краєзнавців України
e-mail: krz_crk@ukr.net

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК «ТРАХТЕМИРІВ» : ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ

У статті досліджено передумови та історію створення державного історико-культурного заповідника «Трахтемирів». Зазначено, що з Трахтемировим пов'язано багато ключових подій історії України та розгортання державотворчих процесів. Акцентовано увагу на проблемах і труднощах процесу формування заповідника як державної пам'яткоохоронної установи, висловлено стурбованість порушеннями чинного законодавства щодо збереження культурної спадщини.

***Ключові слова:** Трахтемирів, культурна спадщина, заповідна територія, археологічні пам'ятки, козацтво, історична свідомість, Черкащина.*

Постановка проблеми. Культурна спадщина в сучасних умовах є надзвичайно важливим чинником формування історичної свідомості та патріотичних якостей громадян України. Великий потенціал духовного розвитку мають історико-культурні заповідники – осередки національно-патріотичного виховання, науково-дослідницької роботи, а також внутрішнього та міжнародного туризму. Одним із таких історичних місць, оголошених державним історико-культурним заповідником, є Трахтемирів, де зосереджена велика кількість пам'яток загальнонаціонального значення.

Однак комплекс історико-культурних пам'яток Трахтемирова залишається мало дослідженим. Не приділяється належної уваги і проблеми організації збереження, охорони та використання пам'яток цієї території. Тому розгляд історії створення та функціонування історико-культурного заповідника «Трахтемирова», окреслення гострих проблем розвитку, вбачається своєчасним та актуальним.

Аналіз досліджень і публікацій. Теми створення та становлення історико-культурних заповідників Черкащини і, зокрема заповідника «Трахтемирів», у контексті системи пам'яткоохоронної роботи в Україні та на Черкащині у своїх публікаціях торкалися В. І. Терновський [1], В. О. Горбик [2], С. З. Заремба [3], В. В. Вечерський [4], С. О. Тур [5], А. Ю. Чабан [6].

Однак, незважаючи на наявність значної кількості і тематичну різноплановість публікацій, тема історико-культурного заповідника «Трахтемирів», як і заповідників Черкащини, розроблена фрагментарно. Аналіз опублікованих праць показує, що в них лише окреслено можливі напрями дослідження цієї проблеми на Черкащині із сучасних методологічних позицій і висвітлено в загальних рисах тільки окремі її аспекти. Це не дає цілісного і об'єктивного уявлення щодо історії розвитку та сучасного стану історико-культурних заповідників Черкащини і зумовлює необхідність його комплексного дослідження.

З огляду на це **метою** статті визначено з'ясування передумов створення державного історико-культурного заповідника «Трахтемирів» та актуальних проблем організації його роботи.

Виклад основного матеріалу. Важливою формою пам'яткоохоронної роботи на Черкащині у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. стала організація та

функціонування історико-культурних заповідників. Включаючи в себе пам'ятки різних епох та матеріальні об'єкти, пов'язані з важливими подіями української історії, вони сприяли комплексному вирішенню проблем дослідження, збереження та популяризації історико-культурної спадщини і поєднання зусиль музеїв з науковими, пам'яткоохоронними, освітньо-виховними та туристсько-екскурсійними організаціями.

Першим історико-культурним заповідником на Черкащині і взагалі в Україні є заповідник у Каневі. Його було утворено постановою Раднаркому УРСР від 20 серпня 1925 р. зі статусом державного заповідника «Могила Шевченка» на території площею в 4 десятини [7, 321–322]. Першим у 1989 р. він набув і статусу національного. Впродовж тривалого часу заповідник у Каневі був єдиним на Черкащині. Хоча необхідність створення державних історико-культурних заповідників й в інших історичних місцях області була очевидною.

Однак до 1991 р. вирішення питань про створення історико-культурних заповідників заходило в глухий кут, оскільки компартійне керівництво України, особливо в період так званої «маланчуківщини», розглядало їх як осередки націоналізму, що складав загрозу існуванню тоталітарної системи. Характерним прикладом цього є передісторія історико-культурного заповідника у Чигирині, який було утворено лише у кінці 1980-х років, коли процеси національно-культурного відродження в Україні стали незворотними, а проблема збереження історико-культурних пам'яток Черкащини набула широкого громадського резонансу і у березні 1989 р., враховуючи громадську думку, уряд УРСР своєю постановою від 7 березня створив Чигиринський державний історико-культурний заповідник [8, 14].

Свідченням уваги незалежної Української держави до національної історико-культурної спадщини, насамперед шевченківської, стало відкриття у 1992 р. державного історико-культурного заповідника «Батьківщина Т. Г. Шевченка». У сферу його діяльності включені пам'ятки історії, культури та природи у селах Шевченкове, Моринці, Будище Звенигородського району, пов'язані з життям і творчістю Тараса Шевченка [9, 66–67]. Надаючи великого значення вшануванню пам'яті Т. Г. Шевченка 26 січня 2006 р. заповіднику Указом Президента України надано статус національного [10, 21].

У роки незалежності України відкрилися реальні можливості для реалізації ідеї про державну охорону та збереження культурної спадщини й в інших історичних місцях краю. Зокрема, 8 лютого 1994 р. уряд України, враховуючи історичне значення і художню цінність пам'яток історії, культури і природи міста Корсуня–Шевченківського, а також смт Стеблів, сіл Виграїв і Квітки прийняв рішення про утворення Корсунь-Шевченківського історико-культурного заповідника [9, 81].

У 1995 р. було утворено Кам'янський державний історико-культурний заповідник [11, 93]. Він забезпечує охорону та вивчення пам'яток, пов'язаних з декабристським рухом в Україні, творчістю О. С. Пушкіна та П. І. Чайковського, уродженця краю – польського композитора Кароля Шимановського, історією Кам'янщини. Мережа заповідників Черкащини у 2002 р. поповнилася державним історико-культурним заповідником «Трипільська культура», до якого увійшли археологічні пам'ятки трипільської культури IV–III тисячоліть до н.е., розташованих на території сіл Тальянки, Легедзине, Майданецьке, Веселий Кут, Глибочок, Піщана, Онопріївка Тальнівського, Косенівка, Доброводи, Аполянка Уманського та Чичиркозівка, Вільховець Звенигородського районів [12, 118].

З метою збереження, охорони та популяризації унікальних пам'яток архітектури у 2005 р. було створено перший на Черкащині історико-архітектурний заповідник «Стара Умань» [13, 99]. Створення такого заповідника зумовлено наявністю значної кількості історико-архітектурних пам'яток, що збереглися в місті.

Особливе місце серед заповідних територій Черкащини посідає Трахтемирів – унікальна історична територія, відома також як «Трахтемирівський кут» (півострів),

утворений вигином Дніпра. Тут зосереджена велика кількість археологічних пам'яток різних епох, серед яких скіфське городище, пам'ятки зарубинецької культури, залишки Зарубського монастиря давньоруського періоду, козацького цвинтаря і поховань періоду Другої світової війни.

Враховуючи виняткову цінність зосереджених в Трахтемирові пам'яток археології, історії, культури та природи Канівського Придніпров'я, Кабінет Міністрів України своєю постановою у 1994 р. прийняв пропозицію Черкаської облдержадміністрації, підтриману Міністерством культури та НАН України про оголошення комплексу пам'яток між селами Трахтемирів і Бучак Канівського району державним історико-культурним заповідником «Трахтемирів» [14].

Проте відразу після прийняття рішенням про утворення заповідника у його роботі виникли проблеми, зокрема відсутність коштів не давала можливості розпочати створення музейних експозицій, здійснювати елементарний благоустрій територій, навіть провести розрахунки за розроблення генерального плану новоутвореного заповідника. З цієї ж причини не вдавалося підібрати кваліфікованих працівників до штатів заповідника [15, 47–49]. Адміністрація державного заповідника змушена була тулитися у двох невеликих кімнатах у Канівському районному будинку культури, де одночасно зберігалися й речові історико-культурні пам'ятки майбутньої музейної експозиції [16, 3, 57–64].

Складна ситуація склалася навколо заповідника «Трахтемирів» у кінці 1990-х рр. Тоді, розглядаючи пропозицію Інституту археології НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії і культури про включення до складу заповідника особливо насиченої археологічними та історичними пам'ятками території вздовж Дніпра від Бучака до Канева, Черкаська облдержадміністрація розпорядженням № 334 від 8 вересня 1999 р. до заповідника віднесла лише невелику прибережну смугу між селами Бучак і Григорівка.

Інші ж, багаті на історико-культурні пам'ятки, землі рішенням Черкаської (№ 14–14 від 26 лютого 2000 р.) і Київської (№ 168/10 від 17 лютого 2000 р.) обласних рад були передані комерційній структурі з Києва – акціонерному товариству закритого типу «Аграрно-екологічне об'єднання «Трахтемирів», фундатором якого, судячи з матеріалів преси, був тодішній голова акціонерної компанії «Нафтогаз України» І. Бакай (пізніше – голова Державного управління справами). Слід зауважити, що разом із заповідними землями недержавній структурі відійшла й 81 історико-культурна пам'ятка [16, 60].

Приватні власники заповідної території з унікальними пам'ятками (козацький цвинтар, могили воїнів Другої світової війни) оголосили про створення так званого регіонального ландшафтного парку з функціями мисливського угіддя. Натомість були збудовані мисливський замок, вертолітний майданчик, корчма та інші об'єкти для організації дозвілля. При цьому було нанесено значної шкоди пам'яткам історії та природи, що мало широкий громадський резонанс і публікації в пресі [17]. До того ж, за інформацією прес-служби контрольно-ревізійного управління в Черкаській області, капітальне будівництво на території парку здійснювалося без належної проектно-кошторисної документації [16, 62].

Проте такі дії не отримали офіційної оцінки та роз'яснень влади. І лише у 2006 р. з'явилися повідомлення правоохоронних органів про повернення земель І. Бакаю у державну власність [18, 2]. Однак питання землевідведення заповідних земель до цього часу не врегульовані і державний історико-культурний заповідник «Трахтемирів» на сьогодні контролює лише незначну їх частину й існує номінально та не має змоги здійснювати покладену на нього повноцінну роботу зі збереження історико-культурної спадщини та природи заповідної території.

Зрозуміло, що таке становище не може не турбувати громадськість. Про це, зокрема, йшла мова на Міжнародній науково-практичній конференції «Трахтемирів: історія та сучасність», що відбулася 20 вересня 2018 р. у Черкаському національному

університеті імені Богдана Хмельницького. На представницькому форумі гостро стояли питання створення належних умов для роботи державного історико-культурного заповідника «Трахтемирів», а у прийнятій резолюції сформульовані рекомендації органам влади про скасування рішень щодо заповідних земель і повернення їх державному історико-культурному заповіднику «Трахтемирів» для здійснення покладених на нього державою функцій з охорони, збереження та популяризації історико-культурних та природних пам'яток території.

Наглошувалося на необхідності порушення клопотання про внесення усієї території Канівських гір (включно з Трахтемирівським півостровом) до списку об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Учасники конференції та представники громадських організацій, які брали в ній участь, одностайно висловили підтримку резолюції і рішучість домагатися її виконання органами влади з тим, щоб безцінні пам'ятки історії, культури та природи Трахтемирова, нарешті були належно захищені.

Висновки. Таким чином, утворення у 1994 р. історико-культурного заповідника «Трахтемирів» мало за мету забезпечити державну охорону, збереження та використання науково-виховного потенціалу комплексу унікальних історико-культурних пам'яток різних епох загальнонаціонального значення, зосереджених у Канівському Придніпров'ї. Однак, при потуранні органів влади, більша частина заповідної території опинилася у приватній власності і використовувалася не за призначенням. Це наносило шкоду пам'яткам і природі та не давало змоги належним чином організувати роботу заповідника. Тому сьогодні проблемою державної ваги є повернення заповідних земель державному історико-культурному заповіднику «Трахтемирів» та створення належних умов для його роботи.

Література:

1. Терновський В. І. Сучасний стан та проблеми охорони культурної спадщини Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» / В. І. Терновський // Міжнародний досвід охорони культурної спадщини та пам'яток охоронне законодавство України: Матеріали конференції 18–19 квітня 2002 р. – К. : Стило, 2002. – 196 с.
2. Горбик В. О. Проблеми дослідження та збереження пам'яток історії та культури в Україні / В. О. Горбик // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 141–151.
3. Заремба С. З. Нариси з історії українського пам'ятокознавства / С. З. Заремба / НАН України і УТОПІК. – К. : Аратта, 2002. – 204 с.
4. Вечерський В. В. Державна політика в сфері охорони історико-культурної спадщини / В. В. Вечерський // Хроніка. – 2000. – 1998. – № 27. – С. 28; Вечерський В. В. Проблеми українських заповідників / В. В. Вечерський // Пам'ятки України: історія та культура. – 1996. – № 3–4. – С. 16–20.
5. Тур С. О. Нормативно-правова база регулювання діяльності заповідників культурної спадщини: сучасний стан і перспективи розвитку (на прикладі АР Крим) / С. О. Тур // Праці Центру пам'ятокознавства. – 2012. – Вип. 22. – С. 16–28.
6. Чабан А. Ю. Історія Середньої Наддніпрянщини: навчальний посібник / А. Ю. Чабан. – Черкаси : «Вертикаль», видавець ПП Кандич С. Г., 2011. – 640 с.
7. Постанова Ради Народних Комісарів УРСР «Про створення Шевченківського заповідника в м. Каневі» від 20 серпня 1925 року // Тарас Шевченко. Документи і матеріали. 1814 – 1963. – К. : Наукова думка, 1963.
8. Постанова Ради Міністрів УРСР №77 від 7 березня 1989 р. «Про оголошення комплексу пам'яток історії, культури та природи м. Чигирин, с. Суботова і урочища Холодний Яр у Черкаській області державним історико-культурним заповідником» // Збірник постанов уряду УРСР. – 1989. – № 3.
9. Постанова Кабінету Міністрів України «Про створення державного історико-культурного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка» № 156 від 25 березня 1992 року // Українська культура в законодавчих і підзаконних актах (1991 – 1998). – Вип. 2. – К., 1999. – 222 с.
10. Указ Президента України «Про надання статусу національного державному історико-культурному заповіднику «Батьківщина Шевченка» від 26 січня 2006 р. № 74 // Урядовий кур'єр. – 2006. – 16 лютого. – С. 21.
11. Всеукраїнська спілка краєзнавців: 1990–1996 рр. Дати, події, факти // II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25 грудня 1996 р., м. Київ): Матеріали та документи. – К. : Рідний край, 1997. – 185 с.

12. Постанова Кабінету Міністрів України № 284 від 13 березня 2002 року «Про державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура» в Черкаській області» // Офіційний вісник України. – 2002. – № 11.
13. Постанова Кабінету Міністрів України № 833 від 31 серпня 2005 року «Про державний історико-архітектурний заповідник «Стара Умань» // Офіційний вісник України. – 2005. – № 35.
14. Постанова Кабінету Міністрів України № 446 від 1 липня 1994 року «Про державний історико-культурний заповідник «Трахтемирів» // Українська культура в законодавчих і підзаконних актах (1991–1998). – Вип. 2. – К., 1999. – 222 с.
15. Собченко В. К. Національна ідея і культура / В. К. Собченко // Вісник Черкаської обласної державної адміністрації «Спільна справа». – 1997. – № 2. – С. 46–47.
16. Славинський М. Ви до Трахтемирова? Навіщо? /М. Славинський //Віче. – 1 лютого. – 2007. – С. 57–64.
17. Титова О. Навіщо Ігорю Бакаю Трахтемирів? / О. Титова // Українська газета. – 2000. – №7. – С. 6.; Бойченко Н. Маєток / Н. Бойченко // Дзеркало тижня. – 2000. – № 11 (309). – С. 3.; Бойченко Н. Маєток / Н. Бойченко // Дзеркало тижня. – 2000. – № 16 (314). – С. 3.; Толочко П. Ще раз про «маєток» / П. Толочко // Дзеркало тижня. – 2000. – №16 (314). – С. 3.; Загублений світ Трахтемирова // Молодь Черкащини. – 2000. – 7 вересня. – С. 12–13.; Єременко В. Патріоти проти божевільного хазяїна Трахтемирова / В. Єременко // Молодь Черкащини. – 2003. – 13 лютого. – С. 7.
18. Міліція забрала в Бакаю заповідник на Черкащині // Нова доба. – 2006. – 16 березня.

References:

1. Ternovsky, V. I. (2002). The current state and problems of protection of the cultural heritage of the National Historical and Cultural Reserve «Chigirin». *International experience of the protection of cultural heritage and monuments of Ukrainian legislation: Conference materials April 18–19*. K. : Stylos, 96. (in Ukr.)
2. Gorbik, V. A. (2003). Problems of research and preservation of historical and cultural monuments in Ukraine. *Ukrainian Historical Journal*. 3, 141–151. (in Ukr.)
3. Zarembo, S. (2002). Essays on the history of Ukrainian monuments. *NAS of Ukraine and UTOPIK*. K.: Aratta, 204. (in Ukr.)
4. Vechersky, V. V. (1998). State policy in the field of protection of historical and cultural heritage. *Chronicle*. № 27–28; Vechersky V. V. (1996). Problems of Ukrainian reserves. *Landmarks of Ukraine: history and culture*. 3–4, 16–20. (in Ukr.)
5. Tour, S. A. (2012). Regulatory and legal framework for regulating the activities of cultural heritage reserves: the current state and development prospects (on the example of the Autonomous Republic of Crimea). S. A. Tour. *Works of the Center for Monument Research*. 22, 16–28. (in Ukr.)
6. Chaban, A. Yu. (2011). History of the Middle Dnieper. Tutorial. Cherkasy: «Vertical», publisher of PE Kandich S. G., 640 p. (in Ukr.)
7. Resolution of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR «On the establishment of the Shevchenko Reserve in Kaney» dated August 20, (1963). *Documents and materials*. 1814–1963. K.: Naukova Dumka. (in Ukr.)
8. Resolution of the Council of Ministers of the USSR No. 77 of March 7 (1989). «On the declaration of a complex of monuments of history, culture and nature of the city. Chigirin, with. Subotov and tracts Kholodny Yar in Cherkassy region State Historical and Cultural Reserve». *Collection of resolutions of the government of the Ukrainian SSR*, 3. (in Ukr.)
9. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On the establishment of the State Historical and Cultural Reserve» Motherland of Taras Shevchenko «No. 156 of March 25. *Ukrainian culture in legislative and subordinate acts* (1991–1998). Jutput II (1999). K., 222. (in Ukr.)
10. Decree of the President of Ukraine «On Granting the Status of the National State Historical and Cultural Reserve «Motherland of Shevchenko» dated January 26. (2006) No. *Government Courier*. February 16, 21. (in Ukr.)
11. All-Ukrainian Union of Ethnographers 1990–1996 Dates, Events, Facts (1997). *AI Congress of the All-Ukrainian Union of Ethnographers (December 25, 1996, Kiev): Materials and documents*. K.: Native Land. 185. (in Ukr.)
12. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 284 of March 13, (2002). «On the State Historical and Cultural Reserve «Tripoli Culture» in the Cherkassy Region». *Official Journal of Ukraine*– № 11. (in Ukr.)
13. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 833 of August 31, 2005 «On the State Historical and Architectural Reserve» Old Uman (2005). *Official Journal of Ukraine*. 35. (in Ukr.)
14. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 446 of July 1, 1994 «On the State Trahtemirov Historical and Cultural Reserve». (1999). *Ukrainian culture in the laws and regulations* (1991–1998). Jutput II. K., 222 p. (in Ukr.)
15. Sobchenko, V. K. (1997). National Idea and Culture. *Bulletin of the Cherkassy Regional State Administration «Common Cause»*. 2, 46–47. (in Ukr.)
16. Slavinsky, M. (2007). You to Trahtemirova? What for? *Veche*. 1st of February. 57–64. (in Ukr.)

17. Titova, A. (2000). Why should Igor Bakay Trakhtemiriv? *Ukrainian newspaper*. №7, 6. (in Ukr.); Boychenko, N. (2000). The estate. *Mirror of the week*. № 11 (309). 3 (in Ukr.); Boychenko, N. (2000). The estate. *Mirror of the week*. – No. 16 (314). 3. (in Ukr.); Tolochko, P. (2000) Once more about the «estate». *Mirror of the week*. 16 (314). 3. (in Ukr.); The Lost World of Trakhtemirova (2000). *Young People of Cherkasy Region*. September 7th. 12–13 (in Ukr.); Eremenko, V. (2003). The Patriots vs. the Mad Master Trakhtemirova. *Youth of Cherkasy Region*. February 13th., 7. (in Ukr.)
18. Police took away from Bakaya reserve in Cherkasy region (2006). *New time*. March 16th. (in Ukr.)

MELNICHENKO V. M.,

HISTORICAL AND CULTURAL PROTECTION OF TRAKHTEMIRS: THE HISTORY OF THE CREATION AND PROBLEMS OF THE ORGANIZATION OF WORK

The article examines the background and history of the creation of the State Historical and Cultural Reserve «Trakhtemiriv». It is noted that many key events in the history of Ukraine and the development of state formation processes are connected with Trakhtemirov. Characterized by a network of existing reserves in the region and the main objects of cultural heritage.

Attention is focused on the problems and difficulties of forming the reserve as a state institution for the protection of monuments, and expresses concern about violations of the current legislation on the preservation of cultural heritage.

The facts of violations in the allocation of land for the reserve are called. Examples of the destruction of monuments of history and culture. The participants of the international scientific-practical conference, which was held at the Cherkassy National Bohdan Khmelnytsky University, appealed to the authorities demanding the repeal of illegal decisions on the transfer of the reserve's land to individuals. A proposal was also made to include the protected area on the UNESCO World Heritage List. A story has been made to assist the historical and cultural reserve in the organization of effective work.

Key words: *Trakhtemiriv, cultural heritage, protected area, archaeological monuments, Cossacks, historical consciousness, Cherkasy region.*

*Надійшла до редакції 12.11.2018
Затверджена до друку 20. 11.2018*

УДК 94 (477.46)“1917/1921”:37-044.337:323.272(477)(045)

DOI: 10.31651/2076-5908-2018-1-46-52

МЕЛЬНИЧЕНКО Василь Миколайович,
кандидат історичних наук,
професор кафедри археології
та спеціальних галузей історичної наук
Черкаського національного університету імені
Богдана Хмельницького, голова Черкаської
обласної організації Національної спілки
краєзнавців України
e-mail: krz_crk@ukr.net

КОВАЛЬ Марія Анатоліївна,
студентка 4-го курсу навчально-наукового
інституту історії і філософії Черкаського
національного університету імені Богдана
Хмельницького
e-mail: anisid2012@ukr.net

**РЕФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКОЇ ОСВИТИ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 РР. (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРКАЩИНИ)**

У статті на прикладі Черкащини охарактеризовано процес реформування сільської освіти в добу Української революції 1917–1921 рр., з'ясовано регіональні особливості змін, що відбувалися в освітній сфері українського села. Акцентовано увагу на утвердженні в освітній політиці і практичних діях національних засад у формах і змісті шкільної освіти, участь у розбудові української школи громадськості.

Ключові слова: освіта, революція, Українська Народна Республіка, педагогічні кадри, українізація, Черкащина.

Постановка проблеми. Незважаючи на сторічний період вивчення і осмислення теми Української революції 1917–1921 рр., багато її аспектів ще й сьогодні залишаються недостатньо вивченими в історичній науці і, зокрема на регіональному рівні. Сповна це стосується освітньої галузі. Актуальність посилюється тим, що в наш час, як і сто років тому, гостро стоїть питання про її реформування.

Реформування усіх ланок української школи, на сучасних інноваційних засадах потребує впровадження в практику прогресивних ідей педагогічної думки, що були напрацьовані в попередні історико-педагогічні періоди. У цьому контексті сьогодні особливої уваги потребує сільська школа. Із огляду на положення, сформульовані в «Концепції нової української школи» [1], значний інтерес для вивчення становить доба Української революції 1917–1921 рр., оскільки в цей період відбувалося становлення української педагогіки та школи на національному ґрунті. Тому розгляд цієї проблеми крізь призму регіонального досвіду Черкащини (яка окреслюється адміністративно-територіальними межами сучасної Черкаської області) вбачається актуальним.

Аналіз досліджень і публікацій. Дотично теми сільської освіти на Черкащині в добу Української революції 1917–1921 рр. у своїх публікаціях торкалися О. В. Дудник [2, 129–134] та Д. І. Пашенко [3, 116–125], які висвітлювали стан і розвиток шкільництва у цей час на Уманщині. Участь громадськості Золотоніщини і, зокрема відомого громадського діяча Михайла Злобинцева, в налагодженні сільської освіти відображена в статтях О. З. Силки [4, 40–47] та В. П. Козоріза [5, 160–168]. Різні аспекти шкільної освіти на території краю напередодні революційних подій 1917–1921 рр. знайшли висвітлення у публікаціях О. О. Драч [6, 15–21] та Л. Г. Голиш [7, 167–172].

Однак, аналіз історико-освітніх досліджень дає підстави стверджувати, що висвітлення стану шкільної освіти в добу Української революції 1917–1921 рр. на Черкащині має фрагментарний характер. Комплексних праць з цієї проблематики до цього часу не створено.

Метою статті визначено на прикладі Черкащини з'ясувати особливості процесу реформування сільської освіти в добу Української революції 1917–1921 рр., показати зміни, що відбувалися в освітній сфері українського села.

Виклад основного матеріалу. Перед Першою світовою війною і революційними подіями 1917–1921 рр. на Черкащині сільська освіта була представлена переважно початковою ланкою – школами грамоти, церковно-парафіяльними та недільними школами. Склад учительських кадрів потребував поліпшення. У Черкаському повіті, наприклад, 50 % учителів не мали навіть середньої освіти. Поза школою у повіті залишалась переважна більшість дітей шкільного віку із селянських родин – 60,3 %, а серед дівчат цей показник сягав 90 %.

На розвиток початкової освіти позитивно впливала діяльність земств, які з 1904 року почали впроваджуватись і в правобережній частині Черкащини. В 1906–1911 рр. у Черкаському повіті було відкрито 15 земських шкіл, розрахованих на 45 класів [6, 17]. У Золотоніському повіті, де земства діяли з кінця XIX ст., ними було побудовано 37 шкільних приміщень [8, 105–106^{3В}].

Виникають навчальні заклади професійно-технічного спрямування. Так, у 1907 році в селі Пруси Черкаського повіту (нині – село Михайлівка Кам'янського району)

Міністерство землеробства та державного майна відкрило безплатні сільськогосподарські класи по підготовці фахівців рільництва, садівництва і городництва [9, 19–19^{3b}], а в 1911 році відкрита ремісничка школа в Черкасах [10, 41]. У 1913 році почали діяти сільськогосподарські курси у Каневі [11, 41].

Однак мережа сільських освітніх закладів Черкащини в цілому не забезпечувала потреб населення. Про це красномовно свідчать дані того часу. Так, у 1910 році у Золотоноші лише 42 % чоловіків уміли читати і писати, а серед жінок цей показник складав 14,5 % [7, 169].

З початком революції, невдовзі після утворення Центральної ради, у березні 1917 року з метою організації українського шкільництва зусиллями учительської громадськості у Києві було утворене Товариство шкільної освіти (Товариство розповсюдження шкільної освіти в Україні). Воно фактично виконувало функції центрального державного органу у справах освіти, тобто робило те, що мав робити, але не робив ще діючий Тимчасовий уряд.

Центральна Рада відстоювала необхідність відродження національної освіти та розгорнула будівництво української школи, опираючись на волевиявлення освітян та широкої громадськості, яке висловлювалося на з'їздах учителів та різних громадських організацій, в тому числі і Черкащини.

Так, в ухвалі з'їзду учителів Звенигородського повіту, що відбувся 23–24 квітня 1917 року зазначалося, що «з'їзд, обговоривши питання про те, якою мовою належить навчати в школах, визнав, що тільки наука рідною мовою може дати нам вільну українську школу». Делегати з'їзду внесли пропозицію, щоб при кожній школі була «обрана шкільна рада із учителів і батьків порівну на один рік» [12, 41–42]. На з'їзді кооператорів Уманського повіту 20 березня 1917 року делегати говорили, що «доцільно намагатися до освіти, запроваджуючи в школах викладання українською мовою».

За пропозицією шкільної комісії Уманська повітова народна рада (виборний орган місцевого самоуправління) збільшила асигнування на шкільну мережу, підвищила зарплату учителям, виділила кредити на організацію курсів для вчителів, запровадила стипендію імені Тараса Шевченка для кращих учнів. Виділяючи кошти для бібліотек, рада застерігала, щоб для кожної шкільної бібліотеки було виписано «Кобзаря».

У жовтні 1917 року народна рада Бабанської волості (нині – Уманський район) висловила за відкриття в селах Бабанка, Гродзево і Доброводи фельдшерських курсів. Волосна рада звернулася до повітової ради з клопотанням про відкриття у селі Бабанка вищої початкової школи, а в селах Танське і Свинарка – однокласні школи перевести у двокласні, а в селах Аполянка, Доброводи, Гереженівка, Гродзево, Сушківка – відкрити двокласні школи.

Народна рада Христинівської волості прийняла рішення про відкриття у Христинівці вищої початкової школи імені Михайла Грушевського.

Значною подією у культурно-громадському житті краю стало відкриття в Умані першої української гімназії імені Бориса Грінченка. Щоб забезпечити безкоштовне навчання в гімназії повітова рада звернулася до громадськості з проханням зробити для цього грошовий внесок. Звернення знайшло підтримку в повіті, зокрема, члени Маньківського споживчого товариства вирішили виділяти на утримання української гімназії 5 % свого прибутку. Завдяки підтримці громадськості Уманська гімназія імені Бориса Грінченка розпочала свою роботу 16 січня 1918 року [2, 129–134].

У цей час приділялася увага підготовці педагогічних кадрів. У березні 1918 року у селі Шаулиха – центрі однойменної волості Уманського повіту за клопотанням селян було відкрито педагогічну школу імені Тараса Шевченка [3, 116–125]. Передбачалося відкриття нових і реорганізація існуючих закладів освіти, передусім перетворення двокласних початкових шкіл у вищі початкові школи з чотирьохрічним терміном навчання. Міністерство освіти УНР проектувало 12-річну «єдину трудову школу». Крім того,

Центральна Рада мала намір відкрити в містах України 9 народних університетів, в тому числі й в Умані (був навіть проект закону) [2, 129–134].

Однак подальша реалізація національної освітньої політики вже відбувалася вже в часи Гетьманату, який продовжив курс на українізацію освіти, обов'язкове вивчення української мови і літератури, історії та географії України. Продовжилось перетворення двокласних початкових шкіл у вищі початкові школи. Так, 31 серпня 1918 року Міністерство народної освіти і мистецтв дало дозвіл на таку реорганізацію у селах Мошни, Худяки, Жаботин, Матусів, Цісарська Слобода, Руська Поляна, Хлистунівка та інших населених пунктах Черкаського повіту.

Міністерство освіти і мистецтв 18 вересня 1918 року дозволило відкрити у селі Кирилівка Звенигородського повіту змішану українську народну учительську семінарію імені Т. Г. Шевченка [13, 42].

Директорія пріоритетами своєї діяльності визначила принцип розвитку національної освіти як основи творення української нації, поставивши освіту на перше місце у державній політиці. Було прийнято постанови про запровадження в Україні всенародного і безплатного навчання, про поліпшення матеріального становища учителів, про децентралізацію управління освітою. 1919 року було завершено роботу над «Проектом єдиної школи в Україні», яка розпочалася ще у 1917 році.

За проектом планувалося запровадити трьохступеневу єдину загальноосвітню школу: молодша школа (4 роки); старша школа (4 роки); колегія (4 роки). Перших два ступені утворювали цикл основної школи, а третій – цикл середньої школи. Ліквідовувалися запроваджені за гетьмана П. Скоропадського шкільні округи і окружні комісаріати, замість них створювалися губерніальні, повітові, міські шкільні ради та управи. У січні 1919 р. Директорія видала закон про державну українську мову в УНР.

У складній соціально-економічній ситуації уряд Директорії УНР знаходив можливість надавати фінансову підтримку сільським закладам освіти. Зокрема, 18 січня 1919 року уряд ухвалив законопроект про прийняття на державне фінансування Кирилівської народної учительської семінарії імені Т. Г. Шевченка Звенигородського повіту [14, 194].

З окупацією краю денікінськими військами були відмінені завоювання Української національної революції. Імперські орієнтири денікінців визначали їх ставлення до усього українського. У галузі освіти поновлювалося дореволюційне законодавство, затверджувалося повернення російської мови викладання замість «малоросійської». Навчання українською мовою допускалося лише у приватних та утворених товариствами навчальних закладах, які позбавлялися державної підтримки. Спеціальним циркуляром вилучалися усі шкільні підручники, що були «проникнуті духом ворожнечі до ідеї єдиної російської державності» [15, 31].

Відновлення дореволюційного імперського законодавства в галузі освіти позбавляло фінансової підтримки держави навчальні заклади з «малоросійською мовою навчання», відносячи їх до категорії приватних. В сільських школах краю ситуація ускладнилася з початком зими. Так, на початку грудня 1919 року до Центрального Бюро Всеукраїнської учительської спілки прибув представник Звенигородщини, який достався до Києва за 9 днів на паровозі. Він повідомив, «що школи через брак палива та інші перешкоди в багатьох місцях не працюють. А ті школи, де наявні спеціальні кошти, або завдяки вжитим керівниками заходам деякий час ще продовжують свою роботу. Учителство платні не отримує, зв'язків з центром немає. Частина шкіл після останніх розпоряджень влади переходить на викладання російською мовою. Учительські організації працюють при великій перешкоді – через відсутність ідейних керівників, які беруть участь у політичній боротьбі. Решту, які залишилися, переслідують або арештовують. Водночас українські школи, не зважаючи на перешкоди, активно провадять свою працю» [16].

Щодо освітньої політики більшовиків у 1917–1921 рр., то вона в періоди поширення їх влади на Черкащині у січні-лютому 1918 року і в першій половині 1919 року з огляду на

свій тимчасовий характер не мала чітко вираженої концепції. І після остаточного встановлення радянської влади на початку 1920 року її зусилля спрямовувалися, передусім на ліквідацію старої системи освіти, відокремлення школи від церкви, формування нового апарату управління освітою, привернення на свою сторону учительства.

Нову українську систему освіти більшовики намагалися будувати за зразком Радянської Росії. Раднарком у Харкові ще у травні 1919 року прийняв «Положення про єдину трудову школу УРСР», яке передбачало запровадження безплатного і спільного навчання дітей обох статей з 8-ми років, загальноосвітній і політехнічний характер навчання, заборону релігійного виховання.

Навчання у такій школі проголошувалося в два ступені: перший – охоплював дітей віком з 8 до 13 років (чотири класи), другий – з 14 до 17 років (три класи). Особливий наголос робився на трудовому характері навчально-виховного процесу, поєднанні навчання з продуктивною працею. Після закінчення семирічки діти могли продовжити навчання у професійно-технічних школах і технікумах.

У період «українізації» 1920-х років в освіті зберігалось багато принципів, прийнятих в Українській державі – школа мала бути єдиною, трудовою, виховною і національною. Але в умовах радянської влади національною вона могла бути лише за формою, а зміст її був інтернаціональний. Все шкільництво підпорядковувалося більшовицькій партії і її органам, без волі яких нічого не можна було робити. Певний час національні елементи були присутні й в радянській системі освіти.

Про напрями реформування шкільної освіти на Черкащині можна судити з наказу Золотоніського повітового відділу народної освіти від 16 лютого 1920 року, який пропонував «негайно провести в життя такі зміни:

Золотоніську хлоп'ячу гімназію перетворити в Золотоніську Радянську Українську двоступеневу єдину трудову школу...

Викладання всіх дисциплін проводити українською мовою. Учителі, почувавши себе невідповідними до викладання українською мовою, мусять подати відповідну заяву до Відділу Народної Освіти. Учні, які виявляють небажання слухати виклади на українській мові, можуть бути переведені у відповідні класи інших шкіл м. Золотоноші.

Всім учителям пропонується звернути найбільшу увагу на те, щоб методи викладання були пристосовані до принципів трудової школи» [17, 4–4^{3В}].

Отже, в практичній роботі з реформування сільської освіти на прикладі Черкащини за часів Центральної Ради, Гетьманату і Директорії чітко й однозначно простежується політична лінія на створення національної школи як необхідної умови національно свідомого громадянства. Сільська школа у короткий революційний період пройшла шлях від мовної українізації навчального процесу до широкого запровадження в освіту усіх рівнів українознавчих дисциплін. І хоча до повного розв'язання освітньої проблеми в цьому напрямку було ще далеко, те що було зроблене в справі реформування освіти справило значний вплив на процес національно-культурного відродження не тільки в часи революції, а й в наступне десятиліття. Певний час національні елементи були присутні й в радянській системі освіти.

Література:

1. Концепція нової української школи. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna.../konceptczija.html>. Назва з екрана.
2. Дудник О. В. Становлення і розвиток шкільництва на Уманщині в добу Української революції 1917–1921 рр. / О. В. Дудник // Красзнавство Черкащини. – 2017. – № 11. – С. 129–134.
3. Пашенко Д. І. Історія розвитку педагогічної освіти на Уманщині / Д. І. Пашенко // Вісник Черкаського університету [Текст] : [зб. наук. ст.]. – Вип. 132 Серія Педагогічні науки / М–во освіти і науки України, Черкаський нац. ун-т. – Черкаси : Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – С. 116–125.
4. Силка О. З. Золотоніська «Просвіта»: діяльність одного року / О. З. Силка // Українське державотворення: проблеми і сучасність : збірник наукових праць. – Луцьк, 2003. – С. 40–47.

5. Козоріз В. П. Земський гласний Михайло Злобинцев та його діяльність у роки Української революції на Золотоніщині / В. П. Козоріз // Краєзнавство Черкащини. – 2017. – № 11. – С. 160–168.
6. Драч О.О. З історії організації шкільної справи на Черкащині в контексті загальноукраїнських тенденцій (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. О. Драч // Краєзнавство Черкащини. – 2004. – №7. – С. 15–21.
7. Голиш Л. Г. Розвиток освіти на Золотоніщині у другій половині XIX – першій половині XX ст. // Черкащина у контексті історії України. Матеріали Першої науково–краєзнавчої конференції Черкащини. – Черкаси, 2004. – С. 167–172.
8. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 476. – Оп. 2. – Спр. 89.
9. ДАЧО. – Ф. 111. – Оп. 1. – Спр. 8.
10. ДАЧО. – Ф. 8. – Оп. 2. – Спр. 714.
11. ДАЧО. – Ф. Р-324. – Оп. 2. – Спр. 1.
12. Утворення українських народних шкіл // Наш рідний край : хрестоматія з історії Черкащини / Упоряд.: А. І. Кузьмінський, Г. В. Суховершко, В. Я. Чудновський. – К. : Молодь, 1995. – 176 с.
13. ДАЧО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 45.
14. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918–листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – Том 1.
15. Маньківська Т. О. Антиукраїнська політика денікінського режиму в Україні (червень – грудень 1919 року) / Т. О. Маньківська // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Серія : «Історія та географія». – 2010. – Вип. 38. – С. 30–33.
16. Становище шкіл і учительства на провінції // Слово. – 1919. – 26 листопада.
17. ДАЧО. – Ф. 475. – Оп. 1. – Спр. 30.

References:

1. The concept of the new Ukrainian school. Access mode: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna.../konceptziya.html>. Title from the screen.
2. Dudnik O. V. (2017). The formation and development of schools in the Uman region during the period of the Ukrainian revolution of 1917–1921 p. *Regional studies Cherkasy region*, 11, 129–134.
3. Pashchenko D. I. (2008). The history of the development of pedagogical education in Umanshchina. *Bulletin of Cherkasy University. Issue 132 Series Pedagogical Sciences / Ministry of Education and Science of Ukraine, Cherkasy nat. un-t-Cherkasy: Publisher ChNU them. B. Khmelnytsky*, 116–125.
4. Sylka O. Z. (2003). Zolotonoshsky «Prosvita»: one year activity. *Ukrainian state: problems and modernity: collection of scientific works*. Lutsk, 40–47.
5. Kozoriz V. P. (2017). Zemsky vowel Mikhail Zlobintsev and his activities during the years of the Ukrainian revolution in Zolotonishchyni. *Regional studies Cherkasy region*. 11, 160–168.
6. Drach O. A. (2004). From the history of school organization in Cherkasy region in the context of all-Ukrainian tendencies (second half of the XIX – beginning of the twentieth century). *Regional studies Cherkasy region*, 7, 15–21.
7. Naked L. G. The development of education in Zolotonishchyni in the second half of the XIX – the first half of the twentieth century. *Cherkasy region in the context of the history of Ukraine*. Materials of the First Scientific Conference of Cherkasy region. Cherkasy, 167–172.
8. State Archive of Cherkasy region (hereinafter – DACO). – F. 476. – Op. 2, d. 89.
9. DACO. – F. 111. – Op. 1. – S. 8.
10. DACO. – F. 8. – Op. 2. – S. 714.
11. DACO. – F. P – 324. – Op. 2. – S. 1.
12. Education of Ukrainian folk schools (1995). *Our native land: reader for the history of Cherkasy region*. Comp.: A. I. Kuzminsky, G.V. Sukhovershko, V. Y. Chudnovsky. K.: Molod., 176 p.
13. DACO. – F. 4. – Op. 1. – S. 45.
14. Directory, Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic. November 1918–November 1920 pp.: Doc. and materials. In 2 volumes, 3 parts. – Volume 1 (2006). Comp.: V. Verstiuk (head) and others. K.: Elena Teligi Publishing House,.
15. Mankivska T. A. The anti-Ukrainian policy of the Denikin regime in Ukraine (June–December 1919) / T. A. Mankivska. *Collection of scientific papers [Kharkov National Pedagogical University named after G. S. Frying pans]*. Series «History and Geography». – 2010. – Vol. 38. – P. 30–33.
16. The position of schools and teachers in the province (1919). *Word*, November 26th.
17. DACO. – F. 475. – Op. 1. – S. 30.

Melnichenko V. N., Koval M. A.

REFORMATION OF RURAL EDUCATION DURING THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921 (ON THE EXAMPLE OF CHERKASY REGION)

On the example of Cherkasy region, the article analyzes the process of reforming rural education in the period of the Ukrainian revolution of 1917–1921.

The aim of the article is to study the regional peculiarities of changes occurring in the educational sphere of the Ukrainian village.

As a result of the study, it was established that the Ukrainian governments paid special attention to the adoption in the educational policy and practical actions of the national foundations, to attracting the general public to the development of the Ukrainian school. It describes the decisions of the Central Rada, Hetman and the Education Directory, gives specific examples of their implementation in the rural areas of the region – the opening of Ukrainian schools, the inclusion of Ukrainian studies in curricula.

The formation of a network of rural schools took place in difficult socio-political and economic conditions. The work of school institutions was adversely affected by the frequent change of power, lack of personnel, and unsatisfactory material and technical base.

The scientific novelty of the provisions of the article lies in the fact that it first investigated and summarized the functioning of rural schools during the revolution, assessed the forms and content of education.

It was concluded that in practical work on reforming rural education on the example of Cherkasy region during the Central Rada, Hetmanate and Directory, the political line is clearly and unequivocally traced to the creation of a national school as a necessary condition for educating a nationally conscious citizen. In a short revolutionary period, the rural school has gone from the language Ukrainization of the educational process to the widespread introduction of Ukrainian science disciplines into all levels of education. What was done had a significant impact on the process of national-cultural revival, not only in times of revolution, but also in the following decades.

Key words: *education, revolution, Ukrainian People's Republic, pedagogical cadres, ukrainization, Cherkasy region*

*Надійшла до редакції 12.11.2018
Затверджена до друку 16.11.2018*

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРІВ ТА ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ

УДК 94(477)“1932/1933”:341.485(161.2)(045)

DOI: 10.31651/2076-5908-2018-1-53-59

АБРАЗУМОВА Олена Миколаївна,
кандидат історичних наук, старший
викладач кафедри археології
та спеціальних галузей історичної науки
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
e-mail: olena.abrazumova@ukr.net

ОЦІНКА ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР. В УКРАЇНІ НА МІЖНАРОДНОМУ РІВНІ

У статті проаналізовано проблему визнання світовою спільнотою геноцидного характеру Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та вшанування пам'яті жертв Голодомору. Розкрито основні здобутки та окреслено останні зміни на цьому шляху, проаналізовано сучасну комеморативну практику.

Ключові слова: вшанування пам'яті жертв Голодомору, злочин геноциду, комеморативна практика, визнання світовою спільнотою.

присутній напис: «Україна пам'ятає – світ визнає!»

Під час робочого візиту до США 16 листопада 2018 р. Міністр закордонних справ України Павло Клімкін наголосив, що «наш спільний обов'язок – повернути Голодомор–

Постановка проблеми.

Голодомор 1932–1933 рр. – одна з найбільш трагічних та найбільш страшних сторінок історії не лише України, а й усього людства. У червні 1933 року в Україні від голоду помирало 1440 людей щохвилини. Наслідком цілеспрямованого терору голодом, застосованого тоталітарною владою, загинуло від 3,5 до 4 мільйонів людей. За деякими даними кількість загиблих сягає 7 мільйонів осіб, проте й ці підрахунки не є остаточними.

У переддень 85 роковин національної трагедії постає потреба узагальнення заходів для надання політико–правової оцінки голоду 1932–1933 рр. як геноциду українського народу на міжнародному рівні. Недарма на офіційному логотипі комеморативних заходів Голодомору–геноциду 1932–1933 рр., який використовується МЗС України,

геноцид в історичну пам'ять і в колективну совість усього людства», оскільки, «якщо зло залишається не покараним, то йому набагато легше повторитися» [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблеми Голодомору–геноциду 1932–1933 рр. в Україні бере свій початок з кінця 1980-х років і триває до сьогодні.

У книжці правника-міжнародника, надзвичайного та повноважного посла України, професора Володимира Василенка «Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка» (2009 року) [2] витлумачені вузлові питання правової оцінки геноцидного характеру Голодомору 1932–1933 років в Україні у світлі конвенції ООН 1948 року про попередження злочину геноциду та покарання за нього.

Основну увагу приділено обґрунтуванню наявності наміру тоталітарного комуністичного режиму частково знищити українську націю шляхом виморення голодом українських селян, які були її питомою складовою.

На сторінках також розкриваються механізми здійснення Голодомору; порушуються питання відповідальності його ідеологів, організаторів, замовників та виконавців; обґрунтовується необхідність формально–юридичної оцінки Голодомору компетентними органами України для з'ясування всіх його обставин та негативних наслідків.

Український інститут національної пам'яті підготував до 85-тих роковин Голодомору інформаційну брошуру «Україна 1932–1933. Геноцид голодом» [3]. Видання знайомить читачів із історією Голодомору 1932–1933 років, яку мають знати не лише в Україні, а й у всьому світі, та пояснює, чому Голодомор є геноцидом і чому таким його має визнати світове співтовариство. Брошура апелює до українців і світової спільноти, змушуючи замислитися про причини і наслідки трагедії українського народу, спричиненої тоталітарним більшовицьким режимом. Над виданням працювали Український інститут національної пам'яті, Національний музей «Меморіал жертв Голодомору», Міністерство закордонних справ України та Міністерство інформаційної політики України. Вона доступна на сайті УІНП та подана українською, англійською, німецькою, французькою та іспанською мовами.

Варто відзначити, що ситуація із міжнародним визнанням Голодомору актом геноциду не є статичною: протягом останніх місяців спостерігається деяке поживлення у цьому питанні, пов'язане з активізацією комеморативної практики вшанування жертв геноциду на міжнародній арені.

Метою статті є з'ясування основних здобутків процесу міжнародного визнання геноцидного характеру Голодомору 1932–1933 рр. в Україні та аналіз комеморативної практики сучасного етапу.

Виклад основного матеріалу. Перш за все, необхідно окреслити основні етапи загальнонаціональної та міжнародної кампанії щодо визнання Голодомору 1932–1933 рр. актом геноциду українського народу.

Незважаючи на те, що тема штучного голоду почала входити у вітчизняну наукову та публічну сфери ще наприкінці 1980-х років, імплементація проблеми геноцидного характеру Голодомору 1932–1933 рр. в Україні у міжнародну площину відбулася на початку 2000-х.

7 листопада 2003 р. була прийнята Спільна заява делегацій-членів ООН щодо 70-ї річниці Голодомору в Україні 1932–1933 рр. У ній вперше в історії ООН Голодомор 1932–1933 рр. був визначений як національна трагедія українського народу, були висловлені співчуття його жертвам та здійснено заклик світової спільноти віддати данину пам'яті тим, хто загинув у цей період історії [4].

У 2003–2008 рр. було досягнуто певних результатів у цьому руслі. Так, на парламентському рівні Голодомор 1932–1933 років в Україні було визнано актом геноциду у наступних країнах: Естонії, Австралії, Канаді, Угорщині, Литві, Грузії, Польщі, Перу, Парагваї, Еквадорі, Колумбії, Мексиці, Латвії. Законодавчими органами Іспанії, Франції, Чилі, Чехії, Словаччини, Андорри, Аргентини, Мексики (Сенат) ухвалено

резолуції щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору. На регіональному (муніципальному) рівні резолюції щодо Голодомору було ухвалено органами влади в Австралії, Аргентині, Бразилії, Великобританії, Іспанії, Італії, Канаді, Португалії та США.

1 листопада 2007 року 34-а Генеральна конференція ЮНЕСКО, до складу якої входять 193 країни, одногослосно прийняла Резолюцію про «Вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні».

У Резолюції Європейського Парламенту від 23 листопада 2008 року Голодомор був визнаний злочином проти Українського народу та проти людяності [4].

До 75-ї річниці Голодомору 1932–1933 рр. в Україні під час Міністерського засідання ОБСЄ делегація України виголосила заяву від імені 32-х держав-учасниць ОБСЄ. У ній зазначалося, що Голодомор забрав невинні життя мільйонів українців внаслідок масового голоду, який виник внаслідок жорстоких дій та політики сталінського режиму. У зв'язку з цим було висловлено шану пам'яті жертв цієї національної трагедії Українського народу [4].

У Компендіумі соціальної доктрини Ватикану вказано, що у XX столітті проти українців було вчинено геноцид, а у посланні Вселенського Патріарха Варфоломія I говориться, що в злочині Голодомору присутня явна ознака геноциду.

Варто вказати, що у цей період було прийнято й національний нормативно-правовий акт, який визначив штучний голод 1932–1933 рр. геноцидом українського народу. Виходячи з Рекомендацій парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років, схвалених Постановою Верховної Ради України від 6 березня 2003 року № 607–IV (607–15), та Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років, схваленого Постановою Верховної Ради України від 15 травня 2003 року № 789–IV (789–15), в якому Голодомор визнається актом геноциду Українського народу як наслідок зумисних дій тоталітарного репресивного сталінського режиму, спрямованих на масове знищення частини українського та інших народів колишнього СРСР Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р. [5].

З 2008 р. питання подальшого визнання міжнародною спільнотою Голодомору в Україні як геноциду дещо загальмувалося. Причинами цього є: пряме заперечення кваліфікації Голодомору 1932–1933 рр. актом геноцидом, низька проінформованість багатьох держав щодо природи та причин голоду в Україні у 1930-х рр.; небажання деяких країн погіршувати відносини з Російською Федерацією, як державою– правонаступником Радянського Союзу; зміна політичних еліт в Україні, які здебільшого або відмовлялися піднімати на широкий загальний рівень питання штучного походження Голодомору, або заперечували його як суто українську трагедію тощо [6].

Новий етап продовження роботи щодо визнання світовою спільнотою – іноземними державами та міжнародними організаціями Голодомору 1932–1933 років в Україні геноцидом Українського народу розпочався в 2014 році й особливо активізувався в 2016 р.

В Указі Президента України від 26 листопада 2016 р. «Про заходи у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні – геноциду Українського народу» особлива увага приділено питанню міжнародного визнання. Так, Міністерству закордонних справ України доручено: 1) продовжувати роботу щодо визнання світовою спільнотою іноземними державами та міжнародними організаціями Голодомору 1932–1933 років в Україні геноцидом Українського народу; 2) вжити разом із Міністерством культури України та Українським інститутом національної пам'яті в установленому порядку заходів щодо організації тематичних виставок у приміщеннях парламентів та урядових установ іноземних держав, міжнародних організацій, здійснення інформаційно-роз'яснювальної роботи з метою поширення інформації про злочин геноциду, вчинений тоталітарним комуністичним режимом у 1932–1933 роках проти Українського народу; 3) забезпечити проведення закордонними дипломатичними установами України заходів у

зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні, а також залучення до участі в офіційних заходах, які проводитимуться в Україні, представників дипломатичного корпусу іноземних держав, акредитованого в Україні; 4) сприяти представникам української громадськості за кордоном та організаціям закордонних українців в проведенні заходів у зв'язку із 85-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні [7].

Важливе значення має й Звернення Верховної Ради України до держав-партнерів України щодо визнання Голодомору 1921–1933 років в Україні злочиним геноциду Українського народу: «Сьогодні Україна знову стала жертвою сталінських послідовників із Кремля. Україна протистоїть не лише агресії зі сходу, але й масштабній інформаційній навалі, опертій на брехню. Агресор знову вибудовує стіну пропаганди, щоб приховати свої злочини. І сьогодні, як і вісім десятків років тому, Україна потребує слова правди, щоб світ знав.

«Щоб світ знав» – ці слова були актуальними для тих, хто говорив і писав 1933-го, і такими вони залишаються досі. Нам надзвичайно важливо, аби за межами України знали, що саме відбувається у нас.

Верховна Рада України, вшановуючи пам'ять убитих голодом, висловлює глибоку подяку усім тим, хто проривав вибудовану комуністичним тоталітарним режимом «залізну завісу» пропаганди і брехні, усім тим, хто зберігав пам'ять про трагедію, яку пережив Український народ, усім тим, хто відновлював правду про Голодомор.

Верховна Рада України також висловлює подяку іноземним державам, які сьогодні підтримують нашу державу у протистоянні з агресором, всім, хто доносить правду про події в Україні до світової громадськості.

Верховна Рада України звертається до держав – партнерів України визнати Голодомор 1932–1933 років в Україні злочиним геноциду Українського народу» [8].

Заклик ВРУ мав певні результати. 3 березня 2017 року Асамблея Республіки Португалія прийняла Резолюцію № 233/XIII/2^a щодо Голодомору, визнаючи Голодомор 1932–1933 років Геноцидом українського народу.

7 листопада 2017 року в британському Парламенті відбулися дебати щодо Голодомору в Україні. Дебати були ініційовані депутатом від правлячої Консервативної партії Великої Британії, участь в яких взяли представники правлячої та опозиційних партій, у тому числі з числа членів «Групи дружби» з Україною. Було одностайно наголошено, що Голодомор був навмисно організованою Сталіним кампанією, покликаною знищити значну частину українського населення. Депутати закликали Уряд Великої Британії визнати Голодомор геноцидом Українського народу [9].

Одним із найбільших успіхів української дипломатії стало визнання США. 1 жовтня 2018 р., Сенат США одностайним рішенням ухвалив двопартійну резолюцію №435, яка стала першим правовим актом американського Конгресу, де Голодомор 1932–1933 рр. визнається геноцидом українського народу.

На думку Володимира Василенка, визнання Сенатом США факту геноциду проти українців є потужним сигналом для інших країн і народів. Вони можуть так само розглянути усі факти про ті події і ухвалити свої рішення. Ухвалення цієї резолюції американським Сенатом може стати каталізатором для подібних рішень інших держав. Якщо таких рішень буде багато, якщо набереться необхідна «критична маса», то це може створити умови для розгляду цього питання на рівні Організації Об'єднаних Націй. І, можливо, й сама ООН колись ухвалить відповідну резолюцію [10].

Одним із заходів комеморативної практики, який має на меті поширення інформації щодо Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, є масштабна Міжнародна акція «Запали свічку пам'яті», яка стартувала 1 вересня 2018 року в Києві. Вона проходить у 85 куточках світу протягом 85-ти днів. Міжнародна акція була ініційована Світовим Конгресом Українців. Її підтримали Міністерство закордонних справ України, Український інститут національної пам'яті та Національний музей «Меморіал жертв Голодомору» [11].

У листопаді 2018 р. у Вашингтоні відбувся Форум з відзначення 85-х роковин Голодомору-геноциду в Україні 1932–1933 років. У ході Форуму Міністр закордонних справ України Павло Клімкін підкреслив гостру необхідність вшанування жертв Голодомору-геноциду світовою спільнотою: «Міжнародне визнання Голодомору як геноциду – це не просто рахунки з трагічним минулим. Це і протидія нинішній військовій агресії проти України і гібридній агресії Росії проти всього демократичного світу» [1].

За словами Міністра закордонних справ України, дуже важливо правильно розуміти причини Голодомору-геноциду: «Штучний голод став покаранням для української нації за проголошення незалежної Української держави в 1917–1920 роках і одночасно «превентивним заходом» проти повторення таких спроб. На той час ще не існувало поняття «гібридна війна», але Голодомор, безперечно, був найжахливішим прикладом саме такої гібридної війни сталінського режиму з мільйонами цивільних жертв у нібито мирний час», – зазначив Клімкін [1].

Таким чином, злочини проти людяності не мають терміну давності. Аналіз процесу міжнародного визнання Голодомору 1932–1933 рр. в Україні злочином геноциду проти Українського народу є доволі складним та триває вже більше 15 років. На сьогодні можна умовно виділити два його етапи: 2003–2008 рр. та з 2014 р. до сьогодні. Логічно припустити, що процедура триватиме й в майбутньому. Чітко прослідковується й активізація комеморативної практики України у зв'язку з роковинами трагічних подій. Світова спільнота приєднується до вшанування жертв Голодомору, багато іноземних держав на парламентському рівні та регіональному рівнях визнають геноцид голодом в Україні. Широку перспективу має прийняття резолюції щодо визнання геноцидного характеру Голодомору 1932–1933 рр. в Україні американським Сенатом. Глобальний масштаб інтернаціонального визнання Голодомору геноцидом допоможе відновити історичну правду та встановити на міжнародно-правовому рівні оцінку цьому злочину.

Література:

1. Міжнародне визнання Голодомору геноцидом – це протидія гібридній агресії Росії, – Клімкін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.depo.ua/ukr/politics/mizhnarodne-viznannya-golodomoru-genocidom-ce-protidiya-gibridniy-agresiyi-rosiyi-klimkin-20181116871071>.
2. Видання про Голодомор. Володимир Василенко «Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://85holodomor.in.ua/видання-про-голодомор-володимир-васи>.
3. Брошура «Україна 1932–1933. Геноцид голодом» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://85holodomor.in.ua/брошура-україна-1932-1933-геноцид-голодом>.
4. Наказ МЗС № 236 «Щодо підготовки та проведення заходів у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» від 2 червня 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mfa.gov.ua/mediafiles/files/misc/2017-11-01/legal10.pdf>.
5. Закон України № 376-V «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16>.
6. Желіховський С. Про міжнародне визнання голодомору [Електронний ресурс] / С. Желіховський. – Режим доступу: <https://economistua.com/pro-mizhnarodne-viznannya-golodomoru>.
7. Указ Президента України №523/2016 «Про заходи у зв'язку з 85-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні – геноциду Українського народу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/5232016-20776>.
8. Звернення Верховної Ради України до держав – партнерів України щодо визнання Голодомору 1932–1933 років в Україні злочином геноциду Українського народу від 7 грудня 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-19>.
9. Парламенти 14 країн визнали Голодомор геноцидом українського народу, – МЗС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/news/211117-parlamenty-14-krayin-vyznaly-golodomor-genosydom-ukrayinskogo-narodu-mzs>.
10. Як в Україні відреагували на визнання Сенатом США Голодомору геноцидом українського народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29526116.html>.
11. Міжнародна акція «Запали свічку пам'яті» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://85holodomor.in.ua/міжнародна-акція>.

References:

1. International recognition of the Holodomor as a genocide is counteraction to the hybrid aggression of Russia, – Klimkin. Retrieved from <https://www.depo.ua/ukr/politics/mizhnarodne-viznannya-golodomoru-genocidom-ceprotidiya-gibridniy-agresiyi-rosiyi-klimkin-20181116871071>. (in Ukr.)
2. Edition of the Holodomor. Volodymyr Vasylenko «Holodomor of 1932–1933 in Ukraine as a crime of genocide: legal assessment». Retrieved from <https://85holodomor.in.ua/видання-про-голодомор-володимир-васи>. (in Ukr.)
3. Brochure «Ukraine 1932–1933. Genocide by Famine». Retrieved from <https://85holodomor.in.ua/брошура-україна-1932-1933-геноцид-голодом>. (in Ukr.)
4. About the Preparation and Conduct of Events in Connection with the 85th Anniversary of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine (Order of the Ministry of Foreign Affairs, June 2, 2017). Retrieved from <https://mfa.gov.ua/mediafiles/files/misc/2017-11-01/legal10.pdf> (in Ukr.)
5. About the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine (Law of Ukraine, November 28, 2006). Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16> (in Ukr.)
6. Zhelihovsky S. About the International Recognition of the Holodomor. Retrieved from <https://economistua.com/pro-mizhnarodne-viznannya-golodomoru> (in Ukr.)
7. About Measures in Connection with the 85th Anniversary of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine – the Genocide of the Ukrainian People (Decree of the President of Ukraine, 2016). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/5232016-20776> (in Ukr.)
8. Appeal of the Verkhovna Rada of Ukraine to the partner states of Ukraine on the recognition of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine as a crime of genocide against the Ukrainian people of December 7, 2016. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-19> (in Ukr.)
9. Parliament of 14 countries recognized the Holodomor as a genocide of the Ukrainian people, the Ministry of Foreign Affairs. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/ru/news/211117-parlamenti-14-krayin-vyznaly-golodomor-genocidom-ukrayinskogo-narodu-mzs> (in Ukr.)
10. How Ukraine responded to the recognition by the US Senate of the Holodomor of the genocide of the Ukrainian people. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/29526116.html> (in Ukr.)
11. International action «A candle of memory». Retrieved from <https://85holodomor.in.ua/international-action> (in Ukr.)

ABRAZUMOVA O. M.,

**ASSESSMENT OF THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN UKRAINE
AT THE INTERNATIONAL LEVEL**

The Holodomor of 1932–1933 is one of the most tragic and most terrible pages of history not only of Ukraine, but of all mankind. In June 1933, in Ukraine, 1,440 people died of starvation every minute. The result of the targeted terrorist starvation, applied by the totalitarian authorities, killed 3.5 to 4 million people. According to some estimates, the number of deaths has reached 7 million, but these estimates are not final.

On the eve of the 85th anniversary of the national tragedy, there is a need for a generalization of measures to provide a political and legal assessment of the famine of 1932–1933 as a genocide of the Ukrainian people at the international level. No wonder the official logotype of the comorbid measures of the Holodomor–genocide of 1932–1933, which is used by the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, is the inscription: «Ukraine remembers – the world recognizes!»

The purpose of the article is to find out the main achievements of the international recognition of the genocidal nature of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine and the analysis of the comedy practice of the present stage.

The author agrees with the thesis that crimes against humanity have no limitation period. The analysis of the process of international recognition of the 1932–1933 Holodomor in Ukraine as a crime of genocide against the Ukrainian people are rather complicated and has been going on for more than 15 years. At present, it is possible to conditionally distinguish its two stages: from 2003 to 2008 and from 2014 up today. It is logical to assume that the procedure will continue in the future. The intensification of the comorbid practice of Ukraine in connection with the anniversary of tragic events is also clearly observed. The world community joins the commemoration of the victims of the Holodomor; many foreign powers at the parliamentary level and at the regional level recognize genocide as a famine in Ukraine. The adoption of a resolution recognizing the genocidal nature of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine by the American Senate has broad prospects. The global scale of international recognition of the

Holodomor as a genocide will help to restore historical truth and establish an internationally legal assessment of this crime.

The article analyzes recent changes in the issue of international recognition of the 1932–1933 Holodomor in Ukraine as an act of genocide against the Ukrainian people.

In the face of the current military aggression against Ukraine, the international recognition of the Holodomor–genocide of 1932–1933 is urgent. Propaganda and lies built up by the communist totalitarian regime «Iron Curtain» which was intended to hide this crime against humanity, has a direct connection with the modern hybrid aggression of Russia. In order to avoid impunity, the state should now intensify its work on the recognition by the international community of foreign states and international organizations of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine as a genocide of the Ukrainian people.

Key words: *commemoration of victims of the Holodomor, genocide crime, commemorative practice, recognition by the world community.*

*Надійшла до редакції 18.11.2018
Затверджена до друку 21.11.2018*

УДК [9494]+277]:327.2“19”

DOI: 10.31651/2076-5908-2018-1-59-67

ГРОН Вікторія Віталіївна,
кандидат історичних наук,
викладач англійської мови
та історії державного навчального
закладу «Черкаський професійний
ліцей»
e-mail: ghron@ukr.net

ІСТОРИЧНЕ І ГЕОПОЛІТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ У ХХ СТ.

У статті обґрунтовано хронологічні межі виокремлення тоталітаризму у структурі планетарної політичної системи. Досліджено діалектичний зв'язок між вказаним процесом, еволюцією інституту держави і розвитком світового ідейно-політичного й соціально-економічного простору. Автором звернено увагу на те, що майже одночасно з тоталітаризмом на європейському ідейному горизонті з'явилися концепції відкритого (глобального) суспільства. Вказаний факт розглядається як ідейний вияв паралельного розвитку національних і наднаціональних структур, що формувалися на двох різних економічних платформах. Мається на увазі промислове виробництво і міжнародний фінансовий обіг.

Ключові слова: *Тоталітаризм, антисемітизм, імперіалізм, расизм, націоналізм, національна держава, наднаціональні структури.*

Постановка проблеми. У сучасній суспільно-політичній історіографії фактично склався консенсус щодо бачення сутності тоталітаризму як політичного режиму, що прагне до повного контролю держави над суспільством і людиною. Його прийнято називати феноменом ХХ ст. Проте подібні прагнення мотивували діяльність представників правлячої еліти усіх попередніх епох і тією чи іншою мірою продовжують характеризувати вчинки багатьох сучасних лідерів. Таким чином, можна уявити, що десь за межами розтиражованого визначення, залишаються сутнісні ознаки вказаного явища, що саме й роблять його властивістю конкретного історичного періоду. Виявити ці ознаки – основне завдання даної розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відразу наважимося висунути припущення, що недосконалість визначень і трактувань поняття «тоталітаризм», які дотепер домінують на сторінках тлумачних словників, енциклопедичних видань і

підручників, можна пояснити лінійним принципом відбору прийнятих до уваги суспільних зв'язків. Принаймні, сучасні українські дослідники (Баран В., Вонсович С., Дем'яненко, Б. Чабанна М. [1], [2], [3], [4] та ін.), шукаючи причини зародження очевидних симптомів тоталітаризму, зосереджувалися переважно на внутрішньополітичних процесах. Натомість, як нам здається, крім внутрішніх, свою роль у формуванні тоталітарних режимів відіграла динаміка цілої низки зовнішніх факторів. Для їх виявлення й всебічного осмислення засобами історіографії буде недостатньо зіставляти позиції лише визнаних класиків обраного напрямку, таких як Ф. фон Хайек чи Х. Арендт [5], [6]. Оскільки ми говоримо про категорію політичних режимів, що є елементом форми держави, варто також залучитися досвідом науковців – вітчизняних (В. Липинський В., Старосольський [7], [8]) і зарубіжних (К. Каутський, Р.-Н. Куденхове Калергі [9], [10] та ін.) – чие коло інтересів у різний час включало різні аспекти національного і державного будівництва.

Мета – вивчити еволюцію інституту держави і світової системи в ідейно-політичному й соціально-економічному розрізах з метою обґрунтування хронологічних меж виділення тоталітаризму в окремий геополітичний феномен.

Виклад основного матеріалу. По-перше, слід окреслити два паралельні процеси: процес становлення Вселенської Церкви з одного боку, процес укріплення влади військово-політичних кланів – з іншого, і, нарешті, поєднання обох процесів у певних часово-просторових проміжках, в результаті якого влада світських правителів набувала сакрального змісту. Як стверджував В. Липинський (палкий прихильник монархічного устрою майбутньої незалежної України) у розвідці «Релігія і церква в історії України» (1925 р.), «Зроблене людьми, людьми може бути легко поповане і знищене... Тільки релігія і церква в стані своєю владою духовною, владою «не од мира цего», примусити сильніших та здатніших вживати свою більшу силу та здатність не тільки для себе, а й для добра слабших. І тільки вона, обмеживши владу сильніших обов'язуючими всіх законами громадської моралі в стані привчити слабших авторитет влади визнавати» [7, 14].

Виникла у XIII ст. теологічна теорія походження держави, яка проголошувала державу продуктом божественного помислу, лише закріпила здійснений факт. Церква перетворилася на організацію панування, що, на думку відомого дослідника витоків християнства К. Каутського, слугувала потребам носіїв влади. Таким чином, той, хто боровся з владою, боровся й з церквою, «божественною установою, що стоїть вище всякої людської критики». І лише просвітникам XVIII ст. вдалося нарешті розвінчати цей міф [9, 133]. В епоху буржуазних революцій на зміну теологічній прийшла теорія суспільного договору і права нації на повстання. Релігія і церква стали поволі відділятися від офіційного державного життя, а держава так само поволі почала втрачати свої автократичні обриси й «тоталітарні» функції.

Та ось на початку 1930-х рр. з'являється книга австрійського філософа, письменника і політика, засновника Паневропейського союзу графа Р. Н. Куденхове Калергі «Більшовизм і Європа (Сталін і К^о)» (1932), де автор зокрема ділиться з читачами таким спостереженням: «Більшовизм нині є самою великою системою влади на земній кулі: він – церква, держава і трест в однин і той же час» [10, 3]. До слова, у щойно згаданій праці В. Липинського історик називає основною причиною успіху більшовицького державного будівництва те, що «вони єсть «найчистішими» представниками соціалістичної віри» [7, 10]. Що стосується західних версій тоталітаризму, то тут увагу привертають обставини проголошення сучасної теократичної монархії Ватикан на основі укладених з урядом Б. Муссоліні Латеранських угод. А також – містичні нахили ідеологів «Тисячолітнього рейха». Це наводить на думку про рецидив сакралізації влади, умовно кажучи, про нове входження «церкви» у державу на тлі розвинутих ліберальних демократій та громадянського суспільства у передових країнах заходу.

По-друге, крім започаткування традицій громадянського суспільства, скасування міфу про божественне походження влади, розподілу її законодавчих, виконавчих і судових повноважень між різними органами, буржуазна революційна доба ознаменувалася ще однією менш помітною, але не менш значимою подією. Йдеться про появу центральних банків, які фактично відділили від державного моноліту чергову порцію прав – контроль над фінансами. При цьому поява «п'ятої влади» (так іноді неофіційно називають банківську систему) дивним чином корелювала з позбавленням Вселенської Церкви статусу основного гаранта державного суверенітету: як відомо, християнство (й іслам) жорстко засуджували лихварство – надання грошей чи іншого майна в зростання [11 ; 6].

Зрештою розвиток вказаних процесів спричинив до значно вагоміших зрушень, ніж просто перехід однієї форми організації управління в іншу. Фінанси й торгівля, або як писав Ф. Бродель, «ускладнена економіка» з її ключовими пунктами й засобами обміну більш високого рівня (торговельні міста, ярмарки, біржі) вступила в перманентне протистояння з матеріальним життям, або «природною економікою» з її рутинним обміном й самодостатністю [12, 6–7]. Зародившись у дохристиянські часи, «коли мандрівний купець і прив'язаний до землі селянин стали різними особами» [9, 204], на початку ХХ ст. це протистояння набуло особливої гостроти. Тоді його сутність вже чітко окреслювалася як проблема ставлення різних геополітичних суб'єктів до національних кордонів, націй і національних держав.

Отже, по-третє, ще один сучасник тоталітарних режимів, львівський юрист В. Старосольського, детально вивчивши всі відомі форми національного буття, дійшов несподіваного але цілком обґрунтованого висновку. Об'єктивні прикмети нації – це лише чинники, які допомагають даній конкретній спільноті витворитися у даних конкретних обставинах [8, 94]. Що стосується модерних європейських націй, то вони, на думку вченого, народилися із запеклої боротьби між демократією і монархією. При цьому слід виділити принаймні два аспекти. Так, для успішних змагань за «верховну владу» народ повинен був почуватися однією «зв'язаною та одушевленою одним стремлінням цілістю», яка викристалізувалася на основі конфесійної тотожності. Демократія, писав В. Старосольський, «пристала до релігійних рухів, прийняла їхні кличі за свої і на вні виступила під їх формою» [8, 82]. З іншого боку, попередні історичні профілі уявлялися йому як племінні незв'язані з територією організації, що «дехто з теоретиків» не визнавав навіть за держави.

Таким чином, маємо визнати, що сучасні держави постали як над племінні або над етнічні утворення на певних територіях й у певних кордонах. І якщо національна ідентичність формувалася у контексті спільного віросповідання, то кордони визначалися природними кліматичними факторами, які забезпечували економічну єдність регіону й сприяли складанню збалансованого внутрішнього ринку. Однак навряд чи можна погодитися з твердженням, що національні держави стали кінцевим результатом консолідації соціуму: у процесі перетворення національних держав на репрезентанта інтересів місцевого виробничого капіталу почали складатися умови для творення наднаціональних структур, що представлялися політичним інструментом транснаціонального бізнесу, тісно афілійованого з банківською фінансовою сферою.

Звичайно, відразу важко встановити, якою мірою тоталітарні режими виступали радикальною альтернативою накопиченню транснаціональних тенденцій. Проте існує незаперечний факт: майже одночасно з ідеологією тоталітаризму з'явилося теоретичне обґрунтування ідей об'єднаного (глобального) простору. Зокрема – у працях вже відомого нам фундатора панєвропейської парадигми Р. Н. Куденхове Калергі.

Граф Ріхард Ніколаус Куденхове Калергі розглядається сьогодні багатьма дослідниками як батько Європейського союзу. Щоправда, дійсні погляди нащадка кількох дворянських династій на облаштування майбутнього ідеального суспільства, швидше за все, стали б шоком для багатьох представників сучасної європейської наукової спільноти.

Втім, при неупередженому спогляданні деяких геополітичних процесів, не важко простежити, як відбитки цих поглядів сплітаються з реальністю у чудернацькому візерунку.

Наприклад, проблему територіальних претензій і сепаратизму або конфлікт між правом націй на самовизначення й принципом цілісності і недоторканості кордонів Р. Н. Куденхове Калергі ще на початку 1920-х рр. пропонував вирішувати радикально – шляхом расової уніфікації і повної ліквідації націй. «Людина далекого майбутнього буде змішаної раси» – писав філософ у програмному творі «Практичний ідеалізм» (1925 р.). «Майбутня євразійсько-негроїдна раса, зовні схожа на давньоєгипетську, прийде на зміну нинішній. А зовнішня різноманітність людей буде замінена різноманітністю особистостей» [13, 22]. Управляти цією однорідною масою, на думку вченого, повинна була європейська феодальна аристократія в союзі з єврейством [13, 45]. Офіційною ідеологією оновленої Європи мав стати іудаїзм [13, 27].

Цікаво, що практично з таких самих позицій підходили до розв'язку національного питання адепти зовсім іншої ідейно-політичної течії. Прибічники пролетарського інтернаціоналізму й комуністичної ідеології наполягали на неминучому відмиранні націй і ліквідації національних держав, але «знизу» – шляхом розпалювання світової революції у контексті міжнародної солідарності трудящих.

Спорідненість окреслених підходів помічав і сам автор «Практичного ідеалізму». Він називав російський більшовизм вирішальним етапом реалізації плану по перетворенню світу. Не в змозі ігнорувати антагонізм комуністичного й капіталістичного проєктів Р. Н. Куденхове Калергі вважав їх, тим не менше, втіленням однієї тенденції – перемоги аристократії по духу над старою аристократією по крові на тій підставі, що керівний склад «обох партій формувався з інтелектуальної раси вождів Європи – євреїв» [13, 33].

У світлі наведеної цитати проблема сутності тоталітарних режимів відкривається з несподіваного ракурсу. Безумовно і тоталітарні, і глобалістичні теорії виникли не на пустому місці, а на підставі післявоєнних вражень і завищених революційних очікувань широких верств європейського населення. Питання, отже, полягало у тому, яка з двох доктрин більше підходила на роль керівництва до дій по демонтажу традиційної системи організації соціумів. Наприклад, деякі науковці вважають саме тоталітаризм крайнім виявом соціальної дестабілізації на тій підставі, що у тоталітарних державах руйнувалися старі станові ієрархії задля атомізації суспільства і перетворення народів (суспільних класів) у маси з подальшим авторитарним управлінням ними [6, 18]. Останнє припущення було б вкрай корисно зіставити з викладами Р. Н. Куденхове Калергі, вміщеними у розділі «Євгеніка» твору «Практичний ідеалізм». Там духовний батько об'єднаної Європи розмірковував над перевагами нетрадиційного суспільства, яким Радянський Союз йому бачився у 1920-х рр. «Нинішні еротичні традиції, будучи неповноцінними, трансформуються у вільне кохання обраних – вільний шлюб... Соціалізм, який почався з усунення аристократії й зрівняння всіх людей, приведе до утворення нової аристократії і найвищої точки диференціації людства. Тут, у соціальній євгеніці, закладена висока історична місія, яка ще не визнана сьогодні: рухатися від несправедливої нерівності до справедливої, від уламків псевдо аристократії до істинної нової аристократії» [13, 50].

Можливо, погляди однієї людини, до того ж заангажованої палким прагненням знайти докази життєздатності своїх ідей, не можуть слугувати достатньою підставою для далекосяжних висновків. До того ж, вони різко дисонують із звичною нам самооцінкою радянського режиму, втіленою у «моральному кодексі будівника комунізму»: поміж пропагандистських штампів легко вгадується традиційна морально-етична матриця. Проте й ігнорувати слова Р. Н. Куденхове Калергі не варто. Щоб стало зрозуміліше, нагадаємо: у наведеній цитаті мова йшла про 1920-ті рр., тобто про період, коли СРСР, з точки зору провідних спеціалістів у царині політичних студій, ще не встиг перетворитися на тоталітарну державу. При цьому, по-перше, у переважній більшості досліджень жорстко

протиставляються постаті Леніна й Сталіна, по-друге, заперечується безальтернативність переходу влади саме до Сталіна, по-третє, підкреслюється докорінна трансформація всієї більшовицької конструкції на межі 1920–1930-х рр. при повному збереженні ленінської революційної риторики [6, 17–18].

Але якщо, скажімо, Х. Арендт, автор фундаментальної монографії «Витоки тоталітаризму» (1951), називала стратегію Сталіна, хоч і не єдиним вірогідним, але все ж таки продовженням ленінської парадигми, то інший відомий критик радянського ладу Е. Фромм, дотримувався протилежної точки зору. Вчений вважав, що Радянський Союз у якийсь момент зумів повністю переродитися і вже у 1960-х рр. представляв собою не революційну відкриту систему, «що вважала себе центром і натхненником комуністичної революції в Європі і з часом у всьому світі», а «консервативне, індустріальне класове суспільство, що йде тим самим шляхом розвитку, що й капіталістичні країни на заході» [14, 227].

Як і Х. Арендт Е. Фромм пов'язував феномен радянського тоталітаризму з особою Сталіна. Проте у «фроммовській» інтерпретації Сталін не виступав втіленням абсолютного зла. Підсумки його діяльності на посаді «генсека» не зводилися виключно до масових репресій й зміцнення особистої влади. Проведену Сталіним адміністративну контрреволюцію Еріх Фромм справедливо розглядав як вияв «другої кризи інтернаціоналізму». Попередня, нагадаємо, відбулася на передодні першої світової війни, коли європейські соціалістичні партії перейшли на бік своїх урядів замість того, щоб стати на захист спільних месіанських ідеалів соціалістичного руху [14, 229–230]. Подібно членам соціал-демократичних парламентських фракцій Сталін також відмовився від продовження світової революції заради потужної індустріальної Росії, розвернувши таким чином весь проект на 180° – у формат традиційного державного устрою. При цьому сам він відіграв роль головного провайдера інтересів національного виробництва і зробив це, на глибоке переконання Е. Фромма, цілком успішно. Не забуваючи про небачену жорстокість, з якою «батько всіх часів і народів» вів країну до поставленої мети й залишаючи відкритим питання про її об'єктивну чи суб'єктивну зумовленість, Е. Фромм, ти не менше, був змушений констатувати: за 30 років перебування у владі Сталін створив і передав своїм спадкоємцям життєздатну, сильну економічну й політичну систему, здатну на рівних конкурувати з найбільш розвиненими західними демократіями [14, 237–238].

Загалом ситуація виглядає так, що у момент входження у тоталітарну стадію радянський режим швидше прямував у точку найменшої потенційної енергії, ніж відхилявся від часопросторової норми. Отже, крім розвалу національно-державних форм, повинні існувати й інші незаперечні докази приналежності того чи іншого геополітичного суб'єкта до категорії тоталітарних явищ. Зокрема варто звернути увагу на зв'язок між поняттями «тоталітаризм» й «імперіалізм», наявність якого визнавали представники абсолютно різних наукових течій. Імперіалізм – вища стадія капіталізму, переддень соціалістичної революції, після чого тоталітаризм не можливий – у візії радянських вчених; етап розвитку капіталістичної ж цивілізації, небезпечний тоталітарним виродженням – в оцінках їхніх опонентів. Сутність конфлікту інтерпретацій, як бачимо, полягала у питанні про здатність тоталітарних режимів функціонувати за межами капіталістичного середовища.

Виявляється, що суспільні явища, позначені термінами «тоталітаризм» (форма режиму) й «імперіалізм» (форма поєднання виробничих сил і виробничих відносин) споріднює не тільки прагнення до зовнішньої експансії й мегаломанія, але й поява олігархії, тобто зростання інтересів національної буржуазії і національної держави. «Несучим елементом» всієї конструкції стала, як це не дивно, ненависть до євреїв. Принаймні, так ситуацію представила Х. Арендт, назвавши перший розділ власного класичного дослідження словом «Антисемітизм».

Свою версію зародження тоталітарних режимів автор побудувала на основі аналізу динаміки стосунків європейських національних держав з двома претендентами на роль

головного спонсора суверенних політичних проектів – з міжнародним фінансовим капіталом і місцевою промисловою буржуазією. Період ідеальних взаємин держави й громади, на думку Х. Арндт, припадав на кінець XVII ст.: «Крах феодального ладу породив нове революційне поняття рівності, яке, однак, значною мірою залежало від зміцнення незалежної, що стоїть над класами і партіями, державної машини, котра, виступаючи як «освічений» деспотизм або як конституційний уряд, могла перебувати у «блискучій» ізоляції, діяти, управляти й представляти інтереси нації як цілого» [6, 45]. У цей час з'являється величезна потреба у державних кредитах. І єдиною категорією європейського населення, спроможною такий кредит надати, були євреї. Тільки вони мали «багатовіковий досвід фінансових справ і тісні зв'язки з європейським дворянством, представники якого надавали їм захист на місцевому рівні й фінансові справи яких вони зазвичай вели» [6, 45–46]. Іншими словами, йдеться про загальноєвропейську расово однорідну фракцію, не асимільовану у класове суспільство, єдиним інтересом якої було надання державних позик. Національна держава всіляко оберігала фінансову касту, а та, у свою чергу, завжди воліла залишатися поза державою, не намагаючись втручатися у державні справи й обмежуючись виключно кредитуванням.

Чому «вільні» гроші оберталися в руках саме євреїв – окреме питання. Не заглиблюючись детально в історію Іудеї, відзначимо однак, що головним ремеслом для цього давнього народу споконвіку була торгівля і супутнє лихварство. А як стверджував Фернан Бродель, найшвидшими темпами приріст капіталу відбувається якраз у сфері обігу [12]. У будь-якому випадку заможні єврейські родини принципово не інвестували у розвиток виробництва аж до XX ст. [6, 49]. Натомість місцева буржуазія протягом тривалого часу «не помічала» державу і не займалася «політикою взагалі й державними фінансами зокрема» [6, 50].

Все раптово змінилося наприкінці XIX ст., коли національний бізнес нарешті розгледів у державних інститутах ефективний інструмент для просування власних експансіоністських прагнень. Вказаний процес інтеграції держави й виробника не просто зруйнував монополію транс-територіальних структур у галузі урядового кредитування. Він змінив залежність держави від зовнішнього загальноєвропейського конгломерату на залежність від кореляції інтересів вітчизняних (внутрішніх) промислових груп. Таким чином, сталося перетворення однієї форми національної держави в іншу, де вже не було місця наднаціональному єврейському елементу. Він втратив не лише своє економічне значення, але й безпечну соціальну нішу. Все це Х. Арндт назвала ліквідацією національної держави як такої.

Дослідниця запропонувала цілком логічну схему конвертації націоналізму в расизм на тлі імперіалістичного тренду. Спочатку виробничий капітал мобілізував державу на захват й пограбування чужих територій. Потім на основі колоніального мислення виник союз капіталу й народних мас. І, нарешті, відбувся перехід до сприйняття нації як раси, тобто особливої завершеної біологічної цілості, нічим не зв'язаної з іншими расами окрім «успадкованого людиною від тваринного світу інстинкту самозбереження» [6, 227]. Все це, наголошуємо, подано у контексті катастрофи єврейського народу, не асоційованого з жодним національним проектом, проте, завдяки своїм винятковим фінансовим функціям, виконуючого роль гаранта рівноваги і навіть символу спільних інтересів європейських націй [6, 57–59].

Виходячи з тих міркувань, що вступ на першу сходинку окресленого процесу означає автоматичне просування всім наміченим маршрутом, або наявність однієї видової ознаки передбачає обов'язкову присутність інших, слід визнати, що Радянський Союз починаючи з 1930-х рр. був тоталітарною державою. Мається на увазі абсолютна монополія державної власності на засоби виробництва – вища форма синтезу держави й національної економіки.

Примітно, що не задовго до виходу книги Х. Арндт, світ сколихнула інша спроба наукового осмислення тоталітаризму, здійснена представником класичної ліберальної

школи Фрідріхом фон Хайеком у праці «Дорога до рабства» (1944). Лауреат Нобелівської премії з економіки фон Хайек наблизився до проблеми з дещо інших, ніж Х. Арендт позицій, але дійшов аналогічних висновків. Методологічною основою праці Ф. фон Хайека стала його ж теорія ринку як системи обміну знаннями, що здійснюється за допомогою спеціальних сигналів – ринкових цін. Втручання держави здатне спотворити ці сигнали і зрештою спричинити до економічного колапсу [15, 7–8]. Таким чином, вісь, на якій вчений вибудував власну концепцію тоталітарних режимів, пролягла між державним регулюванням економіки і вільною конкуренцією – основою демократичного розвитку суспільства. На одній площині, що оберталася навколо зазначеної осі, автор помістив соціалістичні ідеї, котрі вважав фундаментом, а не провокуючим фактором для появи фашистських і нацистських ідеологій. На іншій – монополії.

Видатний економіст категорично заперечував проти того, щоб вважати монополії природним неминучим продуктом стихії ринку. Напроти, їх виникнення він пов'язував з корупційними схемами – таємними угодами між державою та місцевою буржуазією [5]. Іншими словами, як і у дослідженнях Х. Арендт, мова знову йшла про потенційну небезпеку, яку несла у собі фінансова залежність держави від національного виробничого бізнесу. (При цьому вчений вперто ігнорував той факт, що будь-яка підприємницька діяльність спрямована на максимальне збільшення прибутків за рахунок мінімізації затрат. А це можливо лише за наявності хоча б відносної монополії. Також його теорія не враховувала наддержавний компонент, який не гірше за державу спроможний деформувати ринкову кон'юнктуру).

Наступною класифікаційною ознакою тоталітаризму, на якій зосередився фон Хайек, була свідомо мобілізація виробничих сил – засобів виробництва і робочої сили – для досягнення спільної великої мети та відмова визнавати право особистості на автономію [5]. Справа в тому, що кожна людина цікавить суспільство з точки зору двох функцій – виробник і споживач. Тоталітарні режими виникли й сформувалися на тому етапі технічної еволюції, коли виробничі процеси конче потребували повної консолідації великої кількості кваліфікованих робітників. Між іншим, існує думка, що у багатьох країнах, режими котрих містять тоталітарні ознаки, по-перше, спостерігається висока концентрація виробництв так званого реального сектора, по-друге – висока ефективність освітніх систем. Останнє зауваження дещо спростовує тезу про обов'язкове перетворення при тоталітаризмі народів у бездумні маси, якими легко маніпулювати за допомогою пропаганди, оскільки іноді, як це ми бачимо на прикладах колишнього СРСР і сучасного Китаю, тоталітарна політика супроводжується зростанням культурно-освітнього рівня населення.

У цілому погляди ліберальної історіографії поділяються сьогодні далеко не всіма представниками наукової спільноти. Так американський історик українського походження Д. Шляпентох ставить під сумнів висновки британських й американських колег щодо вирішальної ролі «хибних» ідеологій у формуванні тоталітарних режимів. «Певна кількість контролю й репресій, – стверджує вчений, – це необхідний елемент функціонування всіх без виключення суспільств, але він є вирішальним у певні періоди й у певних місцях. Часом жорстке управління із застосуванням низки репресивних заходів – єдиний спосіб забезпечити виживання соціуму» [16, 1-2]. Отже, не суб'єктивні фактори, як то корупційні угоди й пропагандистські кампанії, а об'єктивні соціальні умови сприяють періодичному зростанню тоталітарних тенденцій.

Щойно було розглянуто деякі аспекти становлення національних державних утворень, а також особливості економічних зв'язків у фазі зародження тоталітарних структур. Проте за межами окресленого нарративу залишилася ще одна обставина – перша світова війна, яка, за влучним визначенням Х. Арендт, розділила час на «день до і день після вибуху» [6, 361]. Не вдаючись у деталі причин і наслідків цієї трагічної події, дозволимо собі лише нагадати відомий факт: загальна атмосфера розпаду, яка охопила всю Європу у міжвоєнній період «була більш помітна у переможених ніж у переможених

країнах» [6, 362]. Особливо це стосувалося держав, чий геополітичний потенціал дозволяв відновити суверенітет на уламках колишніх імперій після нищівної військової поразки й революційних потрясінь. Йдеться, звичайно, про Німеччину й Радянську Росію. Що стосується Італії, то її позиції на міжнародній арені і внутрішня ситуація мало чим відрізнялися від становища повалених супротивників».

Висновки. Підводячи підсумки нашого дослідження маємо зазначити, що під терміном «тоталітаризм» нерідко розуміють певну форму реакції політичних суб'єктів на загрозу десоверенізації. При цьому суб'єкти можуть існувати на різних цивілізаційних платформах але в межах однієї соціально-економічної формації. Найбільш виразно це проявилось у період індустріального суспільства, для якого було характерним, по-перше, панування масового промислового виробництва, тобто синтез національного виробничого капіталу й народних мас, що досягалося за рахунок мобілізації суспільства через функцію «виробника». (У традиційних і постіндустріальних спільнотах консолідація населення здійснюється шляхом активізації інших функцій). По-друге – синтез масового промислового виробництва й національної держави, що скорочував залежність останньої від наднаціональних (у тому числі й фінансових) структур. Нарешті, тільки на цьому тлі процедура повторної сакралізації держави, тобто проекція синтезу світської влади і Вселенської Церкви епохи середньовіччя на політичний процес новітньої доби, змогла надати режимам забарвлення, яке й прийнято сьогодні називати тоталітарним.

Література:

1. Баран В. Теорія тоталітаризму: генеза і сутність / В. Баран // Сучасність. – 1996. – № 9. – С. 57–66.
2. Вонсович С. Г. Теоретичні моделі тоталітаризму та їх еволюція / С. Г. Вонсович // Політологічний вісник: зб. наук. праць. – К. : ТОВ «XXI СТОЛІТТЯ: ДІАЛОГ КУЛЬТУР», 2004. – Вип. 16. – С. 100–109.
3. Дем'яненко Б. Л. Три моделі тоталітаризму: Порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму. Монографія / Б. Л. Дем'яненко. – К. : Нелень, 2000. – 254 с.
4. Чабанна М. В. Дослідження сутнісних рис тоталітарного режиму та зіставлення його різновидів у межах теорії тоталітаризму / М. В. Чабанна // Наукові записки На УКМА. Сер. Політ. Науки. – 2007. – Т. 69. – С. 11–16.
5. Хайек Ф. А. фон. Дорога к рабству / Ф. Август фон Хайек. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.e-reading.club/chapter.php/102575/6/fon_Hqijek_-_Doroga_k_rabstvu.html.
6. Арндт Х. Истоки тоталитаризма / Ханна Арндт. – М. : ЦентрКом, 1996. – 627 с.
7. Липинський В. Релігія і церква в історії України [Текст] / В. Липинський. – Філадельфія: Друкарня «Америка», 1925. – 110 с.
8. Старосольський В. Теорія нації / Передм. І. О. Кресіної / В. Старосольський. – Нью-Йорк; Київ : Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка: Вища школа, 1998. – XL., 157 с. Друкується за виданням: Старосольський В. Теорія нації. – Відень, 1922. – 143 с.
9. Каутский К. Происхождение христианства / К. Каутский. – М. : Политиздат, 1990. – 463 с.
10. Куденговгове-Калерги Р. Н. Большевизм и Европа (Сталин и К^о) / Р. Н. Куденговгове-Калерги. – Берлин – Рига : Издательство Б. Ламмей, 1932. – 79 с.
11. Катасонов В. Ю. Центральный банк – главное детище и венец буржуазной революции [Електронний ресурс] / В. Ю. Катасонов – Режим доступу: <http://www.kramola.info>.
12. Бродель Ф. Игры обмена. Материальная цивилизация, экономика и капитализм в XV–XVIII вв. / Фернан Бродель. – М. : Прогресс, 1988. – Т. 2. – 218 с.
13. Куденговгове-Калерги Р. Н. Практический идеализм [Електронний ресурс] / Р. Н. Куденговгове-Калерги. – Режим доступу: <http://balder.org/cougu>.
14. Фромм Е. Ради любви к жизни / Э. Фромм. – М. : «Фирма «Издательство АСТ», 2000. – 400с.
15. Найшуль В. Предисловие к русскому изданию / В. Найшуль // Хайек Ф. А. фон. Частные деньги. – М. : Издательство «Национальный Институт Модели Экономики», 1996. – 240 с.
16. Shlapentokh D. The Proto-Totalitarian State. Punishment and Control in Absolut Regimes / D. Slapentikh. – NY.: Taylor & Francis? 2917. – 167.

References:

1. Baran, V. (1996). The Theory of Totalitarianism: genesis and essence sutnist. *Suchasnist.* 9, 57-66. (in Ukr.)
2. Vonsovych, S.H. (2004) The Theoretical Models of Totalitarianism and Their Evolution. *Politolohichniy visnyk. Zb. Nauk. Prats.* – K.: TOV «XXI STOLITTIA: DIALOH KULTUR»,. – Vyp. 16. – P 100-109. (in Ukr.)
3. Demianenko, B.L. (2000). Tree Models of Totalitarianism: Comparative Analysis of Fascism, Bolshevism and National-Socialism.. *Monohrafiia.* K.: Nelen, 254. (in Ukr.)

4. Chabanna, M.V. (2007). Investigation of the Essential Features of the Totalitarian Regime and the Comparison of its Varieties within the Theory of Totalitarianism. *Naukovi zapysky Ha UKMA. Ser. Polit, Nauky.* 69, 11-16. (in Ukr.)
5. Haeyk, F. A. fon The Road to Slavery [Electronic Resource] / Friederich August fon Hayek. – Regime to access: http://www.e-reading.club/chapter.php/102575/6/fon_Hqijek_-_Doroga_k_rabstvu.html (in Russ.)
6. Arendt, H. (1996) *The Origins of Totalitarianism*. M.: Tsentrkom, 627. (in Russ.)
7. Lypynskiy, V. (1925). Religion and Church in the History of Ukraine. Philadelphia: Drukarnia «Ameryka», 110 (in Russ.)
8. Starosol'skii, V. (1998). *The Theory of Nation*. Kyiv, 157. (in Russ.)
9. Kautsky, K. (1990). *The Origin of Christianity*. M.: Politizdat., – 463 p. (in Russ.)
10. Coudehove Kalerg,i R. N. (1932). Bolshevism and Europe (Stalin i K^o) / R. N. Coudehove Kalergi. Berlin, Riga: Izdatelstvo B. Lammei, 79 (in Russ.)
11. Katasonov, V. Yu. Central Bank – the Main Child and The Crown of Bourgeois Revolution [Electronic Resource] / V. Yu. Katasonov. Regime to access: <http://www.kramola.info> (in Russ.)
12. Braudel, F. (1988). *Material Civilization, Economy and Capitalism in the XV – XVIII centuries* Fernand Braudel. M.: Progress, 2, 218 (in Russ.)
13. Coudehove Kalergi, R. N. Practical Idealism [Electronic Resource]. Regime to access: <http://balder.org/couru> (in Russ.)
14. Fromm, E. (2000). *Love of Life*. Erich Fromm. M.: «Firma «Izdatielstvo AST», 400 p. (in Russ.)
15. Naishul, V. (1998). Preface to the Russian Edition Haeyk F. A. fon Chastnyie dienhi. M.; Izdatielstvo «Natsionalnyi Institut Modeli Ekonomiki», 240 p. (in Russ.)
16. Shlapentokh, D. (2017). *The Proto-Totalitarian State. Punishment and Control in Absolut Regimes* / Dmitry NY.: Taylor & Francis. 167. (in Eng.)

HRON V. V.

HISTORICAL AND GEOPOLITICAL BASIS OF THE FORMATION OF TOTALITARIAN REGIMES IN THE TWENTIETH CENTURY

The article substantiates the chronological boundaries of the separation of the totalitarianism in the structure of the planetary political system. The dialectical connection between the indicated process, the evolution of the institution of the state and the development of the world's ideological, political, and socio-economic space is studied.

The author draws attention on the fact that almost simultaneously with totalitarianism on the European ideological horizon concepts of an open (global) society appeared. This fact is considered as an ideological expression of the parallel development of national and supranational structures, which were formed on two different economic platforms. This refers to industrial production and international financial circuits.

By comparing the approaches to solving the problem, it was assumed that some of the elements of a globalist project were present in the ideological political system of the USSR of the 1920's. But they were eliminated in the early 1930's.

Also, during the study, the thesis on the mobilization nature of totalitarian regimes was specified. According to the author, the indicated mobilization was carried out through the function of «producer» and was predetermined by the dependence of production on the qualified labor force.

The peculiarities of the ideological superstructure of totalitarian states have been deduced from the urgent need to restore the sacredness of the state power in view of the danger of loss of sovereignty.

Key words: *Totalitarianism, anti-Semitism, imperialism, racism, nationalism. national state, supranational structures.*

*Надійшла до редакції 30.11.2018
Затверджена до друку 03.12.2018*

УДК 930.2:323.281-053.6(477)(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-1-68-77

КОРОЛЬ Роман Володимирович,
аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, молодший науковий співробітник редакційно-видавничої групи «Реабілітовані історією. Черкаська область»
e-mail: roman_897@mail.ru

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕПРЕСІЙ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ЩОДО ШКІЛЬНОЇ ТА СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Досліджені історіографія, джерельна база та методологія вивчення теми репресій тоталітарної системи державної влади ХХ століття щодо українських політичних злочинців віком від 12 до 25 років. Автор аналізує законодавчий процес подолання ідеологічних обмежень в історичних дослідженнях, узагальнює відкриті архівні джерела про репресії тоталітарної держави проти підростаючого покоління. Ілюструється список архівних фондів Державного архіву Черкаської області, в яких виявлено та встановлено фактичну наявність архівної інформації репресивних органів за період 1917–1991 роки. Акцентується, що головною джерельною базою для дослідників стали розсекречені документи державних архівів, архіву ЦК Компартії України, її місцевих партійних комітетів, матеріали архівних підрозділів колишнього Комітету державної безпеки УРСР. У фондах відкриті для опрацювання документи партійно-чекістського контролю неблагодійних учнів та студентів. На основі вивчення розсекречених справ автор стверджує, що державний терор, пропаганда та виховання були спрямовані проти українства з перших років життя у державі. Представники молодого покоління, які виступали проти офіційних канонів у силу родинних традицій, виховання, релігійних переконань, оголошувалися кримінальними чи політичними злочинцями. Робиться висновок, що об'єктивно це були репресії проти майбутнього українського народу.

Ключові слова. *Історіографія, джерельна база, методологія досліджень, архівні установи, розсекречені документи, репресії, історична справедливість.*

Постановка проблеми. В історії України ХХ століття дослідження теми політичних репресій завжди набувало ідеологічного заострення. І нині в суспільстві сприймається неоднозначно. Причиною цьому є не тільки інформаційна війна в умовах військового протистояння України та Росії, а й тривала закритість теми, перекручення об'єктивної реальності, що вразила своїми наслідками не одне покоління українського народу. Системні дослідження трагічних сторінок історії України, особливо щодо майбутнього дітей, підлітків, молоді, прихованих протягом десятиріч, покликані змінити свідомість людей, сприяти активності громадян у соціальному становленні.

Відповідно й увага до документальної спадщини репресивних органів тоталітарної держави 1917–1991 років, розкриття її складу, змісту та засадничої специфіки посідає поважне місце серед джерелознавчих проблем.

Проблемам дослідження – його причин, наслідків, окремим персоналіям за роки незалежності України присвячено чимало наукових досліджень. Важливо продовжити цю роботу на більш поглибленому рівні. Зокрема, потребує опрацювання проблема вивчення демографічного зрізу, причин, які зумовили сталінське керівництво здійснювати силовий тиск на інтелігенцію, представників партійного і державного керівництва, робітників і селян та їхніх дітей. В орбіті наукових опрацювань недостатньо аналізується питання

репресій щодо дітей, шкільної та студентської молоді. Маловідомою є тема долі нащадків жертв репресій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельною базою нашого дослідження стали законодавство тоталітарної радянської держави, незалежної України, відкриті для вільного доступу документи державних та галузевих архівів центральних областей України, суспільно-політичні видання іноземних та вітчизняних дослідників, мемуари жертв і очевидців.

Ця тема вітчизняними науковцями ще не вивчена. Зарубіжні вчені розглядають її лише побіжно через призму аналізу репресивної політики тоталітарної держави у ХХ столітті.

Мета дослідження. Дослідити історіографію, методологію та відкриті відомості архівів центральних областей України як джерельну базу вивчення теми про репресивні заходи щодо підростаючого покоління українців. На основі глибокого опрацювання архівних фондів висвітлити причини, характер репресивних заходів сталінського керівництва щодо шкільної та студентської молоді, показати постаті жертв репресій, стан їх реабілітації.

Виклад основного матеріалу. Рада Європи 13 липня 2000 року прийняла спеціальні Рекомендації країнам-членам стосовно європейської політики доступу до архівів. Головним мотивом документа є те, що жодна країна не може стати демократичною, не забезпечивши власним громадянам права на правду про своє минуле. І саме архівні документи є головним інструментом для відтворення правди [1, 1].

Поштовхом для джерелознавчих досліджень став Указ Президента України «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні» № 37 від 23.01.2009 [2, 1].

Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» від 09.04.2015 № 316-VIII [3, 218] відкрив доступ до інформації, яка свого часу перебувала у віданні таких репресивних органів, як ЧК, ГПУ, ОГПУ, НКВД, НКГБ, МГБ, МВД, КГБ та інших. Основними засадами державної політики щодо забезпечення доступу до архівної інформації репресивних органів держава називає гарантію права кожного на доступ до архівної інформації репресивних органів; гарантовані умови для належного зберігання, примноження та використання архівної інформації репресивних органів; забезпечення оцифрування носіїв архівної інформації репресивних органів.

На виконання Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» та рішення колегії Укрдержархіву від 24.02.2016 № 1/1 «Про підсумки роботи архівних установ і спеціальних установ страхового фонду документації у 2015 році та основні завдання на 2016 рік» [4, 1], Державний архів Черкаської області, інші державні архівні установи, архівні відділи міських рад провели ревізію архівних фондів із метою виявлення архівної інформації репресивних органів. За підсумками ревізії складено списки архівних фондів (нефондових комплексів), в яких виявлено та встановлено фактичну наявність архівної інформації репресивних органів за період 1917–1991 роки.

Державний архів Черкаської області до такого списку архівних фондів, в яких виявлено та встановлено фактичну наявність архівної інформації репресивних органів за період 1917–1991 роки, зачислив:

ВІЙСЬКОВО-АДМІНІСТРАТИВНІ УСТАНОВИ

1. ф. Р-1667 – Золотоніський повітовий військовий комісаріат, м. Золотоноша Кременчуцької губ. 1917–1922 рр., опис 1. Містить 117 справ управлінської документації.

МІЛІЦІЯ ТА ДЕРЖАВНА БЕЗПЕКА

2. ф. Р-5625 – Управління Служби безпеки України в Черкаській області, м. Черкаси Черкаської обл. 1918–1992 рр., описи 1,2. Опис 1 містить 10893 справи, опис 2 – 30573 позасудові та припинені кримінальні справи, фільтраційні справи.

3. ф. Р-1670 – Золотоніська повітова робітничо–селянська міліція, м. Золотоноша Полтавської губ. 1920–1922 рр., опис 2. Містить 3 справи управлінської документації.

ПРАВОСУДДЯ, ЮСТИЦІЯ

4. ф. Р-2633 – Відділ юстиції виконавчого комітету Черкаської обласної Ради народних депутатів, м. Черкаси Черкаської обл. 1954–1956, 1971–1984 рр., опис 3. Містить 38 справ управлінської документації.

СУДИ

5. ф. Р-2634 – Черкаський обласний суд Міністерства юстиції України, м. Черкаси Черкаської обл. 1954–1995 рр., опис 2. Містить 146 справ управлінської документації.

ПРОКУРАТУРА

6. ф. Р-2841 – Прокуратура Черкаської області Прокуратури УРСР, м. Черкаси Черкаської обл. 1954–1980 рр., описи 1, 3, 5. Опис 1 містить 108 справ, опис 3 – 81 справу, опис 5 – 649 справ управлінської документації та наглядових виробництв.

Таким чином архіви Черкащини у 6 фондах зберігають відомості 42608 справ, що містять фактичну наявність архівної інформації репресивних органів за період 1917–1991 роки. Аудіовізуальних документів з цього напрямку в архівах немає. Документів, що мають грифи обмеженого доступу, також немає [5, 1].

В Україні незалежність, утверджена після розпаду радянської імперії на початку 1990-х рр., призвела до розвитку демократичних процесів, що спричинили трансформацію свідомості у населення країни, політичної та інтелектуальної еліти. Базовим елементом цього процесу стала ліквідація ідеологічних обмежень в історичних дослідженнях. Дослідження теми репресій тоталітарної держави та їх наслідків для України розпочалося після розсекречення документів колишніх радянських спецслужб та матеріалів вищого партійно державного керівництва СРСР [6, 1].

Розкриття злочинів більшовицького режиму радянської доби у другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр. стало одним із «мейнстрімів» не лише професійних історичних досліджень, але й актуалізованої історичної пам'яті суспільства. На основі нових архівних даних значна частина вчених та громадськості сподівалися отримати науково-статистичні підтвердження злочинів тоталітарної системи, повернути із забуття сотні тисяч прізвищ людей, які постраждали від необґрунтованих політичних репресій.

Документальних публікацій із джерельної спадщини репресивно-каральних служб різного типу і виду, від великих тематичних до поодиноких, нараховують уже тисячі назв [7, 60]. Український дослідник Г. Папакін вбачає парадокс у тому, що теоретичне опрацювання змістовного складу такого значного джерельного масиву значно відстає від темпу їх оприлюднення [8, 56]. На думку історика, практично відсутні комплексні фахові джерелознавчі праці з цієї проблеми. Доводиться констатувати, що ані історики, які досліджували сталінські репресії, ані фахівці–джерелознавці досі не звертали уваги на зазначені проблеми, не піддавали науковому аналізу виділену групу джерел радянської доби, не виокремили всієї засадничої її специфіки. Так, у курсі лекцій професора С. Макарчука, де поданий докладний огляд писемних джерел з історії України за різних історичних епох, згадана категорія джерел просто проігнорована [9, 352]. З наявних досліджень можна назвати лише ґрунтовні праці відомого історика С. Білоконя [10, 496], окремі статті П. Олійниченка [11, 211], Р. Пирога і О. Гранкіної (Бажан) [12, 38], а також фахову розвідку провідного джерелознавця Я. Калакури [13, 19]. Але згадані праці присвячені аналізу архівно-кримінальних справ реабілітованих громадян – єдиної на час їх написання розсекреченої категорії документів спецслужб, які складають значну частину, проте не весь документальний масив, створений у діяльності репресивно-каральних органів СРСР.

Щодо джерелознавчої оцінки інших категорії документів згаданих служб можна послатися на поодинокі розвідки, що далеко не охоплюють усю сукупність історичних джерел, як народжених спеціальними службами СРСР, так і тими, які свідчать про стиль і методи їхньої роботи [14, 465]. Навіть в новітньому «Путівнику Галузевого державного архіву СБ України» відсутня повноцінна комплексна характеристика складу і змісту його документальних зібрань, окрім суто лапідарної, що виділила вісім таких основних груп:

- нормативно–правові та розпорядчі документи;
- інформаційно–аналітичні документи, створені для вищих органів влади та управління;
- статистичні зведення про результати оперативно-розшукової та слідчої діяльності;
- архівні кримінальні справи на репресованих;
- документи про діяльність органів «держбезпеки» під час Другої світової війни;
- документи, що характеризують діяльність спецслужб іноземних держав проти СРСР;
- оперативно-розшукові та особові справи працівників; агентурні справи [15, 13–14].

Таким чином, в основу такої характеристики покладені різні принципи: номінально–номенклатурний і хронологічно–тематичний.

Усебічному розкриттю змісту і потенціалу інформаційно–аналітичних документів силових структур та меншою мірою архівно–кримінальних справ присвячена праця Р. Подкура [16, 238].

І. Білас у першому томі своєї праці намагався подати основні відомості про становлення репресивно-каральної системи в СРСР та Україні [17, 422], але його дослідження не містить джерелознавчого аналізу згаданої проблеми.

Дослідники періоду радянських репресій 1920–1930-х років Р. Подкур та В. Ченцов у спеціальній монографії зробили спробу відтворити історію формування архівів репресивно-каральних органів, здійснити джерелознавчий аналіз усього комплексу такої документації, подати її класифікацію і розкрити зміст інформації з основних таких джерел доби радянської тоталітарної системи, породженого нею «Великого терору». Вони визначили такі групи документів репресивно-каральних органів:

- організаційно-розпорядчі, до яких віднесені також протоколи і поточне листування;
- планові;
- обліково-контрольні;
- звітні; статистичні; документи з особового складу.

Окрім того, автори виділяють різновиди окремих підвидів документів, зокрема, «обширных групп следственной, судебной и оперативной документации». Таку суто галузеву схему класифікації доповнює документація партійних і радянських органів, без чого, за справедливим зауваженням авторів, неможливо «в полной мере установить значимость документов ЧК-ГПУ-ОГПУ для исторического исследования, их достоверность, репрезентативность, объективность» [18, 94].

Власні погляди на питання класифікації джерел з історії радянських репресивно-каральних органів 1930-х років надає Г. Папакін [19, 183]. Найважливішою проблемою в розкритті джерельної спадщини радянської репресивно–каральної системи, на його думку, є наукова класифікація всього джерельного комплексу, створеного та зібраного органами ЧК/ГПУ/НКВД, а також тих джерел і пам'яток, що подають інформацію про їх діяльність. Функціонування цих органів, насамперед, неможливо розглядати поза контекстом повноважень компартійних органів. Партійні комітети різного рівня не лише здійснювали позірний контроль за роботою створеної і вихованої ними репресивно-каральної системи. Партійні комітети існували і всередині органів ЧК/ГПУ/НКВД; саме через них компартійна номенклатура відповідно до норм партійного статуту здійснювала повсякденне керівництво роботою репресивно-каральної системи в СРСР. Для з'ясування ступеню взаємопов'язаності компартійних і «чекістських» джерел Г. Папакін прослідковує їхню організаційну підпорядкованість. Це надасть можливість відповісти на

засадниче питання – чи відбиті у таких джерелах масові злочини радянських репресивно-каральних служб, засуджені навіть за часів компартійної системи (XX з'їзд КПРС), суперечили компартійним указівкам, або ж вони впливали з самої терористично-репресивної суті комуністичного режиму і запроваджувалися за партійними рішеннями?

Відповідь на таке питання не є такою простою, як це здається, наприклад, польському досліднику Гж. Мотиці: «Насправді ж саме комуністична партія керувала репресіями, тоді як апарат безпеки був лише виконавцем її вказівок. НКВС був мечем, але рукою, що карала, була партія. Наявні архівні документи не залишають сумніву, що комуністична партія тримала під контролем діяльність органів безпеки» [20, 307].

У рамках джерелознавчої теми слід особливу увагу звернути на ті інформаційні потоки, які породжували відповідні партійні директиви, з'ясувати роль і місце радянських репресивно-каральних органів у їх народженні. Адже кожній партійній директиві на знищення «ворогів народу», яку сумлінно виконували згадані органи, передували інформаційні, слідчі, звинувачувальні матеріали, ретельно підготовлені працівниками ЧК/ГПУ/НКВД і доведені до відома союзного партійно-радянського центру. Партійні директиви виконували роль запалення у моторошному механізмі радянських репресій, паливо ж для нього надавали репресивно-каральні органи. Вони ж, водночас, були коліщатами, які здійснювали його повсякденну діяльність: проникнення до всіх сфер життєдіяльності тогочасного суспільства, налагодження системи тотального контролю за думками, настроями, діями громадян, спостереження за всім і всіма, залякування суспільства репресіями й терором, запровадження системи підневільної безкоштовної праці мільйонів громадян. До того слід врахувати, що взаємини репресивно-каральних органів з регіональними й місцевими парткомками були своєрідними, не зводилися до прямого підпорядкування і контролю. Тому навряд чи можна беззастережно стверджувати, що перші підкорялися другим. Говорити треба про складний механізм взаємного контролю, спостереження і доносів знизу і на гору.

З урахуванням згаданих факторів ми вважаємо за доцільне розвинути ідеї вже оприлюдненої схеми класифікації джерел з історії національно-визвольної боротьби українського народу 1939–1956 років. Загальна схема класифікації документальної спадщини органів ЧК/ГПУ/НКВД доби «Великого терору» відповідно видається такою. Всі пам'ятки та джерела з історії «Великого терору» варто поділити на дві загальні великі категорії незалежно від їх змісту, зовнішньої форми, виду, типу, місця теперішнього зберігання. Підставою для їх виділення є засадничий принцип походження пам'ятки, або авторство в найширшому розумінні (загальновідомий архівний провенієнцпринцип).

Першу з них складають найрізноманітніші джерела, народжені тогочасним антирадянським спротивом (навіть уявним, вигаданим, легендованим) та жертвами радянського державного терору як в Україні, так і на еміграції, за кордоном. На нашу думку, саме ця категорія має посісти чільне місце серед усіх джерел з історії репресій і терору, попри свою незначну кількість у порівнянні з партійними та «чекістськими» джерелами, що залучалися як «речові докази» до слідчих і судових справ, або просто відкладалися у заведених справах. Провідним видом джерел тут стають щоденники, спогади. Найвідоміше джерело цього походження – щоденники академіка ВУАН Сергія Єфремова 1920-х рр., лише на початку 1990-х рр. передані з архівів КГБ до Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [21, 848].

Важливе місце посідають також літературні твори. Останні створювалися вже на еміграції (характерний приклад – роман І. Багряного «Людолови»), або в період хрущовської відлиги (оповідання О. Солженіцина «Один день Івана Денисовича»).

У 1960–1980-х р.р. завдяки послабленню радянського тоталітаризму та самоізоляції СРСР від світу в Україну потрапили окремі суспільно-політичні видання іноземних дослідників, більшою мірою вихідців з радянської країни. Нелегальними шляхами доходили твори М. Джиласа, А. Авторханова, Р. Конквеста, О. Солженіцина, Г. Костюка.

Книга Григорія Костюка «Сталінізм в Україні», написана в 1950-х роках, опублікована в 1960 році англійською мовою у трьох видавництвах [22, 508]. Вперше вийшла у світ українською мовою в Україні лише 1995 року. У своїх дослідженнях у публіцистиці автор переконливо доводить, що російський імперіалізм породив тоталітаризм – ленінізм-сталінізм, все державний режим репресій і терору. Г. Костюк переконаний, що радянський режим в Україні, як і в інших республіках колишнього СРСР був війною більшовицької держави з народом. Автор зробив спробу вивчення теорії, тактики і стратегії більшовизму в національному питанні, систематизував матеріали і факти доби сталінізму, дав їм політичний аналіз.

Засобом самвидаву за кордоном, в Україні та інших республіках СРСР поширювалися свідчення жертв тоталітарного режиму, документи, пов'язані з їхніми справами. 1967 року українськими емігрантами в США було засноване українське видавництво «Смолоскип» імені В.Симоненка. «Смолоскип» у США видавав в основному твори українського самвидаву і твори українських письменників, заборонені в Радянській Україні. В 1968–1990 роках видані збірки поезій; самвидавні твори, дослідження і документи Валентина Мороза, Олеся Бердника, Миколи Руденка, Василя Стуса, Євгена Сверстюка, Євгена Крамара; п'ятитомник творів Миколи Хвильового, однотомник Леся Курбаса, самвидавні журнали «Український вісник» і «Кафедра», документи і бюлетені Української Гельсінкської групи; спогади Данила Шумука, Євгена Грицяка і Докії Гуменної; публіцистичні і літературознавчі праці Григорія Костюка і Юрія Шевельова (Шереха); брошури українською і англійською мовами про українських політ'язнів, енциклопедичний довідник «Рух опору в Україні: 1960–1990».

У 1974 році видані в США у двох різних видавництвах два збірники Валентина Мороза англійською мовою. Аналогічні публікації українською мовою вийшли 1975 року у видавництві «Сучасність». Есей «Репортаж із заповідника імені Берії», написаний у 1967 році, чи не найглибше з усіх відомих на Заході документів самвидавної літератури з'ясовує суть поневолення людини в умовах комуністичної диктатури, розкриває філософію цієї системи, зокрема її головного інструменті насилля над народами, тобто КДБ [23, 286].

Для повноти дослідження використано також книги радянської доби про турботу радвлади задля щасливого майбутнього підростаючого покоління. У збірнику «Подписаны Лениным» серед документів, листів, спогадів упорядника В. Шаньгіної є документи з населених пунктів сучасної Черкаської області [24, 112].

Поширеними є приватні листи, матеріали пропагандистські та агітаційні (листівки, заклики, відозви).

Використовуючи такі мемуарні та епістолярні джерела жертв політичних репресій, С. Білокінь зміг реконструювати основні елементи джерельної бази управління радянським державним терором [25, 496]. Натомість агітаційні матеріали антирадянського спротиву, певною мірою опубліковані, ще не піддавалися джерелознавчому аналізу. Місця зберігання таких документів – як Україна, так й інші країни, куди пощастило вирватися жертвам радянського терору.

Питання щодо інституційного виду документів антирадянського спротиву видається дуже цікавим, адже репресивно-каральні органи звітували про чисельні «центри», «групи», «блоки», «організації», «партії», в участі в яких були звинувачені жертви радянського політичного терору. Проте єдиним «інституційним» видом джерел на сьогодні можна назвати агітаційні і пропагандистські документи (відозви, листівки, звернення), дійсно підписані таємними революційними партіями.

Що ж до ідеологічних, директивних, організаційно-розпорядчих документів антирадянського спротиву, то не відомо про жоден з них.

Другу категорію складають не менш різноманітні джерела, що виникли у процесі діяльності владних інституцій та окремих осіб, які поборювали згаданий антирадянський рух, обґрунтовували репресії, проводили їх, створили сталінську імперію підневільної

праці ув'язнених – ГУЛАГ. При тому не має значення нинішні місця їхнього перебування, адже вони нині виявилися розосередженими між українськими (документи партійних, державних, репресивно-каральних органів від республіканського до місцевого рівня) та російськими (колишнім союзним центром) архівами, місцями ув'язнення, центрами дислокації об'єктів ГУЛАГу тощо. Виходячи зі специфіки таких джерел, вважаємо за потрібне розширити хронологічні рамки згаданої класифікаційної категорії до 1960-х рр. (завершення хрущовської реабілітації) та навіть 1990-х рр. – (реабілітаційні процеси в незалежній Україні).

Комплекс реабілітаційних документів (заяви громадян, довідки про реабілітацію, реабілітаційні справи, присуди, прокурорські документи), на наш погляд, виступають надзвичайно важливим джерелом дослідження, що доводить його правову безпідставність та політико-ідеологічну спрямованість. Так само доцільно опустити нижню хронологічну межу до початку 1930-х рр., адже в Україні «Великий терор» насправді почався від березня 1930 р., з процесу «Спілки визволення України».

Загалом друга виділена нами категорія є комплексом джерел офіційного/інституційного та приватного походження: від компартійних постанов до спогадів учасників репресій. Ґрунтовним носієм джерел такого характеру є науково-документальний серіал «Реабілітовані історією». В Україні він почав реалізовуватися з 1992 р. згідно Державної програми, ініційованої Національною академією наук України, Інститутом історії України НАНУ, Службою безпеки України, Українським культурнопросвітницьким товариством «Меморіал» ім. В. Стуса. Архівна, пошукова, дослідницька і науково-редакційна робота над виданням здійснюється й дотепер відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні», а також постанови Президії Верховної Ради України № 2256-ХІІ від 6 квітня 1992 р., постанов Кабінету Міністрів України № 530 від 11 вересня 1992 р. та № 2012 від 28 листопада 2012 р.

Проміжним результатом реалізації державної програми стало видання близько 100 томів, каталогізація відомостей понад 700 тис. репресованих громадян виявлення та оприлюднення тисяч документів про злочини більшовицького режиму. Загальним результатом наукового опрацювання проблеми державного терору радянської доби стали понад 6 тис. праць.

Пошуково-дослідницька робота, вивчення документів, їх підбор, редагування та формування книг на Черкащині здійснюється редакційно-видавничим відділом «Реабілітовані історією. Черкаська область». Об'єднавши навколо себе великий актив дослідників, краєзнавців, науковців, працівників музеїв, бібліотек, архівістів, група не тільки успішно веде дослідження архівних документів про реабілітованих громадян, а й підготувала у друк 10 книг академічного тому «Реабілітовані історією. Черкаська область» загальним тиражем 12 тисяч 800 примірників. Аналогічні українському виданню здійснюються в ще 11 пострадянських країнах: Росії, Білорусії, Азербайджані, Вірменії, Казахстані, Киргизстані, Узбекистані, Латвії, Литві, Естонії, Молдові, а також Польщі.

Висновки. Вивчення історіографії, джерельної бази, методології досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців щодо теми репресій тоталітарного режиму проти шкільної та студентської молоді сприяє теоретико-методологічному обґрунтуванню впливу політичної репресивної машини на формування світогляду підростаючого покоління в Україні, деформації соціальної структури українського суспільства. Спростовуються міфи радянської ідеології про «щасливе дитинство», «історичне покликання» української молоді.

Апробації нових прийомів вивчення джерел, систематизації фактографічного матеріалу дає поштовх розвитку інформаційних технологій. Використані методи контент-аналізу, обробки та аналізу зображень, накопичення бази даних, застосування комп'ютерно-інформативних систем поглиблюють вирішення поставлених наукових завдань.

Література:

1. Право на правду / В. М. В'ятрович, І. М. Кулик, В. В. Лошак, А. В. Шпак. Практичний poradnik із доступу до архівів / Центр досліджень визвольного руху. – Львів : Часопис, 2012. – 152 с.
2. Указ Президента України «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні (№ 37 від 23.01.2009)». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/37/2009>.
3. Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» від 09.04.2015 № 316–VIII. – Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 26. – С. 218.
4. Державна архівна служба України. Наказ «Про введення в дію рішення колегії Укрдержархіву від 24.02.2016 № 1/1 «Про підсумки роботи архівних установ і спеціальних установ страхового фонду документації у 2015 році та основні завдання на 2016 рік» від 01.03.2016 № 27. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Law-base/SCAU/2016_27.pdf
5. Архіви репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/?page=29>
6. Державний архів Черкаської області. Фонд Р–5625.
7. Вік репресованих у судовому порядку // Реабілітовані історією. Черкаська область.– Сміла : Тясмин, 2006. – Кн. 1. – 600 с.
8. Папакін Г. В. Джерела з історії «Великого терору»: проблеми класифікації / Г. В. Папакін // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К. : Інститут історії України НАН України, 2013. – 456 с.
9. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: курс лекцій / С. Макарчук. – Львів : Світ, 1999. – 352 с.
10. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941). Джерелознавче дослідження / С. Білокінь. – К. : 1999. – 448 с.; Його ж. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВД // Розбудова держави. – 1992. – Ч. 6. – С. 29–37; Проблеми історії України. – К. : Наукова думка, 1994. – Вип. 3. – С. 90–101.; Його ж. Про достовірність слідчих справ 1930-х років // Матеріали Міжнародного конгресу політ'язнів комуністичних режимів, Київ, 7–8 листоп. 1995 р. – К., 2001. – С. 104–112; Його ж. Управління державним терором. Реконструкція джерельної бази // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси. – С. 496–498.
11. Олійниченко Л. Типологія судово-слідчих джерел: (на матеріалах документів органів НК-ГПУ-НКВС) / Л. Олійниченко // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – 2000. – Вип. 2. – С. 211–214.
12. Пиріг Р. Я. Архівнослідчі справи репресованих як історичне джерело / Р. Я. Пиріг, О. А. Гранкіна // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: матеріали міжнародн. наук. конф. (15–16 вересня 1994 р.). – К., 1998. – С. 38–44; Гранкіна О. Архівнослідчі справи другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України: джерелознавчий аналіз складу документів / О. Гранкіна // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 174–183; Її ж. Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівнослідчих справ репресованих у 1920-х – 1950-х рр. в СРСР // УІЖ. – 1997. – № 4. – С. 49–57.
13. Калакура Я. С. Особливості джерелознавчої критики архівнослідчих документів / Я. С. Калакура // Архівнослідчі справи репресованих: науковометодичні аспекти використання: Зб. наук. праць. – К., 1998. – С. 19–23.
14. Капустян Г. Інформаційні матеріали ВЧК-ГПУ як історичне джерело з вивчення суспільнополітичного життя українського села 20-х рр. / Г. Капустян // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2001. – № 2. – С. 465–476; Подкур Р. Ю. Особова справа співробітника ВУЧК-ГПУ-НКВД: категорії документів / Р. Ю. Подкур // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. / Інститут історії України НАН України та ін.; редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 396–401.
15. Галузевий державний архів СБУ: путівник. – Харків : «Права людини», 2009. – С. 13–14.
16. Подкур Р. Ю. За повідомленням радянських спецслужб / Р. Ю. Подкур. – К. : Рідний край, 2000. – 238 с.
17. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільнополітичний та історикоправовий аналіз. – Кн. 1. – К. : Либідь, Військо України, 1994. – 422 с.
18. Подкур Р. Документи органів державної безпеки УРСР 1920–1930-х років: історико-науковий аналіз / Р. Подкур, В. Ченцов. – Тернопіль : «Збруч», 2010. – С. 94–95.
19. Папакін Г.В. Проблемні питання джерелознавчого аналізу документальної спадщини радянського репресивнокарального апарату 1920–1930-х рр. / Г. В. Папакін (Із приводу книги: Подкур Р., Ченцов В. Документи органів державної безпеки УРСР 1920–1930-х років: історико-науковий аналіз. – Тернопіль : «Збруч», 2010. – 372 с.) // Укр. іст. жур. – 2012. – № 1. – С. 183–200.
20. Мотика Г.ж. Рец. на: Іваненко В., Якунін В. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології. Дніпропетровськ: АРТПРЕС, 2006. 426 с. / Г.ж. Мотика // Україна модерна. – Ч. 13 (2): Війна переможців і переможених. – 2008. – К. : Критика, 2008. – С. 307.
21. Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929 / С. О. Єфремов; упор.: О. І. Путро (гол. упор.) та ін.; Наук. ред. Е. С. Соловей; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; Інст архівознавства. – К. : Газ. «Рада», 1997. – 848 с.

22. Костюк Г. О. Сталінізм в Україні: (гене́за і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника / Г. О. Костюк ; пер. з англ. – К. : Смолоскип, 1995. – 508 с.
23. Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – К. : «Сучасність», 1975. – 286 с.
24. Шаньгіна В. С. Подписаны Лениным. Сборник документов, писем и воспоминаний / В. С. Шаньгіна. – М. : Молодая гвардія, 1970. – 112 с.
25. Білокінь С. Управління державним терором. Реконструкція джерельної бази / С. Білокінь // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. : Історичні нариси. – К., 2010. – С. 496–498.

References:

1. V'yatrovich, V. M., Kulik, I. M., Loshak, V. V., Shpak, A. V. (2012). Right to the truth. Practical application for access to archivists. *Center for further development*. Lviv: Chasopys, 152. (in Ukr.)
2. Decree of the President of Ukraine (2009). «On the rossekrekrechennya, opelujednennya that vivchennya archival documents, connected with the ukrainian wilderness, political repressions and famines in Ukraine» no. 37 of January 23. – [Electronic resource]. – Access mode: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/37/2009> (in Ukr.)
3. *The Law of Ukraine «On Access to Archives of Repressive Organs of the Communal Totalitarian Regime of 1917–1991 Rocks»* from 09.04.2015 No. 316–VIII. – Vidomosti Verkhovnoi Radi (VVR), 2015, No. 26, 218. (in Ukr.)
4. *State service of Ukraine*. The order «On the introduction of the decision of the Board of the Ukrdergarh v. 24.02.2016 No. 1/1». – Access mode: http://www.archives.gov.ua/Law-base/SCAU/2016_27.pdf (in Ukr.)
5. *Archives of the repressive organs of the totalitarian regime of 1917–1991*. – [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.archives.gov.ua/?page=29> (in Ukr.)
6. *State Archives of Cherkasy region*. Foundation R-5625. (in Ukr.)
7. Age of repressed in court. *Rehabilitated by history. Cherkasy region* (2006). Kn. 1. Smila: Tyasmin., 600 (in Ukr.)
8. Papakin G. V. (2012). Sources on the history of «Great Terror»: classification problems. – Political repressions in the Ukrainian SSR in 1937–1938: research reflections and interpretations. To the 75th anniversary of the Great Terror in the USSR: Materials of the All-Ukrainian Scientific Conference, Kyiv, March 15, / Order: O. G. Bazhan, R. Yu. Podkur. K.: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 456 (in Ukr.)
9. Makarchuk, S. (1999). Written sources on the history of Ukraine. Course of lectures. Lviv: World, 352 (in Ukr.)
10. Bilokin, S. (1999). Massive Terror as a Means of Public Administration in the USSR (1917–1941). Source study. – K., 448; Its the same. Source study problems of investigating cases of the NKVD (1992). *Renewal of the state*. Ch. 6, 29–37; Problems of the history of Ukraine (1994). K. : Naukova dumka, Vip. 3, 90–101; Its the same. On the reliability of investigation cases of the 1930s (2001). *Materials of the International Congress of Political Prisoners of the Communist Regimes*. Kyiv, 7–8 November. 1995. K., 104–112; Its the same. State Terror Control. Reconstruction of the source base. Political Terror and Terrorism in Ukraine of the XIX–XX centuries: *Historical Essays*, 496–498. (in Ukr.)
11. Oliynichenko, L. (2000). The typology of the ship-sled dzherel: (On the materials of documents of the NK – GPU – NKVS organs). *Archives production. Archeography Jewels*, 2, 211–214. (in Ukr.)
12. Pyrg, R. Ya., Grankina, O. A. (1998). Archive reprisals of the history dzherelo. *Total tare and political repressions in Ukraine at 20–80-th rocks*: Mother international. sciences. conf. (15–16 September 1994). K., 38–44; Gran'kina, O. (1998). Arkhivnoslidchi help other half of the 1937 rock of the representatives of the national Menshyn of Ukraine: Dzhereloznouvnyi analiz document warehouse. *Zarchiviv VUCHK – GPU – NKVD – KGB*, № ½, 174–183; The aspects of the knowledge-bearing analysis of the archives in the 1920s–1950s. in SRSR (1997). *UIZH*, № 4, 49–57. (in Ukr.)
13. Kalakura, Ya. S. (1998). Features of source criticism of archival investigation documents. *Archivists of cases of repressed: scientific and methodical aspects of use*: Coll. sciences works. K., 19–23. (in Ukr.)
14. Kapustian, G. (2001). Information materials of the VCHK–GPU as a historical source for the study of the sociopolitical life of the Ukrainian village of the 20's. *From the archives of the VUCHK–GPU–NKVD–KGB*, No. 2, 465–476; Subkur R. Y. (2004). Personal case of an employee of VUCHK–GPU–NKVD: categories of documents *History of Ukraine*: Little-known names, events, facts: Zb. Art. Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine etc. ; Editorial: P. T. Tronko (ed.) And others. – K., 25, 396–401. (in Ukr.)
15. *Branch State Archive of the SBU: Guide*. (2009). Kharkiv: «Human Rights», 13–14. (in Ukr.)
16. Subkur, R. Yu. (2000). *According to the Soviet intelligence service*. K.: Ridny kray, 238 (in Ukr.)
17. Bilas, I. (1994). Repressive and punitive system in Ukraine 1917–1953. *Sociopolitical and historical legal analysis*. K.: Lybid, the Army of Ukraine, 1, 422 (in Ukr.)
18. Podkuru R., Chentsov V. Documents of the state security organs of the USSR of the 1920s and 1930s: source-analysis analysis. – Ternopil: “Zbruch”, 2010. – P. 94–95. (in Ukr.)
19. Papakin, G. V. (2012). Problematic issues of source study analysis of the documentary heritage of the Soviet repressive-caricature apparatus of the 1920's and 1930's. (About the book: Subkur R., Chentsov V. Documents

- of the state security organs of the USSR of the 1920s and 1930s: source study analysis. Ternopil: View. «Zbruch», 2010. – 372 pp.). *Ukr. is jury*, 1, 183–200. (in Ukr.)
20. Motika, Gz. (2006). Rat on: Ivanenko V., Yakunin V. OUN and UPA in the Second World War: problems of historiography and methodology. Dnipropetrovsk: ARTPRES, 426. *Ukraine Modern*. – P. 13 (2): The war of winners and losers (2008). K.: Criticism, 307. (in Ukr.)
21. Yefremov, S. O. (1997). Diaries, 1923–1929 / Order: O. I. Putro (main emphasis) and so on; Science Ed. E. S. Nightingale; *National Baka of Ukraine them*. VI Vernadsky; Entrance of archival studies. K.: Gas. «Rada», 848 (in Ukr.)
22. Kostyuk, G. O. (1995). Stalinism in Ukraine: (Genesis and Consequences): *Research and observation of the contemporary* / Per. from Eng. K., Smoloskyp, 508. (in Ukr.)
23. Moroz V. (1975). *Essays, letters and documents*. Publishing house «Modernity», 286. (in Ukr.)
24. Shangina, V. C. (1970). Signed by Lenin. *A collection of documents, letters and memoirs*. M.: Young Guard., – 112. (in Rus.)
25. Bilokin, S. (2010). Management of State Terror. Reconstruction of the source base. *Political Terror and Terrorism in Ukraine of the XIX–XX centuries: Historical Essays*. K, 496–498. (in Ukr.)

KOROL R. V.,

HISTOROGRAPHY, SOURCE BASE, AND METHODOLOGY OF RESEARCH THEMES OF THE REPRESSION OF TOTALITARY MODE ON SCHOOL AND STUDENT YOUTH

The historiography and sources of repressions of the totalitarian system of state power of the 20th century concerning Ukrainian political criminals aged 12 to 25 years are investigated.

An author analyses the legislative process of overcoming of ideological limitations in historical researches, summarizes the open archived sources about the repressions of the totalitarian state against a rising generation. The list of the archived funds of the Record office of the Cherkasy area, in that the actual presence of the archived information of repressive organs is educed and set for period 1917–1991 is illustrated. Accented, that a mainspring base for researchers the declassified documents of state became and to the archive of CK of communist Party of Ukraine, her local party committees, materials of the archived subdivisions of former Committee of state security of UKRAINE. In funds open for working hundred documents of party-official of cheka control and punitive system are again stunelee mosynary students and students. On the basis of study of the declassified businesses an author asserts that state terror, propaganda and education, were directed against Ukrainians from the first years of life in the state. The representatives of the young generation, that argued against official canons in force of domestic traditions, education, religious persuasions, were declared criminals. Drawn conclusion, that objectively it repressions felt strongly about the future ukrainian people.

Key words. *Historiography, source base, methodology of research archived, establishments, declassified documents, repressions, historical justice.*

*Надійшла до редакції 12.11.2018
Затверджена до друку 22.11.2018*

**УДК 97(477)“1932/1933”:341/485(161.2):323/281(045)
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-1-77-85**

ЧАБАН Анатолій Юзефович,
доктор історичних наук,
професор кафедри археології
та спеціальних галузей історичної
науки Черкаського національного
університету імені Богдана
Хмельницького
e-mail: achaban0909@ukr.net

ДІЯЛЬНІСТЬ ДИПЛОМАТИЧНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ ІЗ ВИЗНАННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР. В УКРАЇНІ ГЕНОЦИДОМ

У запропонованій статті проаналізовано один із напрямів діяльності українських дипломатів незалежної України, а саме визнання міжнародною громадськістю Голодомору 1932–33 рр. актом геноциду українського народу. Це питання зустрічає шалений опір Російської Федерації, окремих її союзників. Незважаючи на це, останнім часом дипломатії України вдалося ініціювати цілий ряд пропозицій, які отримали істотну підтримку на міждержавному, державному та регіональному рівнях.

Ключові слова: голод, Голодомор, визнання геноциду, вшанування пам'яті, жертви Голодомору, міждержавний, державний, регіональний, рівень.

Постановка проблеми. Міжнародне визнання голодомору 1932–1933 рр. як акту геноциду українського народу є одним із важливих напрямків зовнішньої політики молодій українській державі. Особливо значимим це питання постає в час інтенсивної європейської інтегративної діяльності, коли постає питання визнання української самоідентичності у колі європейських цивілізованих народів.

Мета дослідження. Метою запропонованої статті є висвітлити важливу проблему у діяльності дипломатів України, яка носить принциповий характер, і, по суті, стає критерієм ефективності їх діяльності. Визнання голодомору 1932–33 р. – геноцидом українського народу носить комплексний характер, який вміщає історичний, політичний, юридичний і гуманітарний аспекти.

Виклад основного матеріалу. Як відомо міжнародна громадськість чітко окреслила поняття терміну «геноцид», визначено юридичні та правові засади оцінки та міри покарання за скоєні злочини. 9 грудня 1948 року Генеральною Асамблеєю ООН було прийнято Конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Ще Радянська Україна підписала документ в 1949 році, а в 1954 році – ратифікувала.

Стаття II Конвенції визначає геноцид як будь-яку з наступних дій, чинених з наміром знищити, повністю або частково, національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку, що в результаті, якої здійснено: убивство членів групи; заподіяно серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи; навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її; здійснення заходів, розрахованих на запобігання дітородінню в середовищі такої групи; насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу.

Рафаель Лемкін – автор поняття «геноцид» та один із авторів Конвенції, назвав «нищення української нації» – «класичним прикладом геноциду». Згідно з Конвенцією ООН, Лемкін розглядав як невід'ємні складові частини геноциду проти українців: виморення голодом українських селян, нищення української інтелігенції та ліквідацію Української Автокефальної Православної Церкви.

В Україні першим правовим актом, який кваліфікував Голодомор як акт геноциду, був Закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», ухвалений Верховною Радою 28 листопада 2006 року. Стаття 1 цього документа встановила: «Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом українського народу». Закон став політико-правовим підґрунтям для проведення масштабного офіційного розслідування злочину геноциду в Україні в 1932–1933 роках.

Прийняття цього Закону гуртувалося на цілу раду доказів, які підтверджують наявність наміру знищити частину української нації:

1. Українським селянам було заборонено виїжджати поза межі територій, охоплених голодом; (На кордонах УСРР та на залізничних станціях були розташовані військові частини та ГПУ. Відповідно до постанови від 22 січня 1933 року органи влади були зобов'язані «не допускати масового виїзду селян із Північного Кавказу в інші краї та в'їзд до меж краю з України», а також «масового виїзду з

- України в інші краї та в'їзд в Україну з Північного Кавказу». Українці були заблоковані в межах голодуючої території і позбавлені шансів на порятунок);
2. Керівники державних структур на місцях, які намагались допомогти голодуючим селянам, шляхом виділення продуктів з колгоспних фондів, зазнавали жорстоких репресій;
 3. Під час масового вимирання українців, у державних резервах зберігались великі обсяги збіжжя, що не були використані для рятунку голодуючих України, також СРСР в цей час активно здійснював експорт українського зерна;
 4. Радянська влада відмовилась від міжнародної благодійної допомоги, оголосивши голод в Україні неіснуючим;
 5. З другої половини 1933 року та на початку 1934 року смертність в Україні зменшилась. Це було пов'язано з ухвалою низки постанов, спрямованих на поліпшення умов праці в колгоспах. Вирішальним чинником в припиненні голоду було скасування старої системи хлібозаготівель. Цими діями режим продемонстрував свою здатність контролювати голод.

Постановою суду визнано доведеним, що Голодомор 1932–1933 років в Україні:

- сплановано з метою придушення українського національно-визвольного руху та недопущення побудови незалежної Української держави;
- вчинено шляхом насильного вилучення в українських селян усіх харчових продуктів та позбавлення їх доступу до їжі, тобто штучного створення життєвих умов, що призвели до фізичного знищення питомого складника української національної групи – українського селянства (в Україні на той час абсолютна більшість селян була українцями, а абсолютна більшість українців – селянами);
- здійснено як один із етапів спецоперації проти частини української національної групи як такої, оскільки саме українська нація, а не національні меншини була суб'єктом державотворчого самовизначення і лише вона могла реалізувати закріплене Конституцією СРСР 1924 року право на самовизначення шляхом виходу із СРСР та утворення незалежної Української держави.

Саме таке історичне тло подій 1932–1933 рр. в Україні їх правова оцінка лежить в основі діяльності дипломатичних установ України у проведенні діяльності щодо визнання Голодомору – геноцидом українського народу.

У рамках своєї діяльності як на двосторонньому, так і багатосторонньому рівнях Україна виступає за встановлення історичної правди і вшанування міжнародним співтовариством пам'яті про мільйони українців, котрі були цілеспрямовано знищені сталінським режимом.

Проблема заперечення злочину Голодомору 1932–1933 років в Україні в цілому чи заперечення його як злочину геноциду, як і проблема заперечення багатьох інших злочинів геноцидів, не є новою.

Найбільше заперечень Голодомору як злочину геноциду чуємо нині від Росії, яка називає себе правонаступницею Радянського Союзу. Ця тенденція є тривожною для громадян України. Анексії Криму та російської агресії на Сході України передували заяви керівництва РФ про «єдиний народ» російський та український із невизнанням українців окремою нацією. Все це викликає велике занепокоєння в українців, які пережили геноцид. Світ, де тоталітаризм у тих чи інших формах продовжує існувати, повинен знати правду про Голодомор, адже ці знання дозволять уникнути подібних трагедій у майбутньому. Як доводить світовий досвід, заперечення геноцидів, їх ігнорування є надзвичайно небезпечним явищем, на яке не можна не зважати.

Якою ж є ситуація у визнанні Голодомору актом геноциду країнами Європи? Насамперед, ми намагались прослідкувати такі рівні оцінки цих трагічних для українського народу подій: – безпосереднє визнання акту геноциду, вшанування пам'яті жертв Голодомору на міждержавному, державному та регіональному рівнях.

Якщо аналізувати стан справ на міждержавному рівні то ми бачимо, що однозначно підтримала позицію України Балтійська Асамблея, яка у своїй Заяві від 24.11.2007 зазначила : *«Балтійська Асамблея ... висловлює якнайглибше співчуття жертвам геноциду і політичних репресій, як і всьому Українському народу, який відчув ці страждання.*

На державному рівні підтримку такій оцінці цих трагічних подій висловили:

Естонія (Заява Рійгікогу (Парламенту) від 20.10.1993);

Угорщина (Постанова Державних Зборів від 26.11.2003);

Литва (Заява Сейму від 24.11.2005);

Грузія (Документ Парламенту від 20.12.2005);

Польща (Постанова Сенату від 16.03.2006, а також Закон Сейму від 4.12.2006);

Латвія (Декларація Сейму від 13.03.2008);

Португалія (Резолюція Асамблеї Республіки Португалія (парламент) від 3.03.2017).

На регіональному та муніципальному рівні:

Країна Басків (Іспанія) (незаконодавча Пропозиція Парламенту від 10.2003);

Каталонія (Іспанія) (Інституційна Декларація від 13.06.2007);

м. Есплугес де Ллобрегат (Іспанія) (Резолюція Міської ради від 18.07.2007);

м. Рим (Італія) (Резолюція муніципалітету від 19.11.2007);

Сицилія (Італія) (Постанова Регіональної Асамблеї від 21.11.2007);

Балеарські острови (Іспанія) (Пропозиція незаконодавчого характеру Парламенту від 11.12.2007);

м. Грандола (Португалія) (Резолюція Муніципальної асамблеї від 14.06.2008);

м. Кіхлей (Велика Британія) (Рішення Міської ради від 04.09.2008);

м. Таррагона (Іспанія) (Резолюція Міської ради від 15.12.2008);

м. Единбург (Велика Британія) (Відозва Міської ради від 18.12.2008);

У проекті резолюції були слова *«Голодомор може вважатися актом геноциду»*;

м. Абрантеш (Португалія) (Резолюція Муніципальної Асамблеї від 20.02.2009);

м. Брага (Португалія) (Рішення Муніципалітету від 14.07.2018);

Ватикан (Компендіум соціальної доктрини Церкви від 02.04.2004.

Спроби знищити цілу національну, етнічну, релігійну чи лінгвістичну групи є злочинами проти Бога та самої людськості, і відповідальні за ці злочини повинні відповідати за них перед судом. Двадцять століття залишило трагічні відбитки різних геноцидів: від вчиненого щодо вірменів та до вчиненого щодо українців, від вчиненого щодо камбоджійців до вчинених в Африці та на Балканах. Серед них виокремлюється Голокост Єврейського народу.

Константинополь (Послання Вселенського Патріарха Варфоломія I від 20.11.2008)

Збережені історичні документи колишнього Радянського Союзу рясніють відомостями про національність репресованих. Переважна більшість знищених, ув'язнених чи виселених – українці, до того ж, національно свідомі або господарі. ... В світовій історії за весь час існування людства не було такої трагедії, щоби за один мирний рік знищити більше людей однієї нації, ніж було знищено за кілька років війни. І хто що б не говорив, як би не намагався применшити зло, це явна ознака геноциду.

Другим важливим напрямком діяльності дипломатичних установ України є просування пропозицій щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні. Адже відомо, що далеко не всі держави визнали трагічні події 1932–33 рр. голодомором.

Саме за ініціативи дипломатів України вшанували пам'ять жертв Голодомору на міждержавному рівні:

ООН (Спільна заява делегацій держав-членів ООН від 07.11.2003)

Голодомор – Великий голод 1932–1933 років в Україні – забрав життя від 7 до 10 мільйонів ні в чому не винних людей та став національною трагедією для українського народу. ... Ми також віддаємо данину пам'яті мільйонам росіян, казахів і представників

інших національностей, що померли від голоду в Поволжі, на Північному Кавказі, в Казахстані та інших регіонах колишнього Радянського Союзу внаслідок громадянської війни та примусової колективізації, що залишило глибокі незагойні рани у свідомості майбутніх поколінь.

Довідково: Це спільна заява Делегацій Азербайджану, Бангладеш, Білорусі, Беніну, Боснії і Герцеговини, Гватемали, Грузії, Єгипту, Казахстану, Канади, Катару, Монголії, Науру, ОАЕ, Пакистану, Молдови, РФ, Саудівській Аравії, Сирії, США, Судану, Таджикистану, Тимора–Лешті, України, Ямайки. Всього заяву підтримали 65 держав.

Декларація (офіційний документ 63-ї сесії ГА ООН)

За ініціативою України відкрита до підписання Декларація «Про вшанування 75-ї річниці Голодомору 1932–1933 рр. в Україні», співавторами якої стали 32 країни: Австралія, Австрія, Азербайджан, Албанія, Бельгія, Велика Британія, Грузія, Данія, Естонія, Ірландія, Ізраїль, Іспанія, Ісландія, Канада, Латвія, Литва, Ліхтенштейн, Люксембург, Македонія, Мальта, Монако, Норвегія, Німеччина, Польща, Сент–Люсія, США, Угорщина, Швеція, Фінляндія, Франція, Чехія, Хорватія.

ЮНЕСКО

Резолюція Генеральної конференції, прийнята одноголосно від 01.11.2007

Генеральна конференція ... Пам'ятаючи Великий Голод (Голодомор), який забрав безневинні життя мільйонів українців в 1932–1933 роках, ... Однаково вшановуючи пам'ять загиблих мільйонів росіян, казахів та представників інших національностей, які загинули від голоду в 1932–1933 роках в районі ріки Волга, на Північному Кавказі, в Казахстані та в інших частинах колишнього Радянського Союзу, ... Висловлює співчуття жертвам Великого Голоду (Голодомору) 1932–1933 років в Україні та жертвам у Росії, Казахстані та інших частинах колишнього СРСР.

Довідково: Резолюцію внесено Україною у співавторстві з 45 країнами: Азербайджаном, Алжиром, Аргентиною, Бангладеш, Буркіна-Фасо, Венесуелою, Габоном, Гватемалою, Гвінеєю, Гондурасом, Грузією, Демократичною Республікою Конго, Екваторіальною Гвінеєю, Естонією, Замбією, Зімбабве, Казахстаном, Камеруном, Канадою, Кенією, Коста-Рікою, Кот-д'Івуаром, Кувейтом, Киргизстаном, Латвією, Литвою, Маврикієм, Мадагаскаром, Македонією, Молдовою, Монако, Нігером, Нігерією, Парагваєм, Перу, Польщею, Свaziлендом, Сенегалом, США, Суринамом, Таджикистаном, Уругваєм, Філіппінами, Францією та Чехією. Резолюцію прийняли 193 країни Генеральної конференції ЮНЕСКО одноголосно.

ОБСЄ (Спільна заява від 30.11.2007)

Голодомор ... забрав невинні життя мільйонів українців внаслідок масового голоду, який виник внаслідок жорстоких дій та політики тоталітарного сталінського режиму. Ми висловлюємо шану пам'яті жертв цієї національної трагедії Українського народу.

Довідково: Заява Делегації України та Андорри, Австрії, Азербайджану, Бельгії, Боснії і Герцеговини, Болгарії, Великобританії, Канади, Данії, Іспанії, Естонії, Македонії, Франції, Грузії, Греції, Угорщини, Ірландії, Ісландії, Латвії, Ліхтенштейн, Литви, Люксембургу, Молдови, Німеччини, Норвегії, Польщі, Ватикану, Словаччини, США, Швеції та Чехії.

Варто підкреслити про особливі позиції окремих держав. Зокрема, делегацій Російської Федерації та Туреччини.

Заява Делегації РФ: *Російська позиція стосовно проблеми «Голодомору» залишається без змін – мільйони громадян багатьох різних національностей стали жертвами справді трагічних подій 1932–1933 років і, відповідно, було б несправедливо говорити про знищення лише етнічно українських громадян. Голод в СРСР в 1930-их роках був наслідком «класової» політики, колективізації сільського господарства та «розкуркулення» селянства, які проводилися в той період.*

Заява Делегації Туреччини: *Ми разом з владою та народом України у їхньому вшануванні гуманітарної катастрофи, який також є трагічним епізодом їхньої історії.*

Враховуючи гуманітарний вплив цієї трагедії жодна держава-учасник [ОБСЄ] не може дистанціювати себе від заяви, зробленої Україною. ... Виглядає на те, що українська влада намагається додати гуманітарну важливість цієї сумної події бажанням політичного визнання. ... Коли йдеться про ставлення до такого важливого питання в політичному контексті, найвищий та незмінний принцип політики Туреччини полягає в тому, що оцінка історичних подій повинна залишатися у виключній компетенції істориків.

ПА ОБСЄ (Резолюція від 03.07.2008)

ПА ОБСЄ віддає данину пам'яті безневинним життям мільйонів українців, загиблих під час Голодомору 1932–1933 років внаслідок масового голоду, викликаного жорсткими навмисними діями й політикою тоталітарного сталінського режиму ... Вітає визнання Голодомору в ООН, ЮНЕСКО та національними Парламентами ряду держав-учасниць ОБСЄ ... підтримує ініціативу України щодо розкриття всієї правди цієї трагедії Українського народу ... Рішуче пропонує всім Парламентам вжити заходів для визнання Голодомору.

Європарламент (Резолюція Європарламенту від 23.10.2008)

Європейський парламент ... беручи до уваги Конвенцію ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, ... враховуючи те, що голод–Голодомор 1932–1933 років був цинічно та жорстко спланований режимом Сталіна для того, щоб провести політику СРСР колективізації сільського господарства всупереч волі сільського населення України, ... визнає Голодомор (штучний голод 1932–33 років в Україні) жахливим злочином проти народу України та проти людяності; рішуче засуджує ці дії, спрямовані проти українського селянства; ... закликає країни, які виникли після розпаду Радянського Союзу, відкрити свої архіви для всебічного вивчення Голодомору в Україні 1932–1933 років, щоб повноцінно розкрити та повністю дослідити причини та наслідки трагедії;

ПАРЄ

Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ) у пунктах 10–11 резолюції 1723 «Вшанування пам'яті жертв Великого Голоду (Голодомору) на території колишнього СРСР» від 28 квітня 2010 року визнала Голодомор «злочином Радянського режиму проти власного народу» та злочином проти людяності. Юридичний комітет Ради Європи в рішенні від 9 березня 2010 року (доповідач представник Сполученого Королівства п. Поль Рауен) запропонував внести в Резолюцію 1723 доповнення «Ці трагічні події в Україні, названі Голодомором (політично-мотивований голод) повинні бути визнані злочином геноциду».

На державному рівні

Іспанія (Пропозиція незаконодавчого характеру Конгресу від 30.05.2007)

Чехія (Рішення Палати депутатів від 30.11.2007)

Словаччина (Декларація Народної Ради від 12.12.2007)

Росія (Заява Державної Думи РФ від 02.04.2008)

У результаті голоду, викликаного насильницькою колективізацією, постраждали багато регіонів СРСР (Поволжя, Центрально-чорноземна область, Північний Кавказ, Урал, Крим, частина Західного Сибіру), Казахстану, України, Білорусі. Від голоду і хвороб, пов'язаних з недоїданням, у 1932–33 роках там загинуло близько 7 мільйонів людей.

Ця трагедія не має і не може мати міжнародно встановлених ознак геноциду і не повинна бути предметом сучасних політичних спекуляцій.

Депутати Державної Думи, віддаючи данину пам'яті жертвам голоду 30-х років на території СРСР, рішуче засуджують режим, який знехтував життям людей заради досягнення економічних і політичних цілей, і заявляють про неприйнятність відродження в державах, що раніше входили до складу СРСР, тоталітарних режимів, що нехтують правами і життям своїх громадян.

На регіональному та муніципальному рівні

Папа Римський

Послання Папи **Івана Павла II** кардиналу Л. Гузару від 23.11.2003

Мова йде про жахливий задум, здійснений з холодним розрахунком можновладцями тієї епохи. ... Досвід цієї трагедії повинен сьогодні керувати почуттями ті діяльності Українського народу на шляху до злагоди та співпраці. ... Потрібно докласти зусиль до щирого та дійового примирення: саме у такий спосіб можна вшанувати жертви, які належать усьому Українському народу.

Послання Папи **Бенедикта XVI** від 21.11.2007

Отже, станом на початок 2018 року геноцидом українського народу визнали Голодомор 1932–1933 рр. 18 держав світу. Зокрема, Австралія, Ватикан, Грузія, Еквадор, Естонія, Канада, Колумбія, Латвія, Литва, Мексика, Парагвай, Перу, Польща, Угорщина, Португалія, Україна, США.

Шість церков: Католицька церква, Українська греко-католицька церква, Константинопольська православна церква, УПЦ (КП), УПЦ (МП), УАПЦ та інші конфесії.

Засудили Голодомор в Україні: Андора, Аргентина, Бразилія, Іспанія, Італія, Словаччина, США, Чехія, Чилі.

Звертає на себе увагу, що європейські держави досить обережно відносяться до питання визнання Голодомору геноцидом українського народу. Безумовно, що цим стоїть активна протидія дипломатії РФ, а також стереотипи, які сформувалися ще у 30-х роках минулого століття і діють до нашого часу.

Принагідно варто згадати, що провідні британські письменники, такі як Бернард Шоу та Герберт Уеллс, які відвідували Радянський Союз в 1934 році, категорично заперечували існування Голоду в Україні.

Маніпуляції досягли висоти під час візиту французького прем'єр-міністра Едуара Ерїо до України з 26 серпня до 9 вересня 1933, котрий заперечив будь-який голод та порівняв Україну з «садом, який розквітнув». Ерїо заявив для преси, що жодного голоду в Україні нема, він не бачив жодного свідчення про його існування, і що це доводило, що критики Радянського Союзу поширювали плітки.

Зіграв тут свою роль і англо-американський журналіст Вольтер Дюранті, який впродовж 14 років (1922–1936) очолював московське бюро газети «Нью-Йорк Таймс», у 1932 за серію репортажів з СРСР здобув престижну Пулітцерівську премію в журналістиці, і який наполегливо заперечував Голодомор у своїх роботах.

Які ж аргументи висувають прихильники заперечення акту геноциду, чи Голодомору?

Перші – стверджують, що:

- Жодного голодомору взагалі не було, а була посуха на значній території СРСР (а не лише в Українській СРР), в результаті чого у населення були певні проблеми з харчуванням. Кількість загиблих (мільйони) завищена з метою спекуляції.
- Голодомор був спричинений неврожаєм.
- Багато селян загинуло не від голоду, а тільки від хвороб.
- Другі, погоджуються, що мільйони людей загинули в Україні від голоду, але:
- Голод було викликано необхідністю експортувати значну кількість зерна для сплати закупівель передових технологій, необхідних для індустріалізації СРСР, тобто метою було винятково вилучати зерно, а не загибель селян;
- В Україні ситуація (тобто кількість загиблих) була гіршою, ніж в інших частинах СРСР, викликано лише «перегинами» тодішнього керівництва України.
- Вилучення продовольства виправдано тим, що воно дозволило здійснити індустріалізацію, а індустріалізація – перемогти Німеччину у Другій світовій війні.

Висновки. Дипломатам України доводиться активно протидіяти поглядам опонентів стосовно кваліфікації Голодомору як акту геноциду, зокрема, про те, що не можна кваліфікувати геноцидом події, що сталися до укладення міжнародного документу про

геноцид (1948) а також оскільки від голоду помирали не лише в Українській СРР, а також що немає доказів про акцію, направлену саме проти українців.

Саме із такими підходами до оцінки Голодомору 1932–33 рр. в Україні довелося стикнутися співробітникам Посольства України у Республіці Казахстан у 2003–2006 рр. Безпосереднім учасником цих подій довелося бути автору.

Самі ці стереотипи сьогодні необхідно здолати нашим дипломатам і провести лінію нашої держави у країнах перебування про визнання Голодомору в Україні у 1932–33 роках, а також визнання його актом геноциду проти українського народу. Варто зазначити і те, що в процесі підготовки майбутніх фахівців із міжнародних відносин необхідно всебічно опрацьовувати історичні, юридичні і правові засади геноциду українського народу в роки Голодомору 1932–33 рр. та форми і методи подолання негативного ставлення у міжнародному визнанні його геноцидом.

Література:

1. Robert Conquest *Reflections on a Ravaged Century* (2000) ISBN 0–393–04818–7, p. 96
2. Закон України Про Голодомор 1932–1933 років в Україні, ЗАКОН УКРАЇНИ № 376–V Про Голодомор 1932–1933 років в Україні
3. Сarynnyk M. «The New York Times and the Great Famine», *The Ukrainian Weekly*, September 25, 1983, No. 39, Vol. LI.
4. James E. Mace, «Collaboration in the suppression of the Ukrainian famine» (paper delivered at a conference on «Recognition and Denial of Genocide and Mass Killing in the 20th Century», held in New York City on November 13, 1987), *The Ukrainian Weekly*, January 10, 1988, No. 2, Vol. LVI
5. Сергійчук В. Як нас морили Голодомом 1932–1933 / В. Сергійчук. – Київ : Київський Національний Університет, 2006. – С. 322–323.
6. Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) // Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / М. Антонович, Г. Боряк, О. Гладун, С. Кульчицький. НАН України. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи, Інститут історії України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «Кієво-Могилянська академія». – К., 2013. – 364 с.
7. Дуцик Д. Відцензурований Голодомор.
8. Raphael Lemkin Papers, The New York Public Library, Manuscripts and Archives Division, Astor, Lenox and Tilden Foundation, Raphael Lemkin ZL–273. Reel 3. (рік: 1953) // *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine* / L.Y. Luciuk. – Kingston : The Kashtan Press, 2008.
9. Міжнародне визнання Голодомору. <http://canada.mfa.gov.ua/ua/ukraine-%D1%81%D0%BD/holodomor-remembrance/holodomor-international-recognition>.
10. Мельниченко В. М. Трагедія незнищеного духу / В. М. Мельниченко // Національна книга пам'яті жертвам Голодомору 1932–1933 років. Черкаська область. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2008. – С. 8–11.

References:

1. Robert Conquest, *Reflections on a Ravaged Century* (2000). ISBN 0-393-04818-7, 96.
2. The Law of Ukraine on the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine, LAW OF UKRAINE No. 376-V On the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine (in Ukr.)
3. Sarynnyk, M. (1983). The New York Times and the Great Famine, *The Ukrainian Weekly*, September 25, No. 39, Vol. LI.
4. James E. (1988). Mace, «*Collaboration in the suppression of the Ukrainian famine*» (paper delivered at a conference on «*Recognition and Denial of Genocide and Mass Killing in the 20th Century*», held in New York City on November 13, 1987), *The Ukrainian Weekly*, January 10, No. 2, Vol. LVI.
5. Serhiychuk, V. (2006). As we were starved in the 1932–1933. Kyiv: Kyiv National University, 322–323. (in Ukr.)
6. Famine in Ukraine in the first half of the twentieth century: causes and consequences (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): *Materials of the International Scientific Conference*. Kyiv, November 20–21, (2013) / M. Antonovich, G. Boryak, O. Gladun, S. Kulchytsky. National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of Demography and Social Studies named after M. V. Ptukha, Institute of History of Ukraine; Kyiv National Taras Shevchenko University; National University of Kyiv–Mohyla Academy. – K., 364 pp. (in Ukr.)
7. Dutsik D. *Censored Holodomor*. (in Ukr.)
8. Raphael Lemkin Papers, The New York Public Library, Manuscripts and Archives Division, Astor, Lenox and Tilden Foundation, Raphael Lemkin ZL–273. Reel 3. (Year: 1953). *Holodomor: Reflections on the Great Famine of 1932–1933 in Soviet Ukraine* / L.Y. Luciuk Kingston: The Kashtan Press, 2008.

9. International recognition of the Holodomor. <http://canada.mfa.gov.ua/ua/ukraine-%D1%81%D0%B0/holodomor-remembrance/holodomor-international-recognition> (in Ukr.)
10. Melnichenko, V. M. (2008). Tragedy of the Invincible Spirit. *National Book of Memory for the victims of the Holodomor of 1932-1933. Cherkasy region*. Cherkassy: View. Chabanenko Yu. A., 8–11. (in Ukr.)

CHABAN A. Yu.,

ACTIVITY OF UKRAINIAN DIPLOMATIC INSTITUTIONS REGARDING RECOGNITION OF THE 1932–1933 HOLODOMOR IN UKRAINE AS GENOCIDE

International recognition of the 1932–1933 Holodomor as an act of genocide against the Ukrainian people is one of the important directions of the foreign policy of the young Ukrainian state. This issue is particularly significant in the time of intensive European integration, when the issue of recognition of Ukrainian self-identity in the circle of European civilized peoples arises.

The present article analyzes the current state of recognition of the 1932–33 Holodomor as an act of genocide against the Ukrainian people, successes and problems on this path. This issue encounters fierce resistance from the Russian Federation and some of its allies. Despite this, Ukraine's diplomacy has recently succeeded in initiating a number of proposals that have received significant support at the international, state and regional levels.

It is emphasized that the issue of international recognition of the 1932–33 Holodomor as the genocide against the Ukrainian people has a complex nature that embraces the historical, political, legal and humanitarian aspects, as well as it is fundamental and, in fact, becomes a criterion for the effectiveness of the diplomatic activities.

Key words: *famine, Holodomor, recognition of genocide, commemoration of victims of the Holodomor at the international, state and regional levels.*

*Надійшла до редакції 13.11.2018
Затверджена до друку 16.11.2018*

ІСТОРИОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

УДК 930.1(73):[355.48:327.54“1945/1991”
DOI: 10.31651/2076-5908-2018-1-86-94

БЕСПЕКА Вадим Юрійович,
ад'юнкт штатний
науково-організаційного відділу
Національної академії сухопутних
військ імені гетьмана Петра
Сагайдачного, м. Львів
e-mail: vadim12323@ukr.net

АМЕРИКАНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ» (1945–1991 РР.): ОРТОДОКСАЛЬНА ТА РЕВІЗІОНІСТСЬКА ШКОЛИ

У статті розкриті провідні тенденції розвитку історичних та історіографічних досліджень американських наукових шкіл, присвячених «холодній війні» другої половини ХХ століття. Особливу увагу приділено аналізу зародження та формування двох перших наукових течій: ортодоксальної та ревізійоністської. Проаналізовано та порівняно історіографічні роботи представників ортодоксальної та ревізійоністської течій, які найбільш чітко презентують відмінність у пошуках американських науковців щодо подій «холодної війни». Зроблено спробу виокремити основні відмінності в наукових пошуках зазначених шкіл, проаналізувати спільні погляди на розвиток подій «холодного» протиборства.

Ключові слова: історіографія, «холодна війна», ортодоксальна школа, ревізійоністська школа, американська історіографія, США, СРСР.

Постановка проблеми. Під час аналізу подій на міжнародній арені на початку ХХІ ст., прослідковується проявлення конфронтації між США та Російською Федерацією. Її політологи та військові фахівці вже назвали «новою холодною війною». Постає питання: чого чекати світу у цій ситуації? Певні відповіді на це питання можна почерпнути з досвіду «холодної війни» 1946–1991 років.

Актуальність історіографічного дослідження проблеми продиктована передусім тим, що фундаментальні роботи з вивчення американського погляду на «холодну війну» в Україні майже відсутні. Натомість вітчизняна історіографія (так само, як і в інших пострадянських країнах) перенасичена виданнями радянського періоду, які не тільки не об'єктивно висвітлюють досліджувані події, але й нерідко вводять в оману щодо реального стану справ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчать про недостатність і фрагментарність вивчення проблеми американського погляду на протиборство США та СРСР у другій половині ХХ ст. На теренах України дослідження цієї тематики також практично не ведеться, окрім таких істориків-американістів, як М. Бессонова, О. Лисенко, В. Покляцька та ін. Проте їх наукові пошуки лише опосередковано та частково торкаються американської історіографії «холодної війни».

У США існує декілька напрямів наукових підходів присвячених проблематиці виникнення та розгортання «холодної війни». Там поділяють історіографію визначеного періоду на «стару» та «нову». При цьому виокремлюється декілька наукових шкіл першого із зазначених видів історіографії: ортодоксальна, ревізійоністська, постревізійоністська та неоортодоксальна.

Мета дослідження. Проаналізувати шкільні з вивчення цього питання, які найбільш чітко презентують відмінність у пошуках американських науковців щодо подій «холодної війни» ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Зупинимось спочатку на ортодоксальній науковій школі, що виникла в другій половині 1940-х років та активно працювала до першої половини 1960-х. Вона отримала неофіційну назву – «традиційна» в зв'язку з підтримкою офіційної позиції влади. Одним з її основоположників був колишній американський посол в Радянському Союзі Джордж Кеннан. Саме постулати його «довгої телеграми», за твердженнями фахівців, лягли в основу наукових пошуків представників школи. Він стає першим, хто закликає до політики стримування в майбутній боротьбі з Радянським Союзом у одному з своїх найвпливовіших досліджень – «The Sources of soviet conduct» («Витоки радянської поведінки»). На його думку, саме комуністична ідеологія створила глибоке почуття незахищеності у керівництва СРСР, а це, своєю чергою, спричинило експансіоністську політику Радянського Союзу. Автор стверджує: «Ідеологія ... вчила комуністів, що зовнішній світ ворожий, і їх обов'язок в кінцевому підсумку повалити ворожі політичні сили за межами СРСР» [1, 852]. Дж. Кеннан пояснює ворожість радянської ідеології «вбачанням у капіталізмі основної проблеми, а також в неминучості його знищення» [1, 858]. На думку вченого, в принципі не могло бути співпраці між Сполученими Штатами і Радянським Союзом, не говорячи вже про щирість у їх відносинах, оскільки «марксистська ідеологія» повністю викривляла сприйняття світу в СРСР. Аналізуючи період більшовицької революції 1917 року, Дж. Кеннан стверджував: «Більшовики вважали, що тільки вони знають, що добре для суспільства і досягнути цього можна, щойно їх влада буде незаперечною» [1, 855]. З цього твердження можна припустити, що вчений по-перше, пов'язує зародження «холодної війни» з цим періодом в історії Росії. По-друге, визначає джерело радянської невпевненості і її зв'язок з ідеологією. По-третє, чітко розуміє, на які дії більшовики підуть з метою забезпечення живучості своєї влади. В результаті своїх міркувань Дж. Кеннан радить наступний спосіб протидії – знайти «силу і спритність, щоб стримати радянську владу» [1, 862]. На переконання вченого, «радянська політика не відображає ... любов до миру або стабільності» [1, 867]. Він попереджає, що в дискусіях не повинно бути жодних сподівань щодо компромісу між державами, оскільки марксистська ідеологія сприяє почуттю невпевненості у своїх послідовників, що призводить до неширих мотивів. У своїй роботі Дж. Кеннан висвітлює роль Америки як провідного захисника свободи і демократії. Щоб «уникнути руйнування», Сполучені Штати повинні «протистояти росіянам з незмінною завзятістю по кожній позиції, у всіх випадках, коли сподівання на вільний і мирний світ знаходяться під загрозою з боку «залізного кулака» [1, 868].

Погляди Дж. Кеннана поділяв інший впливовий вчений-ортодокс А. Шлезінгер. У своїй статті «Origins of the Cold war» («Походження «холодної війни»») останній теж намагався усвідомити тісний зв'язок ленінської ідеології і радянського почуття незахищеності. Розглядаючи причини «холодної війни», А. Шлезінгер виклав свою думку про те, що «ленінізм і тоталітаризм створили структуру мислення і поведінки, яка зробила повоєнну співпрацю між Росією і Америкою неможливою» [2, 13]. Однак на відміну від Дж. Кеннана вчений виділяє саме постать Й. Сталіна, як першопричину «холодної війни». При цьому А. Шлезінгер більш детально описує характер та особистість Й. Сталіна, а також ту роль, яку він відіграв у визначальних подіях, що призвели до різнополюсності між СРСР та США. Зокрема, він згадує про недотримання Й. Сталіним даного в Ялті слова, наголошуючи, що в 1945 році той мав два задуми: «... внутрішню реконструкцію і розвиток СРСР та зовнішнє розширення кордонів країни» [2, 7]. На думку автора, такі цілі не збігалися з тогочасними пріоритетами Британії і США, які були зосереджені на консолідації планів мирного співіснування післявоєнної коаліції, а також на негайній тактиці припинення війни в Тихому океані. А. Шлезінгер розглядає тему ленд-лізу як причину попереднього напруження. Адже, на його думку, в травні 1945 р. припинення

допомоги від Заходу Й. Сталін сприйняв як «тиск на СРСР» [2, 9]. Слова радянського генсека: «Захід відновив свій старий курс капіталістичного оточення», і тому «у росіян не було вибору, окрім як зміцнити свою безпеку в Східній Європі» [2, 9] американський дослідник називає параноєю [2, 9]. Як розуміємо, дослідник був переконаний, що тільки Й. Сталін міг запобігти початку «холодної війни». Оскільки як ідеологічний і політичний лідер СРСР, він здійснював повний контроль державної політики, і зокрема зовнішньої, та мав безпосередню можливість зафіксувати кращий образ західних держав у свідомості радянських людей. Вчений також розділив думку Дж. Кеннана про боротьбу СРСР із капіталізмом. Зокрема він зазначив: «Сталін і його однодумці були зобов'язані розглядати Сполучені Штати як ворога у зв'язку з тим, що Америка була провідною капіталістичною державою, і, таким чином,... ворожою до Радянської Росії» [2, 12].

Проте на відміну від Дж. Кеннана, А. Шлезінгер вважав, що «холодна війна» була зумовлена комунізмом і особисто керівництвом СРСР в особі його генсека.

Ще один представник ортодоксальної школи – В. Макнейл. У своїй праці «America, Britain, & Russia: their cooperation and conflict, 1941–46» («Америка, Великобританія і Росія: їх співпраця і конфлікт 1941–1946 років») дає докладний і широкий огляд «англо-американсько-російської» співпраці часів Другої світової війни. Він, розглядаючи можливість збереження післявоєнного співробітництва, наполягає на тому, що альянс був введений в оману з самого початку силою комуністичної ідеології, якою була пронизана радянська політика. Так, В. Макнейл вважав, що «Постулати марксистської ідеї заперечують щирість американців і британців» [3, 76]. Ця прірва у поглядах впливала на всі аспекти відносин держав під час війни. В. Макнейл підкреслює неузгодженість основних питань, які стояли перед трьома світовими лідерами наприкінці Другої світової війни і повоєнного існування. Зокрема, він чітко окреслює вимоги Й. Сталіна в Ялті: «1) обсяги допомоги, що він міг би отримати для економічної реконструкції Радянського Союзу; 2) за участь у бойових діях з Японією, повернення територій, втрачених царським урядом; 3) закладання підґрунтя для майбутньої безпеки СРСР» [3, 533]. Дослідник вважає, що Ф. Рузвельт проігнорував наслідки від недотримання вимог радянської сторони. А в їх основі лежав той факт, що «майбутня безпека Радянського Союзу вимагала створення дружніх до нього урядів ... що не могло задовольнити західні держави» [3, 533]. Отже, В. Макнейл, як і інші представники ортодоксальної школи, продовжує засуджувати дії СРСР у Східній Європі, які загрожували б поширенню демократії, а разом з нею й капіталізму: характерно, що при цьому він схвалює зусилля англо-американського пакту проти радянської агресії. Науковець засуджує позицію Й. Сталіна в тому аспекті, що «концентрація влади в його особі була домінуючою характеристикою радянської системи. По суті, переговори були ... неможливі» [3, 79].

Вчений-ортодокс Герберт Фейс у своїй праці під назвою «Churchill, Roosevelt, Stalin: the war they waged and the peace they sought» («Черчілль, Рузвельт, Сталін: війна, яку вони вели, і мир, який вони шукали») суворо розкритикував радянський вплив у Східній Європі. На його думку, будь-які дії Радянського Союзу в цьому регіоні скоріш «...свідчили про небажання довіряти результатам демократичного політичного конкурсу» [4, 563]. Обґрунтовуючи свої позиції, він посилається на збільшення радянських «... країн – сателітів та армій, а також додаткових економічних ресурсів» як способу отримання «сприятливого шансу для комунізму поширити свій вплив» [4, 564]. Водночас він виправдовує втручання Америки і Великобританії у Східну Європу тим, що «...вони були готові поважати права інших народів на вибір», підкреслюючи, що їх дії мали на меті захист власних інтересів.

Характеризуючи ортодоксальну школу, не можна не згадати Томаса Бейлі, який запропонував інший погляд на популярну серед ортодоксів думку у роботі «America faces Russia: russian-american relations from early times to our day» («Америка обличчям до обличчя з Росією: російсько-американські відносини від ранніх часів до наших днів»). Опублікований в 1950 році аналіз Т. Бейлі окреслив російсько-американські відносини,

що починаються з моменту їх зародження у 1809 році. Автор в основному фокусується на дипломатичних проблемах та американському ставленні до них, намагається висвітлити справжню природу «російської загрози» впродовж історії взаємовідносин Росії та Америки.

Т. Бейлі став одним із перших, хто бачив витоки «холодної війни» в неминучих принципових розбіжностях між зазначеними країнами. Дослідник аргументує свою думку тим, що зовнішня політика щодо СРСР проводилась через викривлену американську громадську думку. Водночас вчений стверджував, що американський президент Ф. Рузвельт відомий тим, що приймав рішення, спираючись на дані соціологічних опитувань. Він врахував кількість негативних стереотипів, що передаються суспільству, звинувачуючи засоби масової інформації і навіть урядовців, які відповідали за створення «інформаційних картинок». На думку вченого, якби повідомлення про СРСР не були однотипно засуджувальними, «холодної війни» можна було б взагалі уникнути. На перший погляд, ці погляди не зовсім відповідають позиціям ортодоксальної школи, проте вони все ще мають стереотипність щодо СРСР, чим відповідають її вченням. Це проявляється у тому, що Т. Бейлі спирається на типові для школи події, пов'язані з початком «холодної війни», в тому числі на «Закон про ленд-ліз» і порушення даних Й. Сталіним наприкінці війни обіцянок. Тому, вважає Т. Бейлі, «американці були стурбовані нездатністю Рад погодитися із західним світом у питанні забезпечення миру» [5, 325]. При цьому дослідник згадує, як «... росіяни вперто відмовилися приєднатися до формувань, створених Організацією Об'єднаних Націй...», тим самим відчужуючи себе від світу і зусиль, спрямованих на забезпечення миру [5, 329]. І, посиляючись вже на післявоєнні проблеми Східної Європи, він нарікає на «...радянську темряву, яка спустилася ...» на багато східноєвропейських країн [5, 328]. В кінцевому рахунку, Т. Бейлі теж визнає і зневажає кількість «радянської недовіри та обструкції», які самі по собі могли б визначити хід майбутніх подій.

Однак американська суспільна думка не була однорідною у питаннях походження політичної конфронтації між США та СРСР. Нерідко провідні політичні, наукові діячі дотримувались інших поглядів, про що яскраво свідчать позиції ревізіоністської школи. Її теорію походження «холодної війни» вперше ввів у 1959 році В. Вільямс. У своїй роботі «The Tragedy of american diplomacy» («Трагедія американської дипломатії») вчений висуває прямо протилежну ортодоксальному баченню думку. Аналізуючи американську зовнішню політику з 1890 р., він припускає, що для того, щоб «підтримувати свою свободу і процвітання», Америка прийняла політику «відкритих дверей», спрямовану на закордонне економічне розширення [6, 26]. Таким чином, В. Вільямс стає першим, хто вказує на лицемірство, яким пронизана славетна американська ідентичність, що покликана захищати свободу і справедливість. Він стверджує, що всупереч антиімперіалістичній позиції США їх дії за межами країни нагадують «місіонерську імперію» [6, 47].

На думку, В. Вільямса заохочення Америкою інших країн до самовизначення є лише навіюванням, яке призначене захищати американські бізнес-інтереси. В. Вільямс стверджує: «...ідея, що інші люди повинні копіювати Америку, суперечить гуманному бажанню допомогти їм і твердженню, що вони мають право приймати ключові рішення для себе самостійно». Іншими словами, «американський спосіб вирішення проблем просто не працює для всіх однаково», тому нав'язування американських ідеалів народам інших країн та культур не тільки принижує гідність цих людей, а й порушує саме поняття самовизначення, яке Сполучені Штати нібито підтримують, хоча насправді нічим не відрізняються від засудженого ними СРСР [6, 14].

Головний аргумент В. Вільямса зосереджувався довкола цілей, пов'язаних з політикою «відкритих дверей», в якій, на його думку зібрана вся американська лицемірність. Дослідивши американську зовнішню політику з кінця XIX ст., вчений характеризує природу «відкритих дверей» наступним чином «...наповнена риторикою американської місії із захисту та розширення демократії, але її суть визначена

безпосередніми та специфічними потребами американських бізнесменів». Спроби забезпечити демократію усюди, де це можливо у світі, дозволить ліквідувати торгові і фінансові бар'єри, тим самим створюючи економічну потужність для Америки, яка стане корисною при внутрішньому відновленні, а також допоможе у «подоланні конкурентів» [6, 127].

В. Вільямс також наполягає, що необхідність відродження економіки, після Великої депресії, призвела до розширення політики «відкритих дверей». Наприклад, офіційне визнання США Радянського Союзу у 1933 році разом із щедрими умовами ленд-лізингу, безперечно, давали надію останньому на післявоєнне економічне партнерство [6, 125]. Це вже після війни до Росії виникли підозри, адміністрація Трумена змінила свою політику і почала розглядати Радянський Союз як економічного противника. Отже, В. Вільямс практично робить висновок, що саме агресивний характер американської зовнішньої політики після Другої світової війни змусив СРСР розширювати свої сфери впливу, що своєю чергою зумовлювалось мотивом захисту радянських інтересів.

Згодом американська присутність у В'єтнамі в 1960-х роках стала головним стимулом для виникнення додаткових ревізійністських робіт, присвячених витокам «холодної війни». Хоча уряд презентував бойові дії як «необхідне зло», задля запобігання поширення комунізму, та багато американців розглядали війну у В'єтнамі як непотрібне втручання в чужі справи та культуру.

Одними з найяскравіших продовжувачів ревізійністської школи були Джойс і Габріель Кольки. У роботі «The Limits of power: the world and the United States foreign policy 1945–1952» («Межі влади: світ і зовнішня політика Сполучених Штатів 1945–1952») вони також досліджують американську зовнішню політику, проте зосереджуються на післявоєнних роках (1945–1952), коли «холодна війна» перебувала в зародковому стані. На їх думку, Сполучені Штати на кінець Другої світової війни були найсильнішою нацією на Земній кулі, яка прямувала тільки до процвітання. Будучи в цьому цілковито впевненими, американські лідери взяли на себе зобов'язання перебудувати решту світу за своїм зразком. Г. Кольки погоджуються з теорією політики «відкритих дверей», яку висунув В. Вільямс. Беручи до уваги можливість, що виникли перед США внаслідок знесення Європи війною, вони після Другої світової війни отримали друге дихання. Історики розкривають необхідність реконструювання «довоєнного світового капіталізму – а саме ліквідацію торговельних і фінансових бар'єрів». Це, на їх думку, призведе до того, що американський бізнес не тільки працюватиме, але й процвітатиме і стане противагою «лівим» політичним рухам, які поширилися по всій Європі» [7, 3]. А оскільки «ліві» і Росія, за їх поглядами, були синонімами, то з огляду на ідеалістичні цілі американського повоєнного світу початок «холодної війни» був неминучим [7, 4].

За твердженням Г. Кольків економічна стабільність у Європі вимагала від уряду США забезпечення політичної платформи – демократії. На думку дослідників, під час відновлення Німеччини та Західної Європи Америка втручалася у вибори цих країн, щоб забезпечити обрання демократичних лідерів, які мали б впроваджувати торговельну політику відповідно до вимог Сполучених Штатів. «План Маршалла» і «Доктрина Трумена» були ще одним прикладом «просвітницького інтересу до себе ... і частиною зусиль упередження комуністичного проникнення шляхом підвищення рівня життя в Європі та відновлення нормальних схем торгівлі, завдяки яким увесь світ досягне процвітання та спокою» [7, 359]. Кольки підкреслюють помилковість цих поглядів, розкриваючи уявлення про радянські плани в той час. «...Хоч російські лідери і говорили про перевершення Сполучених Штатів Росією в продуктивності і споживанні на душу населення ... такі обіцянки залишалися у сфері корисної фантазії радянських керівників «, стверджувало подружжя Кольків [7, 54]. Вони наголошують, що належне державне розслідування діяльності радянських фіскальних органів із легкістю б виявило відсутність загрози з боку «країни Рад». Захищаючи СРСР Кольки пояснюють, що «домінуючою темою в радянських прокламаціях за три роки після війни була можливість і вірогідність

його співіснування із Заходом» [7, 56–57]. Таким чином, вони виключають будь-яку колишню провину, покладену на СРСР до початку «холодної війни», перекидаючи натомість цю прогалину на американську зовнішню політику, що мала економічно-експансіоністський характер.

Продовжуючи тему «відкритих дверей» у дипломатії США ХХ ст. не можна не згадати ще одного історика-ревізіоніста Вальтера Ла Фейбра. І хоча він теж усвідомлює важливість цієї політики як центральної риси зовнішньої діяльності США, його головним аргументом є експансіоністські бажання обох наддержав. В. Ла Фейбр, беручи до уваги ідеологічні та державні відмінності, які завжди поділяли ці дві країни, стверджує, що ця різниця лише підживлювала принципове джерело незворотного конфлікту. Це зумовлено тим, що бажання кожної з країн досягти свого власного зміцнення ще з 1890 року підштовхувало їх до конфронтації. Як і інші ревізіоністи, він стверджує, що цей рік знаменує великі зміни у зовнішній політиці США, яка зробила акцент на розширенні закордонних ринків. Водночас, на думку В. Ла Фейбра, радянська Росія «розвинула імперію, яка була більш політичною, ніж комерційною, та намагалася її контролювати ..., заклавши ринки іноземним бізнесменам» [8, 2]. А отже, як результат цих ігор – битва між політикою «відкритих дверей» та «залізною завісою». Вчений впевнено відкидає думку про те, що Й. Сталін був «параноїдальною і психічно хворою» людиною, суперечлива політика якої привела світ до нової форми війни [8, 20]. Він вважає, що зовнішня політика очільника СРСР демонструвала реалізм, ретельний розрахунок сил і дипломатичну витонченість. «...Пріоритетом Сталіна не була світова революція, а лише російська безпека та власна особиста сила», зазначає дослідник [8, 21]. Ця діяльність відповідала його цілям, які Захід навіть не намагався зрозуміти. Ла Фейбр стверджує, що «дії Сталіна були жорсткими та послідовними, а Трумена занадто заплутаними» [8, 22]. Вчений наводить очевидний приклад: «Сполучені Штати у 1945 р. намагалися проникнути в райони, що Сталін вважав критично важливими для радянської безпеки» [8, 21]. Саме з цих причин, на думку вченого, Кремль мав право ставитись вороже до Заходу.

Учений-ревізіоніст, Амос Перлмуттер, що зосередився на вивченні ролі зовнішньополітичних дій президента США Ф. Рузвельта в подіях, що передували завершенню Другої світової війни. У своїй книзі «FDR and Stalin: A not so grand alliance» («ФДР і Сталін: Не такий великий союз») А. Перлмуттер детально аналізує його політику щодо СРСР. В результаті приходиться до наступного висновку: саме Рузвельт – «великий воєначальник» несе «повну і пряму відповідальність за дипломатичні помилки США під час Другої світової війни» [9, 220]. Він іронізує щодо умов ленд-лізу, стверджуючи, що це «не зовнішня політика», а те, що в кінцевому підсумку створило в радянських очах слабкий образ «американської державності» [9, 217].

На думку вченого, помилкою очільника Білого дому є те, що він пішов на поступки Й. Сталіну щодо післявоєнних Польщі, Німеччини та Далекого Сходу, що продовжують критикувати багато ревізіоністів. Під керівництвом Ф. Рузвельта «Сполучені Штати були стурбованими, перш за все високими цілями, а не питаннями балансу сил в світі», таким чином, ідеалізм їх президента призвів до хибного шляху мирного співіснування в післявоєнному світі [9, 16].

Не лише політичної діяльності очільників США торкаються ревізіоністи при дослідженні походження «холодної війни». Окреме місце тут займає розвиток військових технологій, зокрема поява ядерної зброї. Найбільше цим суперечливим моментом займався історик Гар Альперовіц. Його дослідження «Atomic diplomacy: Hiroshima and Potsdam: the use of the atomic bomb and the american confrontation with the soviet power» («Атомна дипломатія: Хіросіма і Потсдам: використання атомної бомби та американська конфронтація з радянською державою) зосереджується на використанні атомної бомби як військового важеля проти Радянського Союзу. Хронологічні межі рамки його дослідження дуже вузькі, що охоплює найважливіші тижні літа 1945 року – період напередодні Потсдамської конференції. Використовуючи велику кількість первинних джерел,

Г. Альперовіц стверджує, що використання такої зброї проти Японії було, перш за все, продиктоване бажанням продемонструвати американську дипломатичну силу, що була спрямована проти СРСР. Це рішення стало результатом загального консенсусу між урядовими елітами у новоствореній адміністрації Г. Трумена, яка прагнула протистояння з Кремлем, з метою змінити образ американської слабкості часів Ф. Рузвельта. Вчений наводить «Звіти Генрі Стімсона», Військового секретаря США в часи президентства Г. Трумена, за кілька тижнів перед Потсдамською конференцією. У них йдеться про те, що останній навмисне відкладав дату Потсдамської конференції до моменту першого успішного випробування атомної бомби [10, 36–45]. Для Г. Альперовіца створення атомної бомби посилювало зусилля СРСР щодо забезпечення безпеки і викликало реакцію, яку можна було зрозуміти тільки в контексті «холодної війни».

Визначимо головні тези ортодоксальної школи: 1) радянська агресія з точки зору експансіоністської політики в Східній Європі знищила будь-яку надію на мирну співпрацю між СРСР і США; 2) комуністична ідеологія та історія не давали жодної надії на компроміс між капіталістичним і комуністичним устроями; 3) Сполучені Штати прагнуть виключно миру; 4) дії Америки були спрямовані на захист принципів свободи і демократії в усьому світі від комуністичної агресії.

Своєю чергою, аргументи ревізіоністів є антитезами до ортодоксальних постулатів і містять наступні основні твердження: 1) СРСР не несе виняткової відповідальності за початок «холодної війни». 2) Сполучені Штати не були пасивними, а переслідували, і навіть нав'язували власну економічну та ідеологічну програму у відносинах з іншими народами. 3) Політика, прийнята США для поширення демократії та заохочення всіх народів до самовизначення, є лицемірною, оскільки мала приховані мотиви. 4) Ядерна зброя стає джерелом військового тиску на Радянський Союз, і призвела до відповідних контрзаходів. 5) Адміністрації Ф. Рузвельта та Г. Трумена відіграли вирішальну роль у започаткуванні явища, що іменується «холодною війною».

Висновки. Отже, ортодоксальне бачення «холодної війни» займає чільне місце в сучасних наукових дискусіях американських дослідників. Водночас слід зауважити, що незважаючи на використання вченими-ортодоксами значної кількості архівних джерел, державних документів, мемуарів та листів вищого керівництва держави, прослідковується чітка однобічність у поглядах. Тому аналіз ортодоксальної теорії окремо від поглядів інших шкіл не може об'єктивно окреслити проблематику явища «холодної війни».

Також слід зазначити, що на відміну від учасників традиційної школи всі вищенаведені ревізіоністські дослідники – фахові історики. Це дозволяє припустити, що їх теорії є більш об'єктивними та політично незаангажованими. По-друге, існує часовий розрив, який, безсумнівно, також впливає на прозорість теорій. Знову ж таки, здатність проводити ретроспективний аналіз подій є надзвичайно важливим інструментом інтерпретації. Історики-ревізіоністи у своїх наукових пошуках використали дуже широкий спектр джерел для обґрунтування своїх теорій, включаючи радянські архіви. Наприклад, А. Перлмуттер у своїй бібліографії пише про те, що він «... перший західний вчений, який вивчає раніше не опубліковані Архіви Радянського МЗС» [9, 300].

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розгляді неоортодоксальної та постревізіоністської шкіл, що, на нашу думку, в поєднанні з цим дослідженням створить загальну картину розуміння подій «холодної війни» другої половини ХХ ст., допоможе розкрити тенденції розгортання подій у сучасному світі.

Література:

1. George F. Kennan. «The Sources of Soviet Conduct» / George F. Kennan. // Foreign Affairs. – 1947. – 25, no. 4.
2. Arthur S. «Origins of the Cold War» / S. Arthur // Foreign Affairs. – 1967. – 46. – no. 1.
3. William Hardy McNeill, America, Britain, & Russia: Their Cooperation and Conflict, 1941–46 / H. William // New York: JohnsonReprint Corp, 1970.

4. Herbert Feis. Churchill, Roosevelt, Stalin: The War They / H. Feis // Waged and the Peace They Sought (Princeton, N. J. : Princeton University Press, 1957.
5. Bailey T. America Faces Russia: Russian-American / T. Bailey // Relations from Early Times to Our Day (Ithaca: Cornell University Press, 1950.
6. The Tragedy of American Diplomacy / William Appleman Williams. – New York : The World Publishing Company, 1959.
7. Kolko J. The Limits of Power: The World and the United States Foreign Policy 1945–1952, 1st Ed / J. Kolko, G. Kolko,. – New York : Harper & Row, 1972.
8. Walter LaFeber, America, Russia and the Cold War 1945–1992. – New York : McGraw Hill, 1993.
9. Amos Perlmutter, FDR & Stalin: A Not So Grand Alliance 1943–1945, (Columbia: University of Missouri Press, 1993.
10. Alperovitz G. Atomic Diplomacy: Hiroshima and Potsdam: The Use of the Atomic Bomb and the Confrontation with the Soviet Power / G. Alperovitz. – New York : Simon and Schuster, 1965.

References:

1. George, F. Kennan. (1947). «The Sources of Soviet Conduct». *Foreign Affairs* 25, no. 4 (In Eng)
2. Arthur, Schlesinger. (1967). «Origins of the Cold War». *Foreign Affairs*. 46 no. 1, (In Eng)
3. William Hardy McNeill (1970), America, Britain, & Russia: *Their Cooperation and Conflict*, 1941–46. New York: JohnsonReprint Corp., (In Eng)
4. Herbert, Feis, (1957). Churchill, Roosevelt, Stalin: *The War They Waged and the Peace They Sought*. (Princeton, N. J.: Princeton University Press, (In Eng)
5. Thomas, Bailey. (1950). *America Faces Russia: Russian-American Relations from Early Times to Our Day* (Ithaca: Cornell University Press. (In Eng)
6. William Appleman Williams. (1959). *The Tragedy of American Diplomacy*. New York: The World Publishing Company. (In Eng)
7. Joyce Kolko and Gabriel Kolko, (1972). The Limits of Power: *The World and the United States Foreign Policy 1945–1952*, 1st Ed. New York: Harper & Row. (In Eng)
8. Walter LaFeber. (1993). *America, Russia and the Cold War 1945–1992*, (New York: McGraw Hill. (In Eng)
9. Amos Perlmutter, (1993). *FDR & Stalin: A Not So Grand Alliance 1943–1945*, (Columbia: University of Missouri Press. (In Eng)
10. Gar Alperovitz. (1965). *Atomic Diplomacy: Hiroshima and Potsdam: The Use of the Atomic Bomb and the Confrontation with the Soviet Power*. New York: Simon and Schuster, (In Eng)

BESPEKA V. Yu.,

AMERICAN HISTORIOGRAPHY OF THE COLD WAR (1945–1991): ORTHODOX AND REVISIONIST SCHOOLS

The Actualization of the studying the historiography problem of the Cold War, caused by the emergence of new approaches, attitudes, opened access to new archival data and digital materials of the opposing sides special services. It is appropriate to pay attention to the wide and diverse range of scientific achievements of American researchers due to the fact that the US-Soviet confrontation was not largely covered by Soviet and post-Soviet scholars during confrontation. Unlike the Soviet studies of that time, there are several areas of scientific research devoted to the problems of the origin and deployment of the Cold War in the USA. The main American scientific schools for the first of these periods of historiography are orthodox, revisionist, neo-orthodox and post-revisionist.

Our goal is to analyze and compare the historiographical works of the representatives of the orthodox and revisionist trends. They represent the difference in the search for American scholars on the events of the Cold War of the twentieth century most clearly.

Using of the historical-genetic method allowed us to analyze the development of these scientific schools and causal movement of events and their relationship with the researcher's works. Using the historical – comparative method, we have highlighted the general and distinctive thoughts of orthodox and revisionist scientific trends.

It has been found that despite the use of a significant number of archival sources, government documents, memoirs and letters from top leaders of the state by orthodox scholars, there is a clear one-sidedness in views. In turn, unlike the participants of the traditional school, revisionist researchers are professional historians. This suggests that their theories are more objective, and politically unbiased. Secondly, there is a time gap, which undoubtedly also affects the transparency of the theories. Again, the ability to conduct a retrospective analysis of events is an extremely important tool of interpretation.

Revisionist historians have used a very wide range of sources to substantiate their theories, including Soviet archives, in their scientific research.

The research originality is based on using only the original of the American publications of these researchers and representatives of scientific schools on the study of the phenomenon of the Cold War.

Prospects for further research we see in the consideration of the neo-orthodox and post-revisionist schools, which in our opinion, combined with this study, will create an overall picture of the understanding of the events of the Cold War. It will help uncover trends in the modern world.

Key words: *historiography, Cold War, orthodox school, revisionist school, American historiography, US, USSR.*

*Надійшла до редакції 20.11.2018
Затверджена до друку 27.11.2018*

УДК 94(477)“1941/1944”:343.21:352.07

DOI: 10.31651/2076-5908-2018-1-94-100

ІВАНЕНКО Аліна Олексіївна,
докторант ДВНЗ «Переяслав-
Хмельницького державного
педагогічного університету імені
Григорія Сковороди»
e-mail: alina.a.ivanenko@gmail.com

НОРМАТИВНА ПРАВОТВОРЧИСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО УПРАВЛІННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ НА ПОЧАТКОВОМУ ПЕРІОДІ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ДОКУМЕНТАЦІЇ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ УПРАВИ)

Соціальне життя у період окупації не припинялося, адже, утворювалися і розпадалися сім'ї, народжувалися діти та помирали люди, вчинялись злочини та правопорушення. Тому місцеві управлінці зосередили свою увагу на створенні нової нормативно-правової бази. Аналіз діяльності місцевих органів влади у створенні нормативної бази з врегулювання правопорушень, які за своїми ознаками наближались до злочинів чи були такими за своєю правовою сутністю.

Проект Тимчасових кримінальних правил міста Києва, створеного Київською міською управою восени 1941 р., він був достатньо розірваним і нецілісним, та загалом схожий на радянську модель Кримінального кодексу. Не всі види злочинів були зазначені у даному Проекті. Документ поділявся на Загальну та Особливу частину, та відповідно на 9 розділів, в яких зазначались визначення деяких видів найбільш розповсюджених злочинів та передбачені покарання за них.

Ключові слова: *Проект Тимчасових кримінальних правил, злочин, покарання, відповідальність, стаття, штраф, позбавлення волі.*

Постановка проблеми. Період гітлерівської окупації України із його безпрецедентними умовами життя місцевого населення є найбільш складним у вітчизняній історії. Але соціальне життя у цей період таки не припинялося, адже, утворювалися і розпадалися сім'ї, народжувалися діти та помирали люди, вчинялись злочини та правопорушення. І факт окупації не міг припинити цих природних процесів. Тому як німецька так і місцева влада мала врегульовувати ці питання. А використати радянську чи німецьку нормативно-правову базу у її так би мовити «чистому» й «недоторканому» вигляді по-суті було неможливо з різних причин. Тому на початковому періоді окупації місцеві управлінці й зосередили свою увагу на створенні нової

нормативно-правової бази, на основі застосування якої мало б існувати й повноцінно функціонувати українське суспільство.

Метою цієї публікації є аналіз діяльності місцевих органів влади у створенні нормативної бази з врегулювання правопорушень, які за своїми ознаками наближалися до злочинів чи були такими за своєю правовою сутністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До поставленої теми зверталися О. Гончаренко [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11] та М. Куницький [12]. Дотичними до нашої тематики є публікації В. Шайкан [13], Ю. Левченко [14] та Ю. Олійник [15], хоч стосуються вони здебільшого систем судочинства, запроваджених окупаційною адміністрацією на загарбаних українських землях. В. Шайкан зазначає, що українські правники у своїй діяльності керувалися виключно німецькими розпорядженнями. Окрім того, дослідниця зазначає про один із видів джерел права – правовий прецедент. У випусках «Урядового Вісника», а також додатках до кожного номеру наводилися «прикладні-взірці» для українських правників із судочинства. В основному дослідниця акцентує увагу на українській правових відділах, яких характеризує, як один із видів каральних органів [13].

Виклад основного матеріалу. Восени 1941 р. Київською міською управою було створено Проект Тимчасових кримінальних правил міста Києва (далі – Проект). Проект поділявся на Загальну та Особливу частину, та відповідно на 9 розділів, в яких зазначались визначення деяких видів найбільш розповсюджених злочинів та передбачені покарання за них. Норми, прописані у даному акті, складаються з усіх трьох частин: гіпотеза, диспозиція, санкція, або як властиво кримінальним законам, лише з диспозиції та санкції. Лише перша, Загальна частина, в основному складається із гіпотези та диспозиції.

Проводячи аналіз цього документа, можна дійти висновку, що він достатньо схожий на радянську модель Кримінального кодексу. Злочинною вважалась, як певна дія, так і бездіяльність, коли не виконується те, що вимагає закон. Злочини і провини поділяються за цим проектом на навмисні, ненавмисні і необережні. При чому відповідальність за умисні злочини була значно більша. Але була й примітка про те, що, коли правопорушення скоєне випадково без певної провини і без необережності, то воно не карається.

Виклад основного матеріалу. Розрізняли три стадії вчинення злочину: готування до злочину, замах на злочин та його вчинення. Готування до злочину карне лише тоді, коли саме у цих діях є злочинна діяльність. Особливо це стосувалось злочинів проти держави. Замахом вважаються дії, якими починається приведення у виконання злочинного діяння, але злочин не доведений до кінця, через брак часу або з інших причин, що не залежали від злочинця. Замах карався у більшій в залежності від небезпечності дій та близькості до завершення злочину [17, 26].

Обтяжуючою обставиною вважалось скоєння правопорушення групою осіб. Розрізняли такі види співучасті: головний злочинець, підмовник та «допомогач». Підмовники, які підбурили до вчинення злочину, та власне злочинці карались у рівній мірі. «Допомогачі» безпосередньої участі у злочинах не брали, а лише допомагали порадами, усували перешкоди до вчинення правопорушення, або після скоєння злочину переховували власне злочинців, знаряддя вчинення злочину, або об'єкт злочину. Недонесення на вчинення злочину не мало бути покараним [17, 27].

Існувало 8 видів відповідальності у кримінальному праві:

1. Штраф до 1000 крб.
2. Арешт до 6 міс.
3. Примусові фізичні роботи до 6 міс.
4. Позбавлення волі до 4 років
5. Позбавлення волі від 4 до 5 років.
6. Позбавлення волі від 5 до 8 років.
7. Позбавлення волі від 8 до 10 років.

8. Смертна кара.

Інколи застосовувалась додаткові покарання: конфіскація майна, що належало підсудному, звільнення з роботи при службових злочинах.

Штраф, який сплачував винний, йшов на користь держави, якщо підсудний не міг сплатити суму штрафу, то її замінювали на примусові роботи в еквіваленті 200 крб. – місяць праці.

При виконанні примусових робіт зловмисник мав виходити на основне місце роботи, у протилежному випадку, його арештовували на термін примусових робіт і на місці ув'язнення він виконував вирок суду.

Смертна кара не застосовувалась для двох категорій осіб: вагітних жінок та дітей до 17 років [17, 28].

Звільнення з роботи, неможливість займати певні посади чи проводити певні громадські, кооперативні та інші роботи за фахом.

Обтяжуючими обставинами вважалося:

1. Повторність злочину;
2. Вчинення злочину групою осіб;
3. Вчинення злочину з особливою жорсткістю;
4. Злочин вчинено над особою, яка через вік, або інші обставини знаходиться у безпорадному стані.

Пом'якшуючими обставинами вважалося:

1. Злочин скоєно вперше;
2. Злочин скоєно під загрозою життя, під примусом, через службову чи матеріальну залежність;
3. Вчинення злочину у стані сильного душевного хвилювання.
4. Злочин вчинено неповнолітнім, від голоду або вагітною жінкою;
5. Необхідна оборона;
6. Коли злочинець прийшов з повинною [17, 29].

При виявленні обставин необхідної оборони обвинувачуваного могли звільнити від покарання.

Існувало поняття і позовної давності, яке залежало від тяжкості злочину:

1. Правопорушення, що карались арештом або штрафом – 1 рік.
2. Правопорушення, що караються примусовими роботами або позбавленням волі до 4 років – 3 роки.
3. Правопорушення, що караються позбавленням волі до 6 років – 5 років.
4. Решта злочинів – 10 років.
5. На злочини проти держави термін давності не поширювався [17, 30].

Особа вважалась такою, що не має судимість, якщо вона визнана не винуватою, якщо слідство проти неї закрито, або якщо пройшов термін позовної давності.

Неповнолітні до 16 років вважались особами з неповною дієздатністю: після вчинення злочину вони віддавались «під відповідальний нагляд батьків». Особо 16 – 20 років вважались частково дієздатними – їм зменшували покарання в залежності від тяжкості злочину.

Психічнохворі та глухонімі люди вважались неосудними та піддавались лікуванню [17, 31].

У зазначеному Проекті Київська міська управа кваліфікувала декілька видів злочинів. Найбільш тяжкими були злочини проти держави, які карались смертною карою та конфіскацією майна засудженого:

1. Бунт та збройне повстання;
2. Шпигунство на користь радянської влади;
3. Зрада держави;
4. Скоєння терористичних актів проти голови держави або його представників;

5. Скоєння диверсійних актів проти держави: напад на військові частини, зруйнування залізничних станцій та інших шляхів сполучення, електричних станцій та інших споруд державного та громадського майна.

Підготування зазначених злочинів, агітація проти державної влади, а також переховування відповідний пропагандистських матеріалів, саботаж власних обов'язків, що загрожують державі, привселюдна образа Голови держави, – також кваліфікувались, як злочини проти держави, але покаранням за них було позбавлення волі строком від 3 до 10 років [17, 32–33].

У цій же сфері зазначено ще один вид злочинів, найбільш розгалужений – злочини проти порядку управління. Термін покарання коливався між 6 місяцями і до 10 років. Якщо злочин був скоєний за обтяжуючих обставин, або внаслідок яких сталась смерть постраждалого, то винний засуджувався до смертної кари. До даного виду злочинів відносились: хуліганство, масові погроми, образа представників влади, подання офіційній особі завідомого неправдивих даних, відмова від сплати податків, підробка документів, контрабанда, незаконні валютні операції, перехід без відповідного дозволу державного кордону, допомога втечі в'язневі [17, 34–40].

Наступним видом злочинів були злочини проти релігії. Такими злочинами вважалось «кощунство» усно або письмово проти Бога, Пресвятої Богородиці, Святих Угодників, агітація проти релігії, особливо поміж неповнолітніх, перешкода виконанню релігійних обрядів, псування могил та пам'ятників. Термін ув'язнення коливався між 6 місяцями та до 5 років [17, 32–33].

Окремо кваліфікувались службові злочини, – до 7 років позбавлення волі. Це були дії, застосовані урядовою особою, внаслідок яких відбувалось порушення роботи певної установи або підприємства, або заподіяння їм майнової шкоди, невиконання своїх службових обов'язків, хабарництво, підробка службових документів [17, 39–40].

Ще одним видом злочинів зазначені господарські злочини, прикладами яких були: несумлінне виконання повноважень особи, яка керує громадською або корпоративною установою чи підприємством, наслідком якого є шкода майнових інтересів; умисне невиконання договірних зобов'язань; свідоме надання таких умов праці, де робітник міг втратити дієздатність; штучне завищення цін; самогоноваріння; виготовлення та збут наркотичних речовин; полювання, риболовство без відповідних дозволів. Основними видами покарання у цій сфері були: штрафи, примусові роботи, позбавлення волі до трьох років, у деяких випадках призначали як додаткову покарання конфіскацію майна порушника [17, 41–43].

До тяжких відносились злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи. Умисне вбивство каралось 8 роками позбавлення волі, а вбивство з особливою жорстокістю, катуванням чи вбивство вагітної жінки – 10 роками. Аборти і вбивство новонародженого карались трьома роками. Згвалтування або розбещення малолітніх несло за собою позбавлення волі на строк до 5 років, а якщо згвалтування мало наслідком самогубство – 10 років. Каралось двома роками позбавлення волі і свідоме зараження венеричними хворобами. Тілесні ушкодження карались від 6 місяців до 3 років в залежності від ступеня тяжкості. Незаконне позбавлення волі каралось ув'язненням до трьох років [17, 43–47].

З-поміж злочинів проти власності було виділено крадіжку, розбій, шахрайство, фальсифікацію та лихварство. За розбій, через більший ступінь суспільної небезпечності, передбачалось від 8 до 10 років позбавлення волі. Термін позбавлення волі за крадіж коливався від 1 до 5 років. При чому здійснення крадіжки у фізичної особи каралось одним роком позбавлення волі, а у державного чи громадського підприємства чи установи – 5 – 6 років. Шахрайством визначалось незаконне одержання з корисливою метою майна або зловживання довір'ям. За ці дії було передбачено покарання – позбавлення волі терміном на 2 роки. Окремо кваліфікувалась підробка документів та фальсифікація, тобто зміну вигляду та властивостей речей, за що передбачене покарання відповідно 3 та 2 роки

позбавлення волі. Лихварство розцінювалось як кримінально каране діяння, за яке порушник мав отримати термін ув'язнення до двох років [17, 47–52].

Висновки. Проект кримінального кодексу, створеного Київською міською управою, досить нецілісним. Не всі види злочинів були зазначені у даному Проекті. Найбільш жорсткі міри покарання визначались за злочини проти держави, лише у цьому виді правопорушень передбачалась смертна кара. Порівнюючи із вбивством з усіма обтяжуючими обставинами, де найбільший термін встановлено – 10 років позбавлення волі. У Проекті визначено види співучасті, обтяжуючі та пом'якшуючі обставини, стадії вчинення злочину. Повторність вчинення певних злочинів вважалось обтяжуючою обставиною та суттєво збільшувало покарання. Покарань передбачалось 8 видів, з них найбільш розповсюдженими були примусові роботи та позбавлення волі на терміни від 1 до 10 років.

Література:

1. Гончаренко О. М. Функціонування правових відділів органів місцевого управління в системі судочинства Рейхскомісаріату «Україна» (1941 – 1944 рр.) / О. М. Гончаренко // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. – Київ, 2009. – Вип. 14. – С. 78–82.
2. Гончаренко О. М. Судова та управлінсько-розпорядча практика установ окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна» у сфері припинення сімейних правовідносин (1941–1944 рр.) / О. М. Гончаренко // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. – Київ, 2009. – Вип. 16. – С. 59–64.
3. Гончаренко О. М. Інститут правових радників у системі судочинства Рейхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) / О. М. Гончаренко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія № 6. 3б. наукових праць. – Випуск 6: Ювілейний випуск до 175-річчя Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – К., 2010. – С. 120–125.
4. Гончаренко О. М. Повсякденне життя українського населення крізь призму документів судочинства органів цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) / О. М. Гончаренко // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 246 с.
5. Гончаренко О. М. Повсякденне життя місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» у контексті функціонування окупаційної системи цивільних судів (1941 – 1944 рр.) / О. М. Гончаренко // «Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., [м. Переяслав-хмельницький], 5–6 жовт. 2012 р. / [упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко, В. В. Коцур]. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 99–105.
6. Гончаренко О. М. Кримінальне право як засіб регулювання поведінки місцевого населення Рейхскомісаріату «Україна»: огляд нормативної бази та судової практики (1941–1944 рр.) / О. М. Гончаренко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових праць. – Вип. 23. – Переяслав-хмельницький, 2009. – С. 120–126.
7. Гончаренко О. М. Застосування елементів радянського законодавства в управлінсько-розпорядчій практиці установ Райхскомісаріату «Україна» на початковому етапі становлення гітлерівського окупаційного режиму: постановка проблеми (друга половина 1941 – початок 1942 рр.) / О. М. Гончаренко // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. – Київ, 2009. – Вип. 18. – С. 163–165.
8. Гончаренко О. М. Українські мирові суди в системі органів правосуддя гітлерівського окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура, службова компетенція та основний зміст діяльності (1941–1944 рр.) / О. М. Гончаренко // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Випуск № 202. – Частина II. – Черкаси, 2011. – С. 36–41.
9. Гончаренко О. М. Проблеми функціонування місцевих судових установ Райхскомісаріату «Україна» в 1941–1944 рр.: сучасна вітчизняна історіографія / О. М. Гончаренко // Наукові записки з української історії. – Збірник наукових праць. – Вип. 35. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С. 195 – 201.
10. Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія / О. М. Гончаренко – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 600 с.
11. Гончаренко О. М. Система органів місцевого управління на території Райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941 – 1944 рр. / О. М. Гончаренко, М. П. Куницький, О. Є. Лисенко / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2014. – 151 с.
12. Куницький М. Функціонування установ шліфенів та шефенів на теренах Райхскомісаріату «Україна»: аналіз судової практики (1941–1944 рр.) / М. Куницький // Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. – Київ, 2014. – Вип. 29. – С. 29 – 33.

13. Шайкан В. О. Стан системи судочинства на території Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки гітлерівської окупації / В. О. Шайкан // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – 250 с.
14. Левченко Ю. І. Судовий апарат німецьких адміністративно–територіальних одиниць України за роки окупації: 1941 – 1944 рр. / Ю. І. Левченко // Вісник академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України. Науковий збірник. – Серія: Політика, історія, культура. – 4 (60). – 2011. – С. 115 – 120.
15. Олійник Ю. В. Створення судових органів на окупованій території України в роки Другої світової війни / Ю. В. Олійник // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). – Вип. 26. – 2004. – С. 245–252.
16. Київський обласний державний архів. Фонд 2412 (0085). Оп. 2. Спр. 47. Проекты временных уголовных, уголовно–процессуальных и других юридических правил г. Киева. 31 мая 1942. 117

References:

1. Honcharenko O. (2009). The functioning of the legal departments of local government in the system of proceedings of the Reichskommissariat «Ukraine» (1941 – 1944 rr.). *Chasopys ukrainskoi istorii (A journal of Ukrainian history)*. Kyiv. 14. 78 – 82. (in Ukr.).
2. Honcharenko O. (2009). Judiciary and administrative practice of institutions of the occupation administration of the Reichskommissariat «Ukraine» in the sphere of the termination of family ties (1941–1944 rr.). *Chasopys ukrainskoi istorii (A journal of Ukrainian history)*. Kyiv. 16. 59–64. (in Ukr.).
3. Honcharenko O. (2010). Institute of Legal Advisers in the System of Proceedings of the Reichskommissariat «Ukraine» (1941–1944 rr.). *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Zb. naukovykh prats. Yuvileinyi vypusk do 175–richchia Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. (Scientific journal of NPU named after MP Drahomanov Coll. scientific works. Anniversary edition of the 175th anniversary of the National Pedagogical University named after MP Drahomanov)*. Kyiv. 6. 120–125. (in ukr.).
4. Honcharenko O. (2010). Everyday life of the Ukrainian population through the prism of the documents of judicial proceedings of the civilian administration organs of the Reichskommissariat «Ukraine» (1941 – 1944 rr.). *Istoriia povsiakdennosti: teoriia ta praktyka: materialy Vseukr. nauk. konf. (The History of Everyday Life: Theory and Practice «: Materials by All. sciences Conf)*. Pereiaslav–Khmelnyskyi, 14–15 trav. 2010 r. Pereiaslav–Khmelnyskyi, 246. (in Ukr.).
5. Honcharenko O. (2012). Everyday life of the local population of the Reichskommissariat «Ukraine» in the context of the functioning of the occupational system of civil courts (1941–1944 rr.). *Istoriia povsiakdennosti: teoriia ta praktyka: materialy Vseukr. nauk. konf., (The History of Everyday Life: Theory and Practice: Materials by All. sciences Conf)*. 5 – 6 oct. 2012. Pereiaslav-Khmelnyskyi., 99–105. (in Ukr.).
6. Honcharenko O. (2009). Criminal law as a means of regulating the behavior of the local population of the Reichskommissariat «Ukraine»: review of the regulatory framework and jurisprudence (1941–1944 rr.). *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: Zbirnyk naukovykh prats. (Scientific notes on Ukrainian history: Collection of scientific works)*. Pereiaslav-Khmelnyskyi. 23, 120–126. (in Ukr.).
7. Honcharenko O. (2009). Application of elements of Soviet legislation in the administrative and administrative practice of the institutions of the Reichskommissariat «Ukraine» at the initial stage of the formation of the Nazi occupation regime: a problem setting (the second half of 1941 – the beginning of 1942). *Chasopys ukrainskoi istorii (A journal of Ukrainian history)*. Kyiv, 18, 163–165. (in Ukr.).
8. Honcharenko O. (2011). Ukrainian peace courts in the system of justice bodies of the Nazi occupation apparatus of power of the Reichskommissariat «Ukraine»: organizational structure, service competence and main content of activity (1941–1944 rr.). *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky. (Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical Sciences)*. Cherkasy. 202. II. 36–41. (in Ukr.).
9. Honcharenko O. (2014). Problems of the functioning of local judicial institutions of the Reichskommissariat «Ukraine» in 1941–1944: contemporary Ukrainian historiography. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii. Zbirnyk naukovykh prats (Pages of Military History of Ukraine: Collection of Sciences. articles)*. Pereiaslav – Khmelnytskyi, 35, 195–201. (in Ukr.).
10. Honcharenko O. (2011). Functioning of the occupational administration of the Reichskommissariat «Ukraine»: administrative and administrative and organizational-legal aspects (1941–1944 rr.). Kyiv, 600. (in Ukr.).
11. Honcharenko O. M., Kunytskyi M. P., Lysenko O. Ie. (2014). The system of local government bodies on the territory of the Rayhskommissariat «Ukraine» and «military zone». 1941–1944 rr. / NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy. Kyiv, 151. (in Ukr.).
12. Kunytskyi M. (2014). Operation of sifters and patrons in the regions of the Reichskommissariat «Ukraine»: analysis of judicial practice (1941–1944 rr.). *Chasopys ukrainskoi istorii (A journal of Ukrainian history)*. Kyiv. 29, 29–33. (in Ukr.).
13. Shaikan, V. O. (2007). State of the system of justice in the territory of the Reichskommissariat «Ukraine» and the military zone during the Nazi occupation. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. Statei (Pages of Military History of Ukraine: Collection of Sciences. articles)*. Kyiv. 11. 250. (in Ukr.).

14. Levchenko Yu. I. (2011). The judicial apparatus of the German administrative-territorial units of Ukraine for the years of occupation 1941–1944 rr. *Visnyk akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn federatsii profspilok Ukrainy. Naukovyi zbirnyk. Seriia: Polityka, istoriia, kultura (Herald of the Academy of Labor and Social Relations of the Federation of Trade Unions of Ukraine. Scientific collection)*. 4 (60). 115–120. (in Ukr.).
15. Oliinyk Yu.V. (2004). Establishment of judicial bodies in the occupied territory of Ukraine during the Second World War. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty (Zbirnyk statei). (History of Ukraine. Little-known names, events, facts)*. 26, 245–252. (in Ukr.).
16. Projekty vremennykh ugovnykh. Ugolovno-protsessualnykh i drugikh yuridicheskikh pravil g. Kiyeva. KODA (Kyivskiy oblasnyi derzhavnyi arkhiv.) F. 2412 (0085). Op. 2. Spr. 47. 31 may 1942. 117 p. (in Russ.).

IVANENKO A. A.,

**CRIMINAL LEGISLATIVE DOCUMENTS ISSUE OF LOCAL GOVERNMENT BODIES
AT THE BEGINNING OF HITLER OCCUPATION (EXAMPLE OF KYIV CITY
ADMINISTRATION DOCUMENTATION)**

During the occupation social life went on, after all, families were formed and divorced, children were born and people died, crimes and offenses were committed. Therefore, both German and local authorities had to settle these issues. And the use of the Soviet or German legal basis was impossible for various reasons. That is why local managers focused their attention on the creation of a new legal regulatory framework which could provide the basis for adequate functioning of Ukrainian society. Consequently, the purpose of this publication is to analyze the activities of local authorities in creating a normative base for the regulation of offenses, which were approaching crimes or were criminal from the legal point of view.

The problem outlined has not yet been sufficiently considered in contemporary historiography, and the Soviet researchers were not interested in it at all. The exceptions are some publications and monographs of O. Honcharenko and M. Kunitsky, V. Shaikan, Y. Levchenko and Y. Oliinyk, although the works are related mostly to the systems of legal proceedings established by the occupation administration on the captured Ukrainian lands.

In the autumn of 1941 Kyiv City Administration developed the draft of Temporary Criminal Code of Kyiv. The draft was divided into General and Special Parts, and to 9 sections, which contained the definition of certain types of most widespread crimes and provided punishments for them.

In general, analyzing the draft of Criminal Code created by Kyiv City Administration, one can conclude that it was not complete and integral. Not all types of crimes were mentioned in this draft. The most severe punishments were determined for the crimes against the state, only for this type of offenses the death penalty was provided. For example, the murder with all the aggravating circumstances was penalized by the largest term of 10 years imprisonment. The draft identified also the types of complicity, aggravating and mitigating circumstances, and the stages of the crime commission. The certain crimes committed repeatedly were considered an aggravating circumstance and it increased their punishment significantly. There were 8 types of punishment, the most widespread of which were forced works and imprisonment for 1 to 10 years terms.

Key words: *project, crime, punishment, responsibility, article, fine, imprisonment.*

*Надійшла до редакції 12.11.2018
Затверджена до друку 22.11.2018*

УДК 930.1(100)“.../16”(045)

DOI: 10.31651/2076-5908-2018-1-101-110

МОРОЗОВ Анатолій Георгійович,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри археології
та спеціальних галузей історичної науки
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
e-mail: anicid2012@ukr.net

ПАВЛОВА Надія Вікторівна,
студентка 4 курсу навчально-наукового
інституту історії та філософії
Черкаського національного університету
e-mail: імені Богдана Хмельницького

ЗАРУБІЖНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО УКРАЇНУ (ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО XVII ст.)

Автором здійснено аналіз та подано супровідний науковий коментар найбільш інформативних повідомлень про українські землі та їхніх мешканців, що вийшли з-під пера іноземних авторів протягом IX – XVI ст. Із позицій літературної компаративістики, імагології, студій з ідентичності розкрито механізми формування та зміни гетерообразу (букв. «образ чужого») українських земель в очах ближчих і дальніх сусідів – подорожніх IX – XVI ст.

Ключові слова: іноземці, мандрівники, українські землі, історико-географічні описи, мемуари, щоденники, гетерообраз.

Постановка проблеми. Внаслідок особливого геополітичного становища українських земель їхній розвиток був взаємозв'язаним із європейськими та азійськими народами. Тривала та інтенсивна взаємодія між історичними дієвцями, які, часом, представляли не лише різні народи, але й цивілізації, обумовила активний культурний обмін, спонукала очевидців до відповідних рефлексій, які знайшли своє відображення на сторінках мемуарів, описів, подорожніх щоденників, листів тощо. У пору глобалізації та інтенсивних міжнародних контактів звернення до «ігор відображень» минулих може стати продуктивним заняттям щодо підбору ключів для кращого розуміння особливостей історичного розвитку різних народів та специфіки їх світобачення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтерес дослідників до еволюції образу українських земель в очах іноземців прослідковується з кінця XIX ст. Одним з перших, хто вдався до системного студіювання цього питання, став М. Грушевський. Однак, в силу відомих перипетій політичної історії України першої половини XX ст., цей напрям досліджень тривалий час зазнавав стагнації. Водночас у середовищі українських емігрантів світ побачила класична праця В. Січинського «Чужинці про Україну» (Прага, 1937, перевид. 1991) [25; 26]. У середовищі діаспори над темою українських земель в описах іноземців також продуктивно працював О. Оглоблин [19]. В Українській РСР певне поживлення спостерігається лише з 1960-х рр., що пов'язано з науковими пошуками В. Голобуцького [4], В. Зайцева, І. Слабєєва [7] та І. Шекери [32]. У 1980-х – 2010-х рр. суттєві зрушення відбулися завдяки зусиллям Я. Дашкевича [6], В. Калашникова, К. Константиненко, Ю. Мицика [15; 16], Д. Наливайко [17; 18], В. Сергійчука [24], І. Шевченка [31], у 2000-х А. Чабан [33].

Мета публікації: простежити еволюцію та з'ясувати закономірності змін гетерообразу українських земель в очах сучасників протягом IX – XVI ст.

Виклад основного матеріалу. Найдавніші відомості про Україну, залишені іноземцями, відносяться до IX – X ст. і розміщені у записках арабських мандрівників та візантійських письменників.

Арабські автори, у творах яких зустрічаються описи України або окремих її частин, цікавилися переважно географічними особливостями, побутом сусідніх народів, торговельними шляхами. Ці відомості здебільшого уривчасті, однобічні й стосувалися переважно тих сторін життя або звичаїв, які здавалися арабським мандрівникам найбільш дивними.

Із арабських джерел ми дізнаємося про тогочасний поділ слов'ян на різні племена та особливості їх взаємовідносин між собою. У 20–50-х рр. X ст. арабський письменник Аль-Масуді зазначав, що одним із основних слов'янських племен є поляни, при чому, незважаючи на те, що інші племена у більш ранній період мали своїх власних королів, вони підкорялися королю полян, але це тривало до того часу, поки не відбулося нового роз'єднання між слов'янськими племенами [25, 5]. Описи Аль-Масуді також свідчать про велику релігійну строкатість слов'янських племен: «вони поділяються на багато народів і деякі з них – християни ... і ті, що поклоняються сонцю» [29].

Ібн-Якуб у своїх «Записках» так пише про розрізнення слов'янських племен: «Взагалі слов'яни – люди сміливі, здатні до походу і якби не було розрізнення серед їх численних і розкиданих племен, то не міг би з їх силами боротися жоден народ у світі» [25, 8].

Арабські письменники чітко розрізняють поняття «слов'яни» та «руси». Особливо яскраво вираженою ця тенденція спостерігається у Аль-Масуді. Він неодноразово так і зазначає: «... деякі племена з них є слов'яни і русини» [26, 16]. Повідомляється, що руси воювали із різними народами на узбережжі Каспійського моря, торгували із Іспанією, Римом та хозарами. Ібн-Даст повідомляє, що руси здійснювали наїзди на слов'ян, іноді забираючи останніх у неволю [25, 7]. До речі про військові успіхи русів повідомляє й інший арабський письменник Ібн-хаукаль у книзі «Книга шляхів і держав» (70-ті рр. X ст.), говорячи про те, що руси підкорили собі болгар та хозар [26, 21].

У арабських джерелах містяться відомості й про характер та звичаї слов'ян, їхній уклад життя. Характеризуючи русів Ібн-Даст говорить про те, що вони практично не займалися господарством, а забезпечували себе тим, що привозили від слов'ян. Також вони займалися торгівлею хутром. Розвиненим було в русів і кораблебудування, оскільки, за словами Ібн-Даста, усі свої набіги вони чинили не сухоходом на конях, а на кораблях. За характером, руси були войовничими, відважними та хоробрими. На зріст були високими, гарними на вигляд. Завжди носили при собі мечі, бо мало вірили один одному, оскільки підступ і задрість були у них звичайними речами [25, 7].

«Книга» арабського історика та письменника Ахмеда Ібн-Фадлана – члена посольства халіфа Муктадира до приволзьких болгар, що написана у 20-х рр. X ст., містить дані про Київ [29]. У іншому своєму творі – трактаті «Записка», написаному у 921 р., Ібн-Фадлан описує зовнішність населення України: «Я не бачив людей з більш досконалими тілами. Вони подібні до пальм, білокурі, червоні лицем, білі тілом. ... При кожному з них є сокира, меч і ніж, з усім цим він не розлучається. А що стосується жінок, то на їх грудях закріплена коробочка із заліза, або зі срібла, або з міді, або із золота, або з дерева відповідно до розмірів достатку їхніх чоловіків» [27].

Описи того, наскільки заможно жило населення Київської Русі, зустрічаються у арабських повідомленнях доволі часто. Так, мандрівник кінця IX – початку X ст. Ібн-Русті у енциклопедії «Дорогі цінності» зазначає, що у русів багато міст і живуть вони заможно. Іспано-арабський мандрівник та письменник Абу Хамід (1080–1169 рр.) розповідає про природні багатства Київської Русі: «Ця країна обширна, рясна медом, пшеницею, ячменем і великими яблуками, краще за яких нічого немає» [27].

Інформацію про Україну та її населення містять твори й інших арабських мандрівників та письменників. Серед них праця арабського письменника перського

походження Ібн-хордадбега «Книга шляхів для пізнання держав», написана у 60–70 рр. IX ст., та «Книга доріг для пізнання держав» візира Саманидів Аль Джайгані.

Як бачимо, відомості арабських мандрівників носять переважно описовий характер і розкривають особливості тієї території, на якій поживали предки українців. У той же час грецькі джерела, що відносяться до того ж часового відрізка, що й арабські, торкаються не лише опису географічних особливостей України, але й її населення. До того ж, візантійські джерела багато описують боротьбу Візантії із Київською Руссю, тому вони розкривають й військові особливості держави слов'ян

Один із найбільш давніх іноземних свідків життя в стародавній Україні – візантійський письменник та історик Прокопій у другій половині VI ст. писав про склавинів і антів наступне: «... править ними не один муж, але з давніх часів живуть так, що порядкує громада, і для того всі справи, чи щасливі, чи лихі, йдуть до громад» [26, 23]. Окрім цього, Прокопій зазначав, що за характером слов'яни не злобний народ і «обману не знають» [8, 113]. Водночас візантійський письменник Маврикій говорить, що у слов'ян багато князів, які живуть у незгоді [25, 9].

Візантійські джерела повідомляють про войовничість слов'янських племен. Патріарх Фотій, описуючи облогу Царгорода слов'янами, характеризував їх як суворий та дикий народ, який не знає страху [25, 9]. Візантійський історик Лев Диякон у своїй праці «Історія» близько 990 р. також описував слов'ян як народ сильний, войовничий, такий, що нападав на усіх своїх сусідів [26, 25]. Лев Диякон описав зовнішність князя Святослава під час його зустрічі на Дунаї з візантійським імператором Іоаном Цимісієм [8, 114]. Згідно цього опису, Святослав був середнього зросту, широкоплечий, кирпатий, мав ясно-сині очі, густі брови та вуса, проте бороди не носив. Про його характер Лев Диякон зазначав, що він палкий, сміливий, відважний та діяльний [25, 10]. На момент зустрічі Святослав виглядав похмурим і диким [30, 23].

Серед позитивних рис предків українців як арабські, так і візантійські автори відзначають гостинність, милостивість та подружню відданість. Стосовно негативних особливостей характеру слов'ян, то їх описав візантійський письменник Маврикій: «Вони цілковито віроломні й не тривкі в договорах. Коли порізняться між собою, ніколи вже не погодяться, ніколи не тримаються спільного рішення. Бо кожен із них має свою думку й ніхто не хоче уступити другому» [25, 9].

Про Україну княжого періоду до моменту монголо-татарської навали, збереглося не дуже багато відомостей в іноземних джерелах. Ті відомості, які залишилися, найбільше описують матеріальну сферу життя тогочасного суспільства. Іноземці захоплювалися розкішшю княжого укладу життя, багатством земель та розмахом княжої столиці – Києвом, кількістю його будівель, церков, густотою населення та його художньою культурою.

Як і у попередні часи серед позитивних рис українців чужинці продовжують вирізняти гостинність. Наприклад, єпископ та місіонер Бруно Кверфуртський у посланні до імператора Генріха II близько 1008 р. характеризував Володимира Великого як багатого, доброго та гостинного господаря. Загалом Бруно представляв Русь як християнську країну, яка є опорою та спільником у його місіонерській діяльності [17].

Іноземці високо оцінювали Київську Русь як державне утворення. Зокрема, географ XI ст. Адам Бременський говорить про Русь як про «найдалшу та найбільшу країну слов'ян». Говорячи про її природні багатства, вчений порівнює її із «зрошеним садом, наповненим усякими благами», а Київ замальовує як «суперник Константинополя та найкоштовніша окраса грецького світу» [22, 274].

Однак, після розгрому Києва ханом Батием свідчення іноземців про Київ кардинально відрізняються від попередніх. Наприклад, папський легат до Золотої Орди, італійський чернець-францисканець Джованні де Плано Карпіні, який у 1245 р. проїжджав територією України та двічі побував у Києві, у праці «Історія монголів» зазначав: «Коли ми їхали через цю землю, ми бачили незліченні голови й кістки мертвих людей, що

лежали в полі; це місто було великим і дуже багатолюдним, а тепер воно зведене майже нанівець і ледве чи є тепер там двісті будинків, а людей тих вони тримають в найтяжчому рабстві» [10, 25]. Однак, Плато Карпіні писав про місцевих жителів і таке: «Кияни, довідавшись про наш приїзд, збіглися до нас усі з радістю і вітали нас... Так само приймали нас по цілій Русі... Данило і його брат Василько зробили для нас бенкет і проти нашої волі гостили нас у себе днів з вісім» [29].

Значний інтерес становлять також свідчення Плато Карпіні про часті наскоки литовців на зруйновану татарами Русь: «Ми постійно їхали [до Києва] у смертельній небезпеці через литовців, які таємно й часто, наскільки можуть, роблять наскоки на землю Русію, і особливо в тих місцях, які ми повинні були проїздити; оскільки ж більша частина людей Русії була перебита татарами або відведена в полон, то вони не можуть дати [татарам] належної відсічі» [10, 45].

Загалом, іноземці відзначають, що руські князі та населення Київської Русі любили відзначати свята, влаштовувати бенкети на честь різних подій. Більш того, подекуди зустрічаються й такі пікантні свідчення чужинців, як запис англійця Гервасія Тільберійського у його творі «Імператорські дозвілля» (перша третина XIII ст.): «Народ руський косніє в неробстві, із пристрасстю віддається полюванню й непомірній обжерливості, ... майже ніколи не переступає кордонів своєї країни» [27].

Посол французького короля Людовіка IX до Золотої Орди Віллем Рубрук з Брабанту у 1252 р. проїжджав через Крим та Перекоп. Він відзначає мовну строкатість населення цих територій, говорячи про те, що тоді на Кримському узбережжі від Судака до Херсонеса було 40 укріплених міст і майже в кожному розмовляли іншою мовою. Описує він і великі солоні озера Криму, звідки сіль вивозилася на все узбережжя Чорного моря [29].

Починаючи із середини XIII ст., особливо після монголо-татарської навали, іноземці уникали подорожувати Україною, тому записів про Україну, зроблених чужинцями, практично не залишилося. Нова хвиля іноземців рушила в Україну вже у XV – XVI ст. Вони прибували на українські землі із різною метою: як послі іноземних держав, як мандрівники, як вчені.

Д. Наливайко запропонував періодизацію ролі різних народів Заходу у на різних етапах опису ними Східноєвропейського ареалу та зокрема України у XV – XVI ст. Згідно неї, у XV – першій половині XVI ст. про українські землі найбільше писали італійці. З кінця XV ст. ознайомлення з Україною досить активно відбувалося також у Німеччині, досягнувши свого апогею в публікації «Записок про Московію» (1549 р.) С. Герберштейна. У другій половині XVI ст. провідна роль в ознайомленні зі Східною Європою переходить до англійців, які налагоджують активні торговельні зв'язки з Москвою за Івана Грозного, але на Україну й Білорусь вони зовсім не поширюються. Щодо Франції, то внаслідок географічної віддаленості й відсутності економічних і політичних інтересів у Східній Європі значна зацікавленість нею пробуджується там лише в останній третині XVI ст. Приблизно те ж саме можна сказати і про Іспанію [17].

У 1479–1480 рр. Україною подорожував італійський гуманіст, засновник і керівник римської академії Помпоній Лет. Вдаючись до античної риторики, що була характерною особливістю ренесансного письменства, П. Лет називає українські землі «Скіфією». Гуманіст детально описує особливості місцевого землеробства, говорячи про те, що основною культурою є пшениця, яку місцеві жителі сіють навесні, а збирають у жовтні; окрім цього, вони сіють жито, овес та просо. На польових роботах, за словами П. Лета, використовувалися не воли, а коні. Цікаве свідчення залишив італієць і про українські пісні: «Гармонія їхніх пісень ніжна, і коли слухаєш одного, здається, що співає декілька» [17].

Загалом італійці достатньо часто подорожували територією України, описуючи її землі у подорожніх записках або мемуарах. Венеціанський купець Йосафат Барбаро, який подорожував Україною у 1436 р. залишив опис флори та фауни українського Приазов'я та

Криму [26, 37]. Навесні 1470 р. в Україні побував італієць Ф. Каллімах-Буонокорсі – один із засновників гуманістичного руху в Польсько-Литовській державі. І. Голеніщев–Кутузов писав про нього так: «Каллімах, який мчить верхи на коні степами України, став символом польського Відродження» [3, 144].

У 1507 р. у Римі була надрукована «Географія» Птолемея, до якої також була додана «Сучасна карта Польщі, Угорщини, Чехії, Німеччини, Русі й Литви», при чому під назвою «Русь» були включені українські та білоруські землі.

Характерною особливістю свідчень іноземців про Україну XV – XVI ст. стали описи чужинцями різних українських міст або окремих українських територій. Звичайно, найбільше таких даних присвячено описам тогочасного Києва.

У 1474 р. Київ відвідав венеціанський посол до персидського шаха Амброджіо Контаріні. Приємне враження на італійця справила гостинність киян, однак сам Київ ніяк не вразив венеціанського посла; подив у нього викликав лише достаток хліба та м'яса у місті, а також звичка його мешканців проводити багато часу у шинках [28]. До речі, Контаріні робить повідомленні і про робочий час киян. Він зазначає, що переважна більшість жителів міста працювала з ранку до третьої години дня [17].

Альберт Кампенезе у листі до папи Климента VII близько 1523–1534 рр. характеризує Київ як одне із найгарніших і найбагатших міст, навіть незважаючи на сліди грабувань та спустошень монголо–татар.

Посол німецького цісаря Рудольфа II до козаків Еріх Ляссота (бл. 1550–1616 рр.) у своєму «Щоденнику» особливо детально зупиняється на описі культурних пам'яток Києва. Зокрема, Софійський собор він називає «особливо славною, прекрасною і величавою» пам'яткою, проте відзначає, що собор перебував на той час у великому занедбанні. Наряду із Софією Київською Е. Ляссота описує Золоті ворота, Михайлівський золотоверхий собор, Києво-Печерський монастир [25, 16]. Загалом про Київ Е. Ляссота зазначав, що місто досить просторе, бо біля кожного будинку був сад. Окрім цього, у Києві було багато церков, але майже всі вони були дерев'яними [13, 101].

Відомий дипломат С. Герберштейн (1486–1566 рр.), у своїх «Записках про Московію» (1549 р.) також підтверджує велич Києва, який він називає «Chiovuia», описуючи його численні культурні пам'ятки та їхні давні руїни. Також дипломат описує один із звичаїв, який побутував у Києві: «У Києві є гора, через яку купці мусять переїздити тяжкою дорогою; коли по в'їзді на неї випадково заломиться яка-небудь частина воза, то майно, яке везлося тим возом, забирається до державного скарбу» [26, 47]. З-поміж інших українських міст С. Герберштейн також згадує Стародуб, Брянськ, Новгород-Сіверський, Чернігів, Путивль, Канів, Черкаси, подає деякі відомості про чорноморські степи, Крим і Кубань. Описуючи географічне положення України, він наводить інформацію про українські річки – Дніпро, Дністер і Дон [29].

До другої XVI ст. належить поява детальних описів Києва іноземцями. Один із них належить купцю Мартіну Груневегу – уродженцю Гданська, котрий був у Києві в жовтні 1584 р. Пізніше він описав цю подорож у мемуарах, до яких додав замальовки, що дозволяють реконструювати загальний вигляд Києва та окремих його частин і будівель. За словами Груневега, забудова Києва в цей період була досить хаотичною. Він писав: «Тут у Києві йдеш між дерев'яними будівлями і парканами, неначе у багатолюдному селі, покрученими, нерегулярними вулицями. Кожен двір має власний великий садок, город і багато будівель для худоби та людей. Все це розкидане тут і там, неначе гониться одно за другим. Кожен дім має свою лазню ... розміром як мала кімната. Вони палять у них майже щодня ... І все місто, хоч і дерев'яне, добре забудоване» [17].

Особливо інформативним є щоденник подорожі литовського дипломата у Кримському ханстві Михалона Литвина, який побував в Україні у 1550 р. У ньому містяться описи природних багатств українських земель, різні сфери господарства населення, що проживало на території Київщини. М. Литвин характеризував ґрунт околиць Києва як дуже родючий, такий, що навіть необроблене поле давало рослини.

Особливою популярністю у сфері садівництва у населення користувалося вирощування винограду [11, 25]. Окрім цього, населення Київщини активно займалося бортництвом та полюванням. Це було пов'язано із природними умовами, які дозволяли без особливих на те зусиль мати здобич, оскільки, за словами М. Литвина, у лісах Київщини водилося багато зубрів, диких коней, оленів, диких кіз, які впольовувалися не стільки задля м'яса, скільки задля хутра. Річки Київщини були переповнені рибою, особливо великою, у першу чергу – осетрами. Деякі річки Київщини, наприклад Прип'ять, навіть образно називалися «золотими» за велику кількість риби [26, 49].

Сам Київ М. Литвин особливо детально характеризує у трактаті «Про звичаї татар, литовців та московитів» (1548–1551 рр.). Автор трактату захоплюється церковними пам'ятками міста, особливо Успенським собором. М. Литвин зупиняється і на висвітленні торговельного життя Києва, розглядаючи іноземну торгівлю в місті, у тому числі й караванну, та особливості стягування мита. Поряд із цими повідомленнями цікавими є свідчення М. Литвина про рівень достатку київських жителів. Він відмічає, що місцеве населення було досить заможним, мало багато продуктів харчування, шовку, перцю. М. Литвин називає цілий ряд професій, представники яких на той час процвітали, – відкупники, міняли, човнярі, візники, трактирники та шинкарі [12].

Київ був не єдиним містом, яким захоплювалися іноземці. Велику увагу у своїх описах та спогадах чужинці приділяли і Кам'янець-Подільському.

Посол Франції, Англії та Бургундії Жільбер де Лянуа (1386–1462 рр.), який відвідав українські землі у 1412 р. та 1421 р., описував Кам'янець-Подільський як місто, яке прекрасно розташоване, де капітан Поділля Гедигольд дуже гостинно прийняв посла, обдарувавши його різними подарунками [25, 10]. Е. Ляссота наприкінці XVI ст. зазначав, що у місті була єпископська кафедра, воеводство, староство та замок, з'єднаний із містом високим мостом. Захоплюючись внутрішнім облаштуванням Кам'янець-Подільського, Е. Ляссота між тим зазначав, що й природні умови, в яких розташоване місто, настільки вдало допомагають йому бути укріпленим, що жодне місто Польщі не може із ним зрівнятися [25, 15].

Про саме ж Поділля у 1573 р. писав французький мандрівник та археолог Блез де Віженер. За його словами, воно слугувало немов би «коритарем для Татар, які через Поділля роблять набіги на Волинь, Галичину, і навіть Польщу», а також зазначав, що Кам'янець-Подільський чудово вписався у місцевий ландшафт [21]. Природу Поділля, зокрема родючість місцевих ґрунтів, мандрівник характеризував наступним порівнянням: що якщо у полі залишити плуг, то він протягом двох чи трьох днів так заросте травою, що буде важко його знайти [25, 12]. До речі, подібне Б. де Віженер писав і про Галичину: «Край цей гарний, дуже родючий, добре заселений і був би ще багатолюднішим, якби не напади й вторгнення татар, які майже не виходять звідти» [17].

Цікаву інформацію про Поділля залишив італієць Джованно Ботеро, який у 1573 р. був секретарем польського короля Генріха Валуа. У праці «Універсальні реляції» (Рим, 1591–1592) автор зазначав, що «Поділля дуже багате на все те, що тільки може породити той клімат, а через татар, які плюндрують Поділля під час своїх нападів ... найменше заселеною країною». «Є однак, там місто Кам'янець, яке стоїть на суцільній скелі, має природні стіни та зали, що вважаються неприступними» [16, 32].

Алессандро Іваньїні у «Описі Європейської Сарматії» (1578 р.) згадує Черкаси та населення міста: «На південь від Києва є місто Черкаси, жителі якого називаються черкасами; вони живуть також уздовж Бористена і розсіялись далеко по навколишніх місцях; належать вони до руського народу й відрізняються від тих, що живуть у горах біля великого моря. Це хоробрі й войовничі люди, майже безперервно воюють вони з перекопськими татарами, роблячи напади на їхні землі і забираючи у них табуни й усе те, що можна знайти в тому краю» [17].

Деякі згадки у записках іноземців повідомляють нам і про міста західної України. Так, Е. Ляссота записав, що у Львові існувало два замки, один у місті, а інший поза містом

– на високій горі. Особливістю Львова Е. Лясота відзначив те, що у місті була надзвичайно активна торговельна діяльність, при чому вели її переважно вірмени, які мали у Львові власну церкву [25, 15]. До речі, окрім Кам'янця-Подільського та Львова, у записках Е. Лясоти зафіксовано відомості і про інші українські міста, через які він подорожував – Почаїв, Прилуки, Київ, Переяслав [29].

Збереглися свідчення іноземців і про окремих видатних постатей. Наприклад, С. Герберштайн залишив свої спогади про Остафія Дашковича, характеризуючи його як чоловіка, який добре знався на військовій справі, був хоробрим у бою та кмітливим у плануванні стратегії [25, 11].

Звичайно, подорожуючи Україною, мандрівники, послы, письменники не могли обійти увагою Запорозьку Січ. Оригінальність та самобутність козацького життя, його державна та громадська організація знаходили своє відображення на сторінках описів України іноземними підданими. Тим більше, що ті гасла свободи, справедливості, демократії та рівності усіх перед законом справді знаходили відгук у тогочасній Європі та світі.

Особливої уваги заслуговує «Трактат про дві Сарматії», написаний 1517 р. польським гуманістом та вченим Матвієм Меховським. Автор трактату подає невеликі відомості про українських козаків, які свідчать, що вже на початку XVI ст. козацтво ставало помітним явищем у житті Польсько–Литовської держави. М. Меховський розрізняє «казаків» і «козаків», причому перші мають татарські корені, а другі є руськими селянами–втікачів, які створювали збройні загони в незаселених степах. «Казак – татарське слово, – стверджує автор трактату, – а козак – руське, ним називають хлопа, бродягу, пішого або кінного» [14, 72].

М. Литвин у трактаті «Про звичаї татар, литовців та московитів» також звертає особливу увагу на козацтво як на нову військову силу, яку необхідно залучити для охорони державних кордонів. Описуючи дніпровські пороги, М. Литвин пропонує залучити до захисту кордонів козаків, які нападають на татар. Окрім цього, він вважав, що поряд із козаками, воїнів для захисту можна набирати й у Києві, оскільки це багато населене місто [12].

Найбільш повні свідчення іноземців про козаків та їхній уклад життя залишив по собі вже неодноразово згадуваний вище Е. Лясота, який пробув на Запоріжжі один літній місяць 1594 р. Козацька старшина неодноразово дивувала посла своєю чемністю, знанням усіх дипломатичних тонкощів та європейського етикету. Е. Лясота детально описує свою аудієнцію у козацького гетьмана Богдана Микошинського, його взаємовідносини із послами інших держав, зокрема із московськими, польськими та молдавськими. Самих же козаків Е. Лясота називає підприємливими та хоробрими людьми, які з дитинства долучаються до військової справи. До речі, саме військове мистецтво запорожців іноземний посол також оцінює надзвичайно високо. Зокрема, він пише, що козаки мають власні гармати, при чому більшість запорожців вміють власноруч обслуговувати цю зброю, тому у них немає потреби наймати людей, які спеціалізовано займалися лише цим видом зброї – гарматників, як це, наприклад, було заведено у тогочасному німецькому війську [26, 59].

Е. Лясота докладно розповідає про демократичний суспільно–політичний устрій Запорозької Січі та її військову організацію, спосіб життя й звичаї запорожців. Розповідаючи про те, як козаки обговорювали пропозиції австрійського імператора й приймали рішення, іноземний посол детально зафіксував весь хід роботи козацької ради та процес ухвалення рішень на ній [17].

Загалом Е. Лясота у своєму нарисі про Запорізьку Січ приходять до висновку, що козацтво користувалося в Україні величезним впливом, при чому Польща вимушена була постійно рахуватися із козаками [25, 18].

Такі висновки Е. Лясоти, до речі, підтверджують і самі поляки. Так, підданий Польщі Папроцький (1544–1614 рр.) у 1599 р. писав про Запоріжжя, що туди

приїздило багато молодих людей для того, щоб навчитися військової справи, причому не лише з України, але й із Польщі, оскільки саме там навчали військового порядку та чуйності [25, 18]. Про благородність козаків свідчить і англійський посол при московському дворі Джильс Флетчер. У 1588 р. він у книзі «Про Російську державу, або спосіб правління російського царя», називаючи козаків «черкасцями» або «черкасами», писав, що вони дуже гарні собою та шляхетні у поведінці [26, 63].

Висновки. Усебічний та системний огляд описів подорожників-чужинців, які відвідували терени України, дав можливість детальніше з'ясувати окремі аспекти історії культури та повсякденного життя українського народу. Такі сюжети займають помітне місце у наративах Ібн-Фадлана, Аль-Масуді, О. Гваньїні, М. Литвина та Е. Ляссоти. Окрім того, чужинці-подорожні акцентують увагу на соціокультурних та військово-політичних сторонах життя населення українських земель IX – XVI ст. відповідно, а також характеризують становище окремих верств населення.

Такі численні повідомлення свідчать про те, що українські землі в силу їх геополітичного розташування, а також транзитного статусу між Європою та Азією займали важливе місце в системі комунікацій минулих століть, а тому, природно, знайшли своє відображення на сторінках джерел особистого походження, що в різний час виходили з-під пера іноземних мандрівників.

Література:

1. Веселовский А. Н. Несколько географических и исторических сведений о древней России из рассказов итальянцев / А. Н. Веселовский // Записки Императорского Российского общества по отделу этнографии. – СПб, 1869. – Т. 2.
2. Герберштейн С. Записки о Московии / С. Герберштейн. – М., 1988. – 430 с.
3. Голенищев-Кутузов И. Н. Славянские литературы. Статьи и исследования / И. Н. Голенищев-Кутузов – М., 1973. – 480 с.
4. Голобуцький В. Проблема козацтва в українській та іноземній історіографії XVI – поч. XVIII ст. / В. Голобуцький // Український історичний журнал. – 1960. – № 1. – С. 109–117.
5. Горленко В. Украина в изображении французов / В. Горленко // Южнорусские очерки и портреты. – К., 1898. – 229 с.
6. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV – XVIII ст.) / Я. Дашкевич // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 222. – Львів, 1991. – С. 28–44.
7. Зайцев В. К. Україна кінця XVI – початку XVII ст. в описах і мемуарах іноземців / В. К. Зайцев, І. С. Слабєєв // УІЖ. – 1966. – № 6. – С. 124–130.
8. Ігнатович В. Україна – terra incognita / В. Ігнатович. – К. : Український центр духовної культури, 2002. – 224 с.
9. Известия очевидцев, современников и иностранных писателей // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. Издан Временною комиссией для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе. – Киев, 1874. – № 6. – С. 10–11.
10. Карпини П. История монголов / П. Карпини. – СПб. : Тип. А.С. Суворина, 1911. – 232 с.
11. Курц Б. Звістки чужоземців як історичне джерело / Б. Курц // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. 19. – С. 93–102.
12. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян / М. Литвин. – М., 1994. – 151 с.
13. Ляссота Е. Щоденник / Е. Ляссота // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 67.
14. Меховский М. Трактат о двух Сарматиях. / М. Меховский – М. – Л., 1938. – 276 с.
15. Мыщк Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.) / Ю. А. Мыщк. – Днепропетровск, 1981. – 76 с.
16. Мищик Ю. А. Історико-географічний опис України у творі італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – Вип. 8. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 29–33.
17. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. / Д. Наливайко. – К. : Основи, 1998. – 578 с.
18. Наливайко Д. С. Україна другої половини XVII ст. в Західноєвропейських історико-літературних пам'ятках / Д. С. Наливайко // Український історичний журнал. – 1972. – № 2. – С. 132–134.
19. Ohloblyn O. Western Europe and the Ukrainian Baroque / O. Ohloblyn // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US. – 1951. – № 1. – P. 127–137.
20. Охманський Е. Михалон Литвин и его трактат о нравах татар, литовцев и москвитян середины XVI в. / Е. Охманський // Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVIII вв. – М., 1979. – С. 97–117.

21. Петров М. Б. Кам'янець-Подільський очима іноземців XV – XVII ст. / М. Б. Петров // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками Другої міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2005.
22. Свердлов М. Известия о русско-скандинавских связях в хронике Адама Бременского // Скандинавский сборник. – Вып. 12. – Таллинн, 1967. – С. 274.
23. Serczyk W. A. Ukraine between East and West: Some Reflections on Professor Ševčenko's Essay / W. A. Serczyk // Harvard Ukrainian Studies. – 1992. – № 16. – P. 433–440.
24. Сергійчук В. І. Іменем війська запорозького. Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. / В. І. Сергійчук. – К., 1991. – 252 с.
25. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – Львів : Слово, 1991. – 96 с.
26. Січинський В. Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть / В. Січинський. – К. : Довіра, 1992. – 254 с.
27. Стражний О. Ментальність Київської Русі / О. Стражний // Київська Русь. – 2006. – № 9. – С. 82.
28. Україна доби Великого князівства Литовського в описах чужинців / Електронний ресурс. – Режим доступу: www.haidamaka.org.ua/0176.html.
29. Федорченко В. К. Історія туризму в Україні / В. К. Федорченко, Т. А. Дьорова. – К. : Вища школа, 2002. – 195 с.
30. Українська література XIV – XVI ст.: Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори. Перекладні повісті. Поетичні твори / гол. ред. кол. І. Дзеверін (голова) та ін.; автор вступ. статті і ред. тому В. Микитась. – К., 1988. – 600 с.
31. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / І. Шевченко. – Львів : Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. – 250 с.
32. Шекера І. М. Міжнародні зв'язки Київської Русі / І. М. Шекера. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 199 с.
33. Чабан А. Ю. Історія Середньої Наддніпрянщини / А. Ю. Чабан. – Черкаси : «Вертикаль», 2011. – С. 9–17.

References:

1. Veselovskyi, A. N. (1869). Several geographical and historical information about ancient Russia from the stories of the Italians. *Zapiski Imperatorskogo Rossiyskogo obschestva po otdelu etnografii (Notes of the Imperial Russian Society for the Department of Ethnography)*. 2 (in Rus.).
2. Herbershtein, S. (1988). *Notes about Moscow*. Moscow (in Rus.).
3. Holenyshchev-Kutuzov, Y. N. (1973). *Slavic literature. Articles and Studies*. Moscow (in Rus.).
4. Holobutskyi, V. (1960). The Problem of Cossacks in Ukrainian and foreign historiography XVI – early XVIII centuries. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian historical journal)*. 1, 109–117 (in Ukr.).
5. Horlenko, V. (1898). *South Russian essays and portraits*. Kyiv (in Ukr.).
6. Dashkevych, Ya. (1991). Ukraine on the border between East and West (XIV – XVIII centuries). *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. T. Shevchenka (Notes of the Scientific Society to them. T. Shevchenko)*. 222, 28–44 (in Ukr.).
7. Zaitsev, V. K., Slabieiev, I. S. (1966). Ukraine of the XVI – early XVII centuries in the descriptions and memoirs of foreigners. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian historical journal)*. 6, 124–130 (in Ukr.).
8. Ihnatovych, V. (2002). *Ukraine – terra incognita*. Kyiv (in Ukr.).
9. Reports of eyewitnesses, contemporaries and foreign writers (1874). *Sbornyk materyalov dlia ystorycheskoi topografyy Kyeva y eho okrestnostei (Collection of materials for the historical topography of Kiev and its environs)*. 6, 10–11 (in Rus.).
10. Karpyny, P. (1911). *History of the Mongols*. Saint Petersburg (in Rus.).
11. Kurts, B. (1928). Reports of foreigners as a historical source. *Zapysky istoryko-filolohichnoho viddilu VUAN (Notes of the historical–philological department of Academy of science of Ukraine)*. 19, 93–102 (in Ukr.).
12. Lytvyn, M. (1994). *On the customs of the Tatars, Lithuanians and Muscovites*. Moscow (in Rus.).
13. Liassota, E. (1984). The Diary. *Zhovten (October)*. 10, 67. (in Ukr.).
14. Mekhovskiy, M. (1938). *Treatise on the two Sarmatias*. Moscow–Leningrad. (in Rus.).
15. Mytsyk, Yu. (1981). *Notes of foreigners as a source on the history of Ukraine (second half of the XVI – middle of the XVII centuries)*. Dnepropetrovsk (in Ukr.).
16. Mytsyk, Yu. (1982). Historical and geographical description of Ukraine in the writings of the Italian humanist of the XVI century Giovanni Botero. *Istorychni doslidzhennia. Vitchyzniana istoriia (Historical Researches. National history)*. 8, 29–33 (in Ukr.).
17. Nalyvaiko, D. (1998). *In the eyes of the West: Reception of Ukraine in Western Europe*. Kyiv (in Ukr.).
18. Nalyvaiko, D. (1972). Ukraine of the second half of the XVII century. in West European historical and literary monuments *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian historical journal)*. 2, 132–134 (in Ukr.).
19. Ohloblyn, O. (1951). Western Europe and the Ukrainian Baroque. *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US*. 1, 127–137 (in Eng.).
20. Okhmanskyi, E. (1979). Mihalon Lytvyn and his treatise on the customs of the Tatars, Lithuanians and Muscovites in the middle of 16th century. *Russia, Poland and the Black Sea Region in XV – XVIII centuries*. 97–117 (in Rus.).

21. Petrov, M. B. (2005). Kamyanets–Podilsky in the eyes of foreigners. *Kamianets–Podilsky in the context of Ukrainian–European ties: history and modern times* (in Ukr.).
22. Sverdlov, M. (1967). Reports about Russian–Scandinavian connections in the chronicle of Adam Bremen. *Skandinavskiy sbornik (Scandinavian bulletin)*. 12, 274 (in Rus.).
23. Serczyk W. A. (1992). Ukraine between East and West: Some Reflections on Professor Ševčenkos Essay. *Harvard Ukrainian Studies*. 16, 433–440 (in Eng.).
24. Serhiichuk, V. I. (1991). In the name of Vuisko Zaporozke (armed troops of Zaporozhye). Ukrainian Cossacks in International Relations of the XVI – middle XVII centuries (in Ukr.).
25. Sichynskiy, V. (1991) *Foreigners about Ukraine*. Lviv (in Ukr.).
26. Sichynskiy, V. (1992) *Foreigners about Ukraine. The choice is from descriptions of travels in Ukraine and other scriptures of strangers about Ukraine for ten centuries*. Kyiv (in Ukr.).
27. Strazhnyi, O. (2006). The mentality of Kievan Rus. *The Kievan Rus*. 9, 82 (in Ukr.).
28. Ukraine is the time of the Grand Duchy of Lithuania in the descriptions of foreigners. Access link: www.haidamaka.org.ua/0176.html
29. Fedorchenko, V. K., Dorova T. A. (2002). *The history of tourism in Ukraine*. Kyiv (in Ukr.).
30. Mykytas, V. (ed.), 1988. *Ukrainian literature of XIV – XVI centuries: Apocrypha. Hagiography. Pilgrimage works. Historiographical works. Polemic works. Transcripts. Poetry*. Kyiv (in Ukr.).
31. Shevchenko, I. (2001). *Ukraine between East and West. Essay on the history of culture until the beginning of the eighteenth century*. Lviv (in Ukr.).
32. Shekera, I. M. (1963). *International relations of Kievan Rus*. Kyiv (in Ukr.).
33. Chaban, A. Yu. (2011). *History of the Middle Dnieper*. Cherkasy: «Vertical», 9–17. (in Ukr.).

MOROZOV A. G., PAVLOVA N. V.

FOREIGN HISTORIOGRAPHY ABOUT UKRAINE (FROM ANCIENT TIMES TO 17TH CENTURY)

The most informative reports about the Ukrainian lands and their inhabitants, which were written by the foreign authors during the 9th – 16th centuries were analyzed and presented, accompanying scientific comments. The mechanisms of forming and changing the hetero image (literally «Image of stranger») of Ukrainian lands in the mind of close and distant neighbors – travelers of the 9th – 16th centuries were analyzed from the standpoint of literary comparative studies, imagology, and identity studies.

Due to the special geopolitical situation of the Ukrainian lands, their development took place in close connection with the European and Asian societies. The long and intense interaction between historical actors, which at times was represented not only by different peoples but also by civilizations, resulted not only in an active cross-cultural exchange but also in inducing eyewitnesses to the corresponding reflections that were reflected in the pages of views, descriptions, travels diaries, letters, etc. In the context of globalization and intensive international contacts, the conversion of «past game» games into productive classes can be chosen to better understand the peculiarities of the historical development of different peoples and the specifics of their worldview.

Methods of researching are represented by: analysis, synthesis, systematization, generalization and comparative method.

A comprehensive and systematic review of the descriptions of stranglehold trawlers who visited the territories of Ukraine, provides an opportunity to elucidate in detail the individual aspects of the history of culture and the everyday life of the Ukrainian people. Such plots occupy a prominent place in the narratives of Ibn Fadlan, Al-Masudi, A. Gvanini, M. Lytvyn and E. Lyassota. In addition, foreign travelers emphasize the socio-cultural and military-political aspects of the life of the Ukrainian people of the XIX – XVI centuries. respectively, and also characterize the situation of certain segments of the population.

From the perspectives of comparative studies, imagology, and identity studies, authors traced the evolution and found out the regularities of changing the heterogeneity of Ukrainian lands in the eyes of contemporaries during the IX – XVI centuries.

Numerous reports indicate that the Ukrainian lands, due to their geopolitical location, as well as the transit status between Europe and Asia, occupied an important place in the system of communications of the past centuries. Therefore, it was reflected on the pages of sources of personal origin of foreign travelers.

Key words: *foreigners, travelers, Ukrainian lands, historical and geographical descriptions, memoirs, diaries, hetero image.*

*Надійшла до редакції 21.11.2018
Затверджена до друку 27.11.2018*

УДК 930:32.019.5:355.48-025.26

DOI: 10.31651/2076-5908-2018-1-111-121

ТУРАНСЬКИЙ Микола Олександрович,
підполковник, ад'юнкт, Національної академії
сухопутних військ імені гетьмана Петра
Сагайдачного, м. Львів
e-mail: turanskijmikola@ukr.net

ІНФОРМАЦІЙНО–ПСИХОЛОГІЧНІ ОПЕРАЦІЇ В ГІБРИДНІЙ ВІЙНІ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Широкомасштабна антиукраїнська інформаційна агресія сьогодні продовжує посідати ключове місце у гібридній війні Російської Федерації проти України, що зумовлює важливість досліджень пропагандистських акцій в історії воєнних конфліктів. Проаналізовано погляди вітчизняних та зарубіжних авторів щодо проведення інформаційно-психологічних операцій у війні. З'ясовано, що такі операції отримали широке використання у веденні збройної боротьби наприкінці ХХ ст. і сьогодні є предметом поглибленого дослідження вчених різних галузей знання – політологів, психологів, соціологів, військовиків. У хронологічному ракурсі показана еволюція поняття «інформаційно-психологічні операції» в літературних джерелах і приділена увага працям вітчизняних науковців про особливості російського інформаційного впливу та протидії йому в контексті інформаційної безпеки України.

Ключові слова: гібридна війна, інформаційне протиборство, інформаційно-психологічні операції, пропаганда, історіографія.

Постановка проблеми. Об'єктом спеціального воєнно-історичного дослідження проблема інформаційно-психологічних операцій (далі – ІПО) у веденні гібридної війни стала нещодавно. Народжені у другій половині ХХ ст. терміни «інформаційна війна», «психологічна зброя», «інформаційно-психологічна боротьба» нині повсюдно увійшли до лексичного складу військової термінології. Зі зростанням ролі пропагандистсько-психологічного впливу на протиборчу сторону тема інформаційно-психологічної боротьби в сучасній науковій літературі про війни ХХІ ст. стає не тільки популярною, а й надзвичайно актуальною.

Однією з особливостей воєнних дій сьогодення є проведення в їхньому ході комплексу заходів з інформаційно-психологічного впливу на населення та війська противника, де особливий акцент припадає на такі складові, як інформаційно-психологічне та інформаційно-пропагандистське забезпечення. Якісно новий підхід до ведення воєнних кампаній бачимо у гібридній війні РФ проти України, в якій ключовим моментом стала психологічна та інформаційна обробка місцевого населення, що надало Росії змогу здійснити анексію Криму.

З появою на цивілізаційному просторі війн нового, четвертого покоління, – «гібридних» – інформаційно-психологічне протиборство стає першорядним засобом боротьби між воюючими сторонами. Враховуючи це, незаперечною є актуальність проблеми дослідження інформаційно-психологічних операцій в історичному ракурсі, адже потреба всебічного осмислення інформаційно-психологічної боротьби, її місця у війнах сьогодення, з'ясування природи цього явища та відображення його у відповідних наукових дослідженнях дозволить якісно застосовувати надбання воєнно-історичної наукової думки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні проблеми гібридних воєн розглядаються в багатьох наукових працях. Оскільки військово-політична експансія пострадянської Росії проти України має всі ознаки гібридної війни, компонентом дослідження її стають і праці, присвячені проблематиці ІПО. Серед найбільш вагомих українських досліджень бачимо роботи В. Телелима [1], Є. Магди [2], І. Рушенка [3]. Серед ознак гібридної війни вони виокремлюють потужний інформаційно–психологічний

вплив, спрямований на дестабілізацію обстановки всередині держави–противника. На інформаційну складову гібридної війни звертають увагу Г. Почепцов [4], В. Толубко [5], Я. Жарков [6], В. Петрик [7], які аналізують генезис інформаційної війни, тенденції розвитку її форм і засобів, а також особливості проведення ІПО. М. Гетьманчук [8] робить наголос на особливостях пропагандистських механізмів з обох сторін російсько-українського конфлікту. Механізм інформаційно-психологічного впливу в умовах гібридної війни розглядають Т. Бельська, О. Саєнко [9], Г. Сасин [10]. Історичний аспект пропагандистських операцій досліджувала Л. Леонтєва, а сьогодні розглядає в своїй монографії військовий науковець О. Куцька [11].

Інформаційно–психологічні операції у локальних війнах і конфліктах кінця ХХ – початку ХХІ ст. висвітлюють Г. Певцов, К. Хударковський, С. Залкін, С. Сідченко [12], О. Шевченко [13], О. Гапєєва [14]. Цією темою також зацікавлені польські дослідники А. Лельонек [15], Д. Матерняк [16], І. Дарчевська [17].

Слід зауважити, що проблеми інформаційного протистояння межують з широким спектром політичних, соціальних, технічних, військових і правничих питань. Враховуючи недостатній рівень висвітлення в історіографії проблематики інформаційно–психологічних операцій, **метою статті** визначено розгляд вітчизняних та закордонних напрацювань з історії інформаційно-психологічної боротьби та ведення ІПО у гібридній війні.

Наукова новизна дослідження визначається відсутністю в українській історіографії ґрунтовних узагальнених праць із зазначеної тематики. Навіть стислий огляд сучасних джерел з питань інформаційно-психологічної боротьби нашої країни дає думку, що з відомих праць ІПО присвячена дуже незначна частка, хоча база щодо гібридних, зокрема інформаційних воєн, є досить репрезентативною, охоплюючи різноманітні їх складові. Втім поза увагою дослідників залишається не тільки історія ІПО, а й проблеми механізму здійснення в них інформаційно-психологічного впливу. В історіографічному аспекті це питання розглянуто недостатньо.

Виклад основного матеріалу. Гібридній війні притаманні певні характерні ознаки: інформаційні, психологічні, ідеологічні чинники, які проявляються тоді, коли суто воєнні дії ще мають прихований характер. Кожна з цих ознак має свій зміст, проте між собою вони також пов'язані. У межах гібридної війни науковці говорять про ведення інформаційного та психологічного протиборства, що розглядають як особливі форми війни. Але на сьогодні не існує єдиного підходу до визначення терміну «інформаційна війна» (ІВ). Думки вчених щодо визначення цього поняття є неоднозначними, і небезпідставно Мартін Лібікі [18] каже про труднощі визначення сутності ІВ. Однією з форм інформаційної війни він називає психологічну. Відомий український фахівець в галузі інформаційних воєн Г. Почепцов вважає, що термін ІВ є суто публіцистичним [4]. С. Расторгуєв зводить поняття інформаційної війни до окремих інформаційних заходів і операцій [19]. Т. Короткий, директор Інституту національного і міжнародного права, пропонує вбачати в ІВ інформаційно-ідеологічний вплив на населення [20].

Формуванню комплексного підходу до розуміння ІВ сприяють праці Є. Магди, І. Руценка, Г. Почепцова тощо. Нині як у закордонній, так і у вітчизняній науковій літературі існує багато дефініцій та підходів до визначення терміну ІВ, що свідчить про несформованість єдиного розуміння її сутності. Багатомірівність ІВ дозволяє виокремити в ній два види: інформаційно-технічну та інформаційно-психологічну. Знаний український політичний експерт Є. Магда пропонує різновидом інформаційної вважати і психологічну (інформаційно-психологічну) війну [2, 278]. При цьому серед дослідників гібридної війни широко використовується і термін «психологічна війна» як сукупність інформаційних, дипломатичних, економічних, воєнних, психофізичних, соціально-психологічних, спеціальних та інших заходів, які проводяться в мирний і воєнний час з метою зміни у бажаному напрямку психологічних характеристик людини, а також групових норм, суспільної свідомості в цілому [5, 67].

Порівнюючи поняття «інформаційна війна» та «інформаційно–психологічна війна» О. Марунченко [21] вказує, що в інформаційній війні об'єктом впливу стають комп'ютери та інформаційні системи; в інформаційно–психологічній війні до інформаційного напрямку приєднується психологічний, а саме – об'єктом впливу стає індивідуальна і масова свідомість. Саме тому доцільно вживати термін «інформаційно–психологічна війна», яку слід розуміти як вплив, що здійснюється з метою цілеспрямованого поширення спеціальної інформації, яка впливає на психіку і поведінку громадян певної країни або регіону.

На думку В. Горбуліна [22], термін «інформаційні операції», який отримав широкий вжиток на початку ХХІ ст. дає змогу точніше, ніж усталений термін «інформаційні війни» дослідити місце та роль інформаційного протиборства.

Сьогодні у західних країнах для всього комплексу заходів інформаційно-психологічного впливу на війська і населення противника застосовується термін «психологічна операція» (ПО) [23; 24]. У вузькому значенні цей термін означає використання засобів пропаганди у боротьбі з противником, як специфічної зброї, за допомогою якої підвищується ефективність бойових дій.

У дискурсі проблем гібридної війни можна виокремити праці, які розглядають різні аспекти інформаційно-психологічного протиборства в локальних війнах та збройних конфліктах. Роблячи спробу дослідити спектр наявної історіографії проблеми, можна виділити наступні групи матеріалів: 1) дослідження, в яких розглядається генезис інформаційно-психологічної війни, тенденції її розвитку, форми і засоби інформаційного протиборства; 2) праці, котрі присвячені безпосередньо ПО у військових конфліктах сучасності; 3) дослідження вітчизняних вчених про російську ІВ проти України.

Першу групу становлять дослідження узагальнюючого характеру щодо змісту й основних складових інформаційно-психологічної боротьби. До зазначеної групи джерел належать праці В. Толубко [5], В. Телелима [1], Г. Почепцова [4], Я. Жаркова [6], І. Панаріна [25], М. Лібікі [18] та ін.

У «холодній війні», яка розколола світ на два антагоністичні табори, широко застосовувались інформаційні технології – радіо, кіно, телебачення, а відтак інформаційно-психологічні операції стають невід'ємним компонентом цієї війни. Одним із перших, хто розглядав феномен інформаційних воєн у 1960-х роках був М. Маклюєн. Самий термін «інформаційна війна» з'являється в середині 70-х років ХХ ст. На Заході вважається, що Томас Рона, американський вчений-фізик, уперше визначив інформацію найслабшою ланкою збройних сил і оборони, запровадивши в 1976 р. термін «інформаційна війна», який було вжито в його доповіді «Системи зброї та інформаційна війна», й сформулювавши її основні причини.

За оцінкою Мартіна Лібікі [18], ІВ це не окрема техніка ведення війни, а масштабна концепція (Martin C. Libicki «What is Information Warfare?»). В інформаційній війні він виділяє 7 основних форм, однією з яких є психологічна війна. Сутність психологічної війни – у використанні інформації проти людського розуму. М. Лібікі вважає, що існують чотири категорії психологічної війни: 1) операції проти національної волі; 2) операції проти командування противника; 3) операції проти воїнів; 4) культурний конфлікт.

Відомий український фахівець в галузі інформаційної війни Г. Почепцов [4] розглядає не тільки історію виникнення і розвитку методології інформаційних воєн, а й уперше вводить поняття смислової війни, акцентуючи увагу на тому, що інформаційна і смислова війни мають різну спрямованість: одна націлена на інформаційні потоки, інша – на когнітивні процеси. Тому ІВ у чистому вигляді прив'язана до традиційної війни у фізичному вимірі, натомість смислова війна є більш прихованою, захоплюючи і віртуальний простір, і когнітивний, та програмує інформаційний простір навколо людини. Не погоджується з таким трактуванням росіянин С. Расторгуєв.

У Російській Федерації (РФ) інформаційній війні присвячені книги І. Панаріна [25], С. Расторгуєва [19], В. Лисичкіна, Л. Шелепіна [26], А. Манойло [27]. Вплив

радянського ідеологічного тренду визначив характер праць багатьох російських дослідників ІВ. Їхні роботи, сповнені закликів щодо необхідності досягнення інформаційної переваги Росії, вкладаються у реалії сучасної російської геополітичної доктрини. Як зауважує Г. Почепцов, характерною рисою російських праць є обов'язкове посилення на геополітику.

Найяскравішим представником російської школи «інформаційних війн» є Ігор Панарін – політолог і один із провідних ідеологів інформаційної боротьби Росії, який брав безпосередню участь у плануванні й координації кримської інформаційної кампанії. І. Панарін є автором численних праць з інформаційних воєн та інформаційної безпеки («Інформаційна війна і дипломатія», «Перша світова інформаційна війна. Розвал СРСР», «Інформаційна війна і вибори» та ін). Розвиток його попередніх ідей представлено у виданні 2012 року «ЗМІ, пропаганда та інформаційні війни», де автор систематизує відомості про еволюцію інформаційного протиборства і пропаганди та розглядає їх в світлі концепції євразійства [25].

Щоб скласти уявлення про підвалини російської інформаційно-психологічної боротьби, варто звернутися до історії радянської пропаганди, яка представлена виданнями «Политическая работа среди войск и населения противника в годы Великой Отечественной войны» одного з батьків служби спецпропаганди у Червоній Армії М. Бурцева та «Психологическая война» Д. Волкогонова, очільника управління спецпропаганди МО СРСР, який сформулював методологію підходу до визначення психологічної війни та інформаційно-психологічного впливу [28].

Окрему сторінку в російській історіографії займають погляди представника російської діаспори, колишнього полковника Генерального штабу царської армії Є. Месснера. Ще в 1959 р. у книзі «Всемирная мятежнойна» він звертає увагу на використання психології у веденні воєнних дій [29]. Месснер не визнає терміну «психологічна війна», натомість говорить про психологічні методи у веденні війни: «Не тільки цілі війни, але й окремі дії на війні мають попередньо бути зважені на терезах психостратегії і психооператики». Поділяючи думку Лассуела, що світова війна 1914 р. стала першою війною пропаганди, Месснер наголошує: «У попередніх війнах важливим вважалося завоювання території. Надалі найважливішим буде вважатись завоювання душ у ворогуючій державі» [29, 83].

Особливе місце в історіографії гібридних воєн займають роботи, які стосуються безпосередньо проведення ІІО. В основу цієї групи досліджень увійшли праці Г. Лассуела, П. Лайнбарджера, В. Прокоф'єва, В. Крисько, А. Касюка.

Вперше у ХХ ст. погляди на роль інформаційно-психологічних засобів у війні висловив Гарольд Лассуел. Його книга «Техніка пропаганди у світовій війні» (Harold D. Lasswell «Propaganda technique in the World War»), де він визначає пропаганду як особливий вид зброї, що впливає на моральний стан ворога, була видана у 1927 році в Нью-Йорку, а в 1929 р. у скороченому й обробленому варіанті перекладена з англійської російською мовою. Становлення радянської влади ґрунтувалося на шаленій пропаганді ідеології марксизму, звинуваченні країн Європи і Америки в буржуазному способі життя та гнобленні робітничого класу. Тож не дивно, що праця американського політолога була дуже швидко перекладена для потреб радянської влади.

Багато положень Лассуела й донині не втратили своєї актуальності, більше того, можна зазначити, що вони стали підвалинами сучасної інформаційно-психологічної боротьби. «Пропаганда – один з трьох головних засобів боротьби з супротивником (військовий тиск, економічний тиск, пропаганда)», – відзначає Лассуел [30, 139]. Особливо він підкреслює тісний взаємозв'язок політики і пропаганди, які мають діяти спільно, в тісному контактi, водночас виокремлюючи головні стратегічні цілі пропаганди – розпалювання ненависті до ворога, підтримання дружнього ставлення до союзників, збереження добрих відносин з нейтральними країнами [30, 41]. Акцентується виняткова важливість пропаганди з погляду на її значення в галузі міжнародних відносин.

Г. Лассуел аналізує створення перших спеціальних органів пропаганди в європейських державах під час Першої світової війни, проведення психологічних операцій британцями, французами, бельгійцями проти Німеччини, контрзаходи німців, які намагалися розсварити європейців з американськими союзниками. Загалом, вся книга Лассуела присвячена умовам і методам психологічної боротьби, успіхам і прорахункам пропагандистських дій. «Залишається фактом, що пропаганда в сучасній війні є одним з найбільш потужних засобів боротьби», – підсумовує автор [30, 185].

Започатковані Г. Лассуелом погляди на роль пропаганди у війні розвивали й продовжували інші зарубіжні дослідники. В 1954 р. у США була опублікована праця П. Лайнбарджера «Психологічна війна» (Paul M.A. Linebarger «Psychological Warfare»), перекладена у 1962 р. російською мовою [30]. Узагальнюючи досвід двох світових воєн, П. Лайнбарджер дає власне визначення поняття «психологічна війна», її функцій, особливостей планування та проведення психологічних операцій. Під «психологічною війною» він розуміє використання підривної пропаганди. Водночас він підкреслює, що психологічна війна у зв'язку з особливим характером її методів і завдань розгортається задовго до початку воєнних дій; для її ефективності потрібно, щоб її результати стали невід'ємною частиною повсякденного життя і боротьби всіх тих, на кого вона спрямована [31, 61]. Критичне осмислення ПЮ Лайнбарджер розгортає на поглибленому дослідженні пропагандистських і контрпропагандистських заходів воюючих сторін під час Першої та Другої світових воєн та війни у Кореї. Автор «Психологічної війни» використовує поняття «біла», «сіра», «чорна» пропаганда, які згодом набудуть повсюдного поширення; за часом дії він поділяє пропаганду на тактичну і стратегічну. Саме пропаганду Лайнбарджер вважає одним з головних видів зброї у Першій світовій війні [31, 95]. Його думка про те, що психологічна війна може бути успішною лише в тому випадку, якщо відповідні офіційні органи будуть розуміти, що ворог веде пропаганду, і примусять народ критично ставитись до всіх поглядів і висловлювань, котрі суперечать національній політиці, є досить актуальною і в нашому сьогоденні, коли українське суспільство відчуває потужний тиск російської пропаганди.

Методологічні підходи до інформаційно-психологічних операцій у гібридній війні відображені у роботах В. Крисько [32], А. Касюка [33], В. Прокоф'єва [34], А. Караяні [35]. Книга В. Крисько «Секрети психологічної війни» пропонує не тільки тлумачення базових понять психологічної війни і психологічних операцій, а й надає чимало прикладів проведення ПЮ на світових ТВД – від Афганістану і В'єтнаму до Гаїті та Іраку.

Дослідження ПЮ на сучасному етапі важко уявити без праці В. Прокоф'єва «Таємна зброя інформаційної війни: атака на підсвідомість» [34], друге видання якої відбулося в 2003 р. і яка вже стала класикою у розвитку інформаційної боротьби. Крім методів, засобів і особливостей інформаційно-психологічної боротьби, автор розглядає проведення ПЮ та використання в них маніпулятивних технологій.

У 1980-х – 1990-х роках минулого століття спостерігається значне посилення уваги дослідників до проблем інформаційно-психологічних операцій. Звернення до ролі інформаційно-пропагандистського супроводу бойових дій спонукала війна в Афганістані, яка виявила багато «білих плям» у веденні спецпропаганди.

Безпосередньо інформаційно-пропагандистські операції в ході воєнних дій висвітлює С. Г. Фогель у роботі «Особливості пропаганди СРСР під час воєнної акції в Афганістані (1979–1989 рр.)» [36]. Він розглядає інформаційне протистояння СРСР і США в умовах конкретних воєнних дій, здійснюючи порівняльний аналіз ефективності протиборчих сторін. Як і попередні автори, С. Фогель вважає, що психологічна війна є різновидом інформаційної війни. Він деталізує організацію і спрямованість пропагандистських акцій, які здійснювались у процесі проведення інформаційних операцій, підкреслюючи, що в основі пропаганди лежить намагання маніпулятивного керування суспільством. Інформаційний програш Радянського Союзу на афганських

теренах він пояснює непродуманою організацією ведення інформаційно–психологічної боротьби. До технологій, які використовувала радянська спецпропаганда для підризу морального духу ворожих угруповань під час афганської війни, також звертається і М. Піков, випускник факультету спецпропаганди Військового інституту іноземних мов МО СРСР, узагальнюючи досвід ІПО 1979–1989 рр. [37].

Вітчизняні науковці почали розробку проблематики ІПО дещо пізніше. Серед українських дослідників ІПО назвемо В. Петрика [7], О. Гапееву [14], А. Слюсаренко [38], А. Шумку [39], О. Шевченко [13].

У матеріалах, присвячених ІПО, варто згадати і навчальні видання, які були створені на вимогу часу. Це праця колективу авторів Національної академії сухопутних військ «Основи протидії інформаційно–психологічному впливові в особливий період» [23], де зокрема розглядається досвід ІПО військ НАТО в Югославії, Афганістані, Іраку та особливості інформаційного протистояння у російсько-грузинській війні. Дещо раніше вийшов у світ навчальний посібник «Нарис теорії і практики інформаційно-психологічних операцій» [24], виданий у Військовому інституті КНУ ім. Т.Шевченка, в якому проаналізовані ІПО у збройних конфліктах другої половини ХХ ст. та їх особливості з початком гібридних воєн, зокрема, у російсько-чеченському конфлікті.

Неможливо досліджувати питання ІПО, не звертаючись до регламентуючих документів (директив, статутів, настанов), котрі становлять особливе джерело інформації. Наприклад, в армії США діючими документами з організації та ведення ІПО вважаються наступні: FM-3-53 «Доктрина об'єднаних психологічних операцій», 1996; статут Сухопутних військ США FM-33-1 «Психологічні операції», 1949 (перероблено у 1955, 1979, 1993, 1998); статут ВПС США AFM-3-N «Психологічні операції», 1996. У рамках НАТО діє єдина директива «Про принципи планування і ведення психологічних операцій», в американських збройних силах діяльність командирів в цьому напрямку регламентується статутом FM-33-1 «Психологічні операції». Аналіз таких джерел дає підстави стверджувати, що дослідження подібних документів дозволяє зрозуміти у хронологічних межах, як змінювалися воєнно–політичні погляди на проведення ІПО. Водночас сучасні російські керівні документи з проведення ІПО є важкодоступними, хоча, наприклад, В. Гусаров звертався до інформаційних акцентів нової Воєнної доктрини РФ [45].

Інформаційно-психологічні операції Російської Федерації при підготовці та під час анексії Криму привернули увагу багатьох українських дослідників. Їхні роботи становлять третю групу досліджень. Найбільш ґрунтовно російські ІПО в Криму розглянуто в аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень «Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії» (2016), в якій надана оцінка використанню інформаційних технологій Росією при підготовці до анексії півострова [40].

Зважаючи на розпорошеність відомостей з проблематики, яка досліджується нами було проведено вивчення періодичних видань. Значний пласт матеріалів становлять наукові праці, автори яких зверталися до окремих аспектів ІПО в російській гібридній війні проти України. Багато робіт висвітлюють інформаційну війну на прикладі російської експансії в український медіа-простір, зокрема цьому присвячені статті Г. Сасин [10], польських науковців А. Лельонека, Д. Матерняка [15], М. Войновського [16]. Г. Певцов, К. Хударковський, С. Залкін [12], проводять аналіз особливостей моделей інформаційно-психологічного впливу, визначаючи основні напрями інформаційного протистояння, які РФ використовує проти України. В. Ткач [41] в історичній ретроспективі розглядає наявний досвід ведення ІПО, досліджує феномен спецпропаганди як інформаційно-психологічного складника гібридної війни РФ проти України.

Автор даного історіографічного огляду безпосередньо звертався до російських інформаційно-пропагандистських акцій на теренах Криму в підготовці до його анексії [42]. Значний інтерес становить дослідження Іюланти Дарчевської [17], в якому

надана характеристика російській теорії інформаційних воєн крізь призму кримських подій 2014 р. В них підкреслено, що за результатами аналізу інформаційно–психологічної операції РФ формують у громадян України відповідні соціальні і політичні настрої, які країна-агресор вміло використовує у своїх інтересах. У площині пропозицій щодо протидії російській інформаційно-психологічній агресії будують свої дослідження П. Шевчук [43] і Ю. Горбань [44], в яких запропоновано конкретні підходи із захисту вітчизняного інформаційного поля.

Підсумовуючи огляд видань з проблематики інформаційно-психологічних операцій, слід наголосити, що автор свідомо не розглядав масив матеріалів, які містяться у мережі Інтернету, оскільки вони є численними і потребують окремого аналізу, неможливого у рамках цієї статті.

Висновки. Історіографічний аналіз проблем інформаційно-психологічних операцій дозволяє зробити висновок, що незважаючи на достатньо репрезентативну джерельну базу з інформаційно-психологічного протиборства сучасності, комплексні наукові розробки з проблем інформаційно-психологічних операцій в Україні відсутні.

Більшість досліджень сучасної інформаційної боротьби присвячені різноманітним складовим забезпечення інформаційної безпеки, проте поза увагою авторів залишається критичне осмислення інформаційно–психологічних операцій РФ на пострадянському просторі. Фрагментарність відображення в наукових студіях дослідників гібридної війни сучасної поглибленої картини ІІО доводить, що вітчизняна військово-теоретична думка ще не знайшла свого повного втілення у ґрунтовних дослідженнях щодо ІІО в гібридній війні.

Становлення незалежної України пов'язане з безнастанним інформаційно-психологічним тиском на неї, і щоб позбутись наслідків такого тиску українським науковцям і фахівцям в галузі інформаційної і психологічної боротьби потрібно докласти потужних зусиль для розвінчання маніпулятивно-пропагандистських акцій і запобігання проведенню ворожих інформаційно-психологічних кампаній на українській території.

З огляду на актуальність і практичну значущість цієї проблематики, подальші дослідження доцільно здійснювати у напрямі розроблення комплексних матеріалів з історії гібридних воєн з істотним акцентом на розгляді інформаційно–психологічних акцій у таких війнах.

Література:

1. Телелим В. М. Планування сил для виконання бойових завдань у «гібридній війні» / В. М. Телелим, Д. П. Музиченко, Ю. В. Пунда [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.nio.mil.gov.ua/pdf/2014-3.pdf>.
2. Магда С. В. Гібридна війна: вижити і перемогти / С. В. Магда. – Х. : Віват, 2015. – 304 с.
3. Руценко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога : монографія / І. П. Руценко. – Х. : ФОРМ Павлик О. Г., 2015. – 268 с.
4. Почепцов Г. Г. Сучасні інформаційні війни / Г. Г. Почепцов. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2015. – 497 с.
5. Толубко В. Б. Інформаційна боротьба (концептуальні, теоретичні, технологічні аспекти): монографія / В. Б. Толубко. – К. : НАОУ, 2003. – 320 с.
6. Жарков Я. М. Інформаційно–психологічне протиборство (еволюція і сучасність): монографія / Я. М. Жарков, В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк та ін. – К. : ПАТ «Віпол», 2013. – 248 с.
7. Петрик В. М. Сучасні технології та засоби маніпулювання свідомістю: ведення інформаційних воєн і спеціальних інформаційних операцій: навч. пос. / В. М. Петрик, О. А. Штоквиш, В. І. Польвий. – К. : Росава, 2016. – 208 с.
8. Гетьманчук М. П. «Гібридна війна» Росії проти України: інформаційний аспект / М. П. Гетьманчук // Військово-науковий вісник. – 2017. – Вип. 2. – С. 296–307.
9. Сасенко О. Г. Механізм інформаційно–психологічного впливу в умовах гібридної війни / О. Г. Сасенко // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2015. – Випуск 1.
10. Сасин Г. В. Інформаційна війна: сутність, засоби реалізації, результати та можливості протидії (на прикладі російської експансії в український простір) / Г. В. Сасин // Грані. – 2015. – №3 (119). – С. 18–23.
11. Леонтьєва Л. Є. Історія використання психологічних операцій Німеччиною та Радянським Союзом в роки Другої світової війни (1941–1945 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 20.02.02 / Л. Є. Леонтьєва. – Львів : ДУ

- «Львівська політехніка, 1997. – 179 с.; Куцька О.М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної Армії на території країн Європи (1944–1945 роки) : монографія / О.М. Куцька. – Львів: Національна академія сухопутних військ, 2017. – 399 с.
12. Певцов Г. В. Інформаційно-психологічні операції Російської Федерації в Україні: моделі впливу та напрями протидії / Г. В. Певцов, С. В. Залкін, С. О. Сідченко, К. І. Хударковський // Наука і оборона. – 2015. – № 2. – С. 28–32.
 13. Шевченко О. Інформаційно–психологічні операції: концептуальні підходи НАТО і провідних країн світу / О. Шевченко // Соціальна психологія. – 2004. – № 2(4). – С. 111–121.
 14. Гапеева О. Л. Інформаційно–пропагандистська кампанія Росії проти України під час конфлікту на острові Коса Тузла / О. Л. Гапеева // Військово–науковий вісник. – 2016. – Вип. 25. – С. 266–280; Гапеева О. Л. Інформаційні кампанії Російської Федерації на Кримському півострові (1997–2006 рр.): історичний аспект / О. Л. Гапеева // Гілея. – 2016. – № 155.
 15. Лельонек А. Інформаційна війна, інформаційні і психологічні операції: поняття, методи і застосування / А. Лельонек // Потенціал слова. Міжнародні відносини і комунікація: стан і перспективи. – Варшава-Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2016. – 504 с.; Матерняк Д. Інформаційна війна: новий характер загрози і можливості реагування / Д. Матерняк // Потенціал слова. Міжнародні відносини і комунікація: стан і перспективи. – Варшава-Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2016. – 504 с.
 16. Wojnowski M. Mit «wojny hibrydowej». Konflikt na terenie państwa ukraińskiego w świetle rosyjskiej myśli wojskowej XIX–XXI wieku / M. Wojnowski // Secretum. Służbe specjalne, bezpieczeństwo, informacja. – 2014. – № 2. – С. 7–38.
 17. Darczewska J. Anatomia rosyjskiej wojny informacyjnej / J. Darczewska. – Warszawa: OSW, 2014. – 36 s.
 18. Libicki M.C. What is Information Warfare / M. C. Libicki. – Washington : National Defense University, 1995. – 110 s.
 19. Расторгуев С. П. Информационная война / С. П. Расторгуев. – М. : Радио и связь, 1999. – 416 с.
 20. Короткий Т. Р. Понятие информационной войны в международном праве / Т. Р. Короткий, Д. А. Коваль // Альманах международного права. – Вып. 2. – С. 331–343.
 21. Марунченко О. П. Інформаційна війна у сучасному політичному просторі: Автореф. дис... канд. політ. наук: спец.: 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / О. П. Марунченко; ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». – Одеса, 2013. – 20 с. – С.10–11.
 22. Горбулін В. П. Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання : монографія / В. П. Горбулін, О. Г. Додонов, Д. В. Ланде. – К. : Інтертехнологія, 2009. – 164 с.
 23. Качук П. П. Основи протидії інформаційно-психологічному впливові в особливий період : навч. пос. / П. П. Качук, В. В. Шемчук, Ю. П. Сальник та ін. – Львів : НАСВ, 2015. – 189 с.
 24. Дзюба М. Т. Нарис теорії і практики інформаційно-психологічних операцій : навч. пос. / М. Т. Дзюба, Я. М. Жарков, І. О. Ольховой та ін. – К. : ВІКНУ імені Т. Шевченка, 2006. – 471 с.
 25. Панарин И. СМИ, пропаганда и информационные войны / И. Панарин. – М. : Поколение, 2012. – 116 с.
 26. Лисичкин В. А., Шелепин Л. А. Третья мировая информационно-психологическая война / В. А. Лисичкин, Л. А. Шелепин. – М. : ИСПИ АСН, 2000. – 224 с.
 27. Манойло А. В. Государственная информационная политика в особых условиях: монография / А. В. Манойло. – М. : МИФИ, 2003. – 388 с.
 28. Волкогонов Д. А. Психологическая война / Д. А. Волкогонов. – М. : Воениздат, 1983. – 288 с.
 29. Хочешь мира, победи мятежевойну! Творческое наследие Е. Э. Месснера. – М. : Военный университет, Русский путь, 2005. – 696 с.
 30. Ласвель Г. Техника пропаганды в мировой войне / Сокр. пер. с англ., в обраб. Н. М. Потапова – М.–Л. : Отдел военной лит-ры, Госиздат. 1929. – 200 с.
 31. Лайнбарджер П. Психологическая война: Пер. с англ. / П. Лайнбарджер. – М. : Воениздат МО СССР, 1962. – 352 с.
 32. Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, средства, методы, формы, опыт) / В. Г. Крысько. – Минск : Харвест, 1999. – 448 с.
 33. Касюк А. Я. Психологические операции в войнах и конфликтах XX века / А. Я. Касюк. – М. : Воениздат, 1995. – 236 с.
 34. Прокофьев В. Ф. Тайное оружие информационной войны: атака на подсознание. – Изд. 2–е, расш. и дораб. / В. Ф. Прокофьев. – М. : СИНТЕГ, 2003. – 408 с.
 35. Караяни А. Г. Информационно-психологическое противоборство в современной войне / А. Г. Караяни. – М. : Военный университет, 1997.
 36. Фогель С. Г. Особенности пропаганды СССР во время военной акции в Афганистане (1979–1989 гг.) / С. Г. Фогель [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psyfactor.org/lib/propaganda51.htm>.
 37. Пиков Н. Информационно-психологическое противоборство в условиях Афганистана (1979–1989 гг.) / Н. Пиков. – М. : ВИИЯ, 2009. – 206 с.; Пиков Н. И. Наше оружие – слухи / Н. И. Пиков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vkimo.com/node/1418>.
 38. Слюсаренко А. В. Особливості проведення психологічних операцій в зоні Перської затоки (1990–1991) та в Іраку (2003) / А. В. Слюсаренко // Збірник наукових праць Національної академії оборони України. –

- К.: НАОУ, 2004. – С.60–68.
39. Шумка А. В. Інформаційне протистояння в ході російсько-грузинського конфлікту (8–12 серпня 2008 року) / А. В. Шумка // Військово-науковий вісник. – 2009. – Вип. 11. – С. 254–260.
 40. Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії: аналітична доповідь / за заг. ред. А. Баровської. – К.: НІСД, 2016. – 109 с.
 41. Ткач В. Ф. Спецпропаганда як інформаційний складник гібридної війни Росії проти України / В. Ф. Ткач // Стратегічні пріоритети. – 2016. – № 1 (38). – С. 99–109.
 42. Туранський М. О. Пропагандистська кампанія Росії у підготовці до анексії Кримського півострова / М. О. Туранський // Військово-історичний меридіан. – 2017. – Вип. 3(17). – С. 67–80.
 43. Шевчук П. Інформаційно-психологічна війна Росії проти України: як їй протидіяти / П. Шевчук // Демократичне врядування: Науковий вісник. – 2014. – Вип. 13.
 44. Горбань Ю. О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення / Ю. О. Горбань // Вісник НАДУ. – 2015. – № 1. – С. 136–141.
 45. Гусаров В. Информационные акценты новой Военной доктрины Кремля / В. Гусаров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sprotyv.info/ru/news/11034-informacionnye-akcenty-novoy-voennoy-doktriny-kremlya>.

References:

1. Telelim V. M., Muzychenko D. P. & Punda Yu. V. (2014). Planning forces to carry out the combat missions of the «hybrid war» Retrieved from : <http://www.nio.mil.gov.ua/pdf/2014-3.pdf> [in Ukr.].
2. Magda E.V. (2015). Hybrid War: Survive and Defeat. Kharkiv: Vivat [in Ukr.].
3. Rushchenko I. P. (2015). Russia-Ukraine hybrid war: sociological perspective. Kharkiv: FOP Pavlenko O. [in Ukr.].
4. Pocheptsov G. G. (2015). The modern information wars. Kyiv: Kyiv-Mohila academy [in Ukr.].
5. Tolubko V. B. (2003). The information influence (the conceptual, theories, technologically aspects). Kyiv: NAOU [in Ukr.].
6. Zharkov Ya. M., Petrik V. M., Prisiazhniuk M. M. & et al. (2013). The information and psychological influence (evolution and modern). Kyiv: PAT «Vipol» [in Ukr.].
7. Petryk V. M., Shtokvysh O. A. & Polovyi V. I. (2016). The modern technology and means of manipulations consciousness: of conducting information's wars and special information's operations. Kyiv: Rosava [in Ukr.].
8. Hetmanchuk M. P. (2017). «Hybrid war» of Russia against Ukraine: Information aspect. Vyiskovo-naukovy visnik. (Military-science Bulletin). Lviv, 2, 296 307 [in Ukr.].
9. Saienko O. G. (2015). Mechanism of informational and psychological influence in hybrid war. Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy (Bulletin of National Academy), 1 [in Ukr.].
10. Sasyn H. V. (2015). The informational war: essence, means of implementation, results and possibilities for counteraction (for example, Russian expansion in Ukrainian space). Grani, 3(119), 18 23 [in Ukr.].
11. Leontieva L. E. (1997). History of the use of psychological operations by Germany and the Soviet Union during the Second World War (1941 1945): Candidate's thesis. Lviv: SU «Lvivska politehnika»; Kutska O. M. (2017). Propaganda entry support and the Red Army stay on the territory of the European countries (1944 1945). Lviv: National Academy of the land forces [in Ukr.].
12. Pievtsov H. V., Zalkin S. V., Sidchenko S. O. & Khudarkovskiy K. I. (2015). Russia's Information and Psychological Operations in Ukraine: Models of Influence and Ways to Counter Them. Nauka i oborona (Science and defense), 2, 28 32 [in Ukr.].
13. Shevchenko O. (2004). Information–psychological operations: conceptual approaches of NATO and the leading countries of the world Social psychology (Social psychology), 2(4), 111 121 [in Ukr.].
14. Hapeyeva O. L. (2016a). Information–propagation campaign from Russia against Ukraine during the conflict on island Kosa Tuzla. Vyiskovo-naukovy visnik (Military-science Bulletin), 25, 266 280; Hapeyeva O. L. (2016b). Awareness–raising activity of the Russian Federation on the Crimean peninsula (1997 2006): historical aspect. Hileia (Gileya), 155 [in Ukr].
15. Lelonek A. (2016). Information warfare, information and psychological operations: concepts, methods and applications // Potensial slova. Mizhнародni vidnosyny i komunikatsya: stan i perspektyvy (). Varshava Lviv: LNU [in Ukr.]; Materniak D. (2016). Information war: a new threat and opportunity of /reaction/ Potensial slova. Mizhнародni vidnosyny i komunikatsya: stan i perspektyvy (). Varshava Lviv: LNU [in Ukr.].
16. Wojnowski M. (2014). Mit «wojny hibrydowej». Konflikt na terenie panstwa ukraińskiego w swietle rosyjskiej mysli wojskowej XIX–XXI wieku // Secretum. Sluzbe specjalne, bezpieczenstwo, informacja (Sekretum.), 2, 7 38 [in Pol.].
17. Darchevska I. (2014). Anatomy Russian's information warfare. Warszawa: OSV [in Pol].
18. Libicki M. C. (1995). What is Information Warfare? Washington: National Defense University [in Eng.].
19. Rastorhuiev S. P. (1999). The information warfare. Moscow: Radio and communication [in Rus.].
20. Korotkiy T. R. & Koval D. A. (2015). Concept of information war in international law. Almanakh miezhdunarodnoho prava (), 2, 331 343 [in Ukr.].
21. Marunchenko O. P. (2013). Information war in the modern information space. Extended abstract of candidate's

- thesis. Odessa, Southern Ukrainian Pedagogical University [in Ukr.].
22. Horbulin V. P., Dodonov O. H. & Lande D. V. (2009). Information operations and public safety: threats, counteraction, modeling Kyiv: Intertekhnolohya [in Ukr.].
 23. Tkachuk P. P., Shemchuk V. V., Salnik Yu. P. & et al. (2015). Basics of counteracting information and psychological influence in a special period. Lviv: National Academy of the land forces [in Ukr.].
 24. Dziuba M. T., Zharkov Ya. M., Olkhovoy I. O. & et al. (2006). Essay on the theory and practice of information and psychological operations. Kyiv: VIKNU [in Ukr.].
 25. Panarin I. (2012). The media, propaganda and information's warfare. Moscow: Pokolienyie [in Rus.].
 26. Lisichkin V. A. & Shelepin L. A. (2000). The Third World Information and Psychological War. Moscow: ISPI ASN [in Rus.].
 27. Manoylo A. V. (2003). State information policy in special conditions. Moscow: MIFI [in Rus.].
 28. Volkohonov D. A. (1983). Psychological warfare. Moscow: Voenizdat [in Rus.].
 29. Want peace, win the war! Creative heritage Y. E. Messnera. (2005). Moscow: Voyennyi universitet, Russkii put [in Rus.].
 30. Lasswell H. (1929). Propaganda technique in world warfare [N. Potapov (Transl.)]. Leningrad: Otdel voennoi literatury, Hosizdat, 1929 [in Rus.].
 31. Linebarger P. (1962). Psychological warfare. Moscow: Voienizdat MO USSR [in Rus.].
 32. Krysko V. G. (1999). Secrets of psychological warfare (goals, tasks, experience. Minsk: Harvest [in Rus.].
 33. Kasiuk A. Ya. (1995). The psychological operations in warfare's and conflicts XX century. Moscow: Voenizdat [in Rus.].
 34. Prokofiev V. F. (2003). The secret weapon of information warfare: an attack on the subconscious. Moscow: SINTEG [in Rus.].
 35. Karayani A. G. (1997). The information-psychological confrontation in modern warfare. Moscow: Military University [in Rus.].
 36. Fogel S.H. (2003). Especially propaganda USSR in military action in Afghanistan (1979–1989). Retrieved from: <http://psyfactor.org/lib/propaganda51.htm>. [in Rus.].
 37. Pikov N. (2009a). Information–psychological fight in Afghanistan (1979 1989). Moscow: VIIYA; Pikov N. I. (1995b) Our weapons are rumors. Retrieved from: <http://www.vkimo.com/node/1418> [in Rus.].
 38. Sliusarenko A. V. (2004). Osoblyvosti provedennya psykhologichnykh operatsiy v zoni Perskoi zatoky (1990 1991) ta v Iraku (2003). Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii oborony Ukrainy (), 60 68 [in Ukr.].
 39. Shumka A. V. (2009). Informatsiyne protystoyannya v khodi rosiysko–gruzynskoho konfliktu (8–12 serpnia 2008 roku) Viyskovo–naukovyi visnyk (Military–science Bulletin), 11, 254 260 [in Ukr.].
 40. Barovskaya A. (Ed.) (2016). Information challenges of the hybrid war: content, channels, mechanisms of counteraction. Kyiv: NISD, 109 [in Ukr.].
 41. Tkach V. F. (2016). Special propaganda as the informative constituent of the Russian hybrid war against Ukraine. Stratehichni priorityty (Strategic Priorities), 1(38), 99 109 [in Ukr.].
 42. Turanskiy M. O. (2017). Propaganda campaign of Russia in preparation for the annexes of the Crimean peninsula. Viyskovo–istorychnyi meridian (Military–Historical Meridian), 3(17), 67 80 [in Ukr.].
 43. Shevchuk P. (2014). Information–psychological Russia's war against Ukraine: how to counter it. Demokratychnye vryaduvannya: Naukovyi visnyk (Democratic governance), 13 [in Ukr.].
 44. Horban Yu.O. (2015). Informational war against Ukraine and means of its conduction. Visnyk NADU (Bulletin NAPA), 1, 136 141 [in Ukr.].
 45. Husarov V. (2014) Information's accents Kremlin modern Military doctrine. Retrieved from : <http://sprotyv.info/ru/news/11034-informacionnye-akcenty-novoy-voennoy-doktriny-kremlya> [in Ukr.].

TURANSKIY M. O.,

INFORMATIONAL AND PSYCHOLOGICAL OPERATIONS IN HYBRID WAR: HISTORIOGRAPHICAL ASPECT

The object of a special military-historical study of the problem of information-psychological operations in the conduct of the hybrid war has recently become. With the growing role of propaganda-psychological influence on the opposing side, the subject of information–psychological struggle in modern military-historical scientific literature becomes extremely important. The events in Ukraine that took place from 2014 to 2018 clearly demonstrate the enormous psychological and informational impact of the Russian anti-Ukrainian campaign, which is being pursued for the purpose of a geopolitical and neo-imperial revenge by the Kremlin authorities.

Given the insufficient level of coverage in the historiography of the issues of information and psychological operations, the purpose was to consider the views of military scientists on the history of information and psychological struggle, to analyze the works of domestic and foreign authors on

information and psychological operations, to highlight the use of propaganda materials as informational and psychological weapons.

Given the insufficient level of coverage in the historiography of the issues of information and psychological operations, the purpose was to consider the views of military scientists on the history of information and psychological struggle, to analyze the works of domestic and foreign authors on information and psychological operations, to highlight the use of propaganda materials as informational and psychological weapons.

The researches of domestic and foreign authors concerning carrying out of informational-psychological operations in the hybrid war are analyzed. It was revealed that such operations were widely used in armed struggle at the end of the twentieth century. and today is the subject of in-depth examination of scientists from various fields of knowledge – political scientists, psychologists, sociologists, and military personnel. In the historical perspective, the evolution of the concept of «information-psychological operations» from the military propaganda of the First World War to the seminal wars of the XXI century in literary sources is shown and attention is paid to the works of domestic scientists about the peculiarities of Russian informational influence and counteraction to it in the context of Ukraine's information security.

In the discourse of the problems of the hybrid war, one can distinguish works that deal with various aspects of information-psychological confrontation in local wars and armed conflicts. In clarifying the range of available historiography of the problem, the author distinguishes the following groups: studies, which addresses the genesis of information-psychological warfare, trends in its development, forms and means of information confrontation; works devoted directly to information-psychological operations in the military conflicts of our time; the study of domestic scientists about the hybrid war against Ukraine and the role of the Russian informational propaganda campaign in the annexation of the Crimea.

The scientific novelty of the results obtained is the lack of works in Ukrainian historiography that detail the information-psychological operations in the military conflicts of the 20th and 21st centuries. Therefore, an attempt is made to analyze this aspect of the problem.

The analysis of publications devoted to information-psychological operations in the history of armed conflicts proves that they do not cover the whole spectrum of the problem and the further task of scientists is a systematic analysis of the informational and psychological impact on the civilian population and armed forces, and subsequent researches should be carried out in the direction of development of complex materials from the history of hybrid wars with a significant emphasis on the consideration of information and psychological actions in such wars.

Key words: *hybrid war, information confrontation, information and psychological operations, propaganda, historiography.*

*Надійшла до редакції 12.10.2018
Затверджена до друку 22.10.2018*

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія історичні науки
№ 1. 2018

Відповідальний за випуск
Чабан А. Ю.

Відповідальний секретар
Лисиця Л. Г.

Комп'ютерне верстання
Лисиця Л. Г.

Підписано до друку . Формат 84x108/16.
Папір офсет. Друк офсет. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 15,0. Обл. вид. арк. 14, 8. Тираж 300 пр.

**Бізнес-інноваційний центр Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького**
18000, Україна, м. Черкаси, бул. Шевченка, 205
тел.: (0472) 32-93-05

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №3427 від 17.03.2009 р.